

316(045.8)

Б24

А.О. Барвінський

СОЦІОЛОГІЯ

Курс лекцій для студентів вищих
навчальних закладів

Київ - 2005

УДК 101 (0758)

ББК 87я 73

Б 24

Рецензенти:

Щербина-Яковлева О.Ю. – доктор філософських наук, професор (Українська академія банківської справи).

Цикін В.О. – доктор філософських наук, професор (Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка).

Барвінський А.О.

Б 24 Соціологія. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 328 с.

ISBN 966-8365-96-8

В посібник увійшли теми, що відображають найголовніші напрямки функціонування сучасної соціологічної науки. В процесі вивчення запропонованого курсу лекцій читач познайомиться з особливостями об'єкта і предмета соціології, її структурою і функціями. Значне місце в посібнику займає характеристика методології та методики проведення конкретних соціологічних досліджень, що дасть змогу майбутнім спеціалістам на науковому рівні вивчати і аналізувати проблеми, пов'язані з функціонуванням виробничих колективів, тощо. Крім цього курс передбачає засвоєння певного фактичного матеріалу, який відноситься до так званих теорій середнього рівня. Розрахований на студентів різних спеціальностей та форм навчання, усіх тих, хто цікавиться соціологією.

ISBN 966-8365-96-8

© Барвінський А.О., 2005.

© Центр навчальної літератури, 2005.

ПЕРЕДМОВА

Ще зовсім недавно соціологія як наука і навчальна дисципліна залишалася майже невідомою не тільки для широкого загалу, а й для тих, хто отримав вищу освіту. Щоправда, інколи для обслуговування офіційної ідеології, виправдання рішень і дій керівних органів в трудових колективах, серед студентської та учнівської молоді проводились опитування. Але ці заходи мали епізодичний характер та й проводились вони скоріше для того, щоб скерувати формування громадської думки в напрямку підтримки дій офіційних установ, а не навпаки: вивчивши громадську думку, коригувати політику цих установ.

А тим часом у всьому світі соціологічна наука, розвиваючи свої теоретичні й методологічні засади, інтегруючись з іншими науками, активно займалася дослідженням, прогнозуванням та оптимізацією соціальних процесів, здобуваючи визнання в усіх сферах суспільного буття. Політика вбачала в ній ефективний засіб гармонізації інтересів та взаємодії особи та суспільства в цілому; економіка з її участю узгоджувала інтереси працівника, власника та підприємства.

Сучасна соціологія – це одне із найважливіших досягнень людства, теоретичне осмислення суспільного буття, без чого стає неможливим поступальний розвиток соціуму. Особливого значення соціологія набуває в умовах демократизації суспільства. Саме в такій ситуації соціологічні знання дають можливість визначати можливості конструктивних сил, зосередити всю увагу на вирішенні найголовніших завдань суспільного розвитку. Ось чому в кінці 80-х, на початку 90-х років ХХ ст. стався прорив у громадській думці України на користь соціології. Сьогодні вона – самостійна галузь знань у вищій школі і академічній науці. Розвивається мережа наукових та науково-дослідних установ, засновано спеціалізовані часописи, побачили світ багато наукових, навчальних, популярних видань. Зріс попит на соціологічні послуги з боку суб'єктів політичної, соціально-економічної, духовної практики. У вузах України йде процес становлення соціології як навчальної дисципліни, адже соціологічна освіченість, уміння мислити соціально, адекватно сприймати

осмислювати й тлумачити соціальні процеси та явища, врахувати у своєму бутті розмаїття соціальних чинників потрібні кожній людині.

Запропонований навчальний посібник ставить за мету надати допомогу студентам в справі вивчення соціології, ознайомити їх з особливостями розвитку суспільних процесів як в Україні, так і у світовому масштабі. До посібника увійшли теми, що відбивають історію розвитку соціологічної думки, дають груповні уявлення про основи теоретичної та прикладної соціології. Поряд із цим, ряд тем посібника розкривають сутність, методику і методологію соціологічних досліджень. Актуальність оволодіння методикою соціологічних досліджень, на наш погляд, зумовлена тим, що в останній час опитування громадян відносно їхнього ставлення до суспільних явищ і процесів стають невід'ємним супутником життя. Тому кожна людина, і в першу чергу ті, хто отримав вищу освіту, мусять добре орієнтуватись у тонкощах заповнення листків опитування, анкет, або вміти правильно відповідати на запитання під час телефонного інтерв'ю.

Поряд із цим навчальний посібник побудований таким чином, щоб допомогти студентам навчатися, застосувати системний підхід до аналізу суспільства, практикувати визначення критеріїв впливу соціологічних факторів на діяльність людей та виробничі процеси, володіти методами соціологічних досліджень і застосовувати їх у своїй роботі.

Тема 1.

СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА

Науковий статус соціології, об'єкт та предмет соціологічної науки

Термин «соціологія» походить від латинського слова «*societas*» (суспільство) та грецького «*logos*» (вчення). Отже, дане словосполучення означає в прямому розумінні вчення про суспільство. Виникнення соціології як самостійної науки було зумовлене розвитком соціуму та суспільствознавства в кінці XVIII – на початку XIX ст. В ті часи світ переживав глибокі соціальні зміни, пов'язані з переходом від традиційного до сучасного індустріального суспільства. Нові форми економічного та політичного життя вимагали конкретного наукового аналізу. Поставала потреба переходу від загальних абстрактних філософських роздумів про суспільство та тенденції його розвитку до позитивної науки, яка має справу не тільки з теорією, а й оперує значним фактичним матеріалом. А так як наукові методи пізнання були розроблені і застосовувались в той час природознавством, то соціологія перебувала під його впливом. В цьому зв'язку виникає питання відносно того, в чому полягає специфіка соціологічної науки, її відмінність від інших галузей пізнання.

Даючи відповідь на це питання, треба, перш за все, зазначити, що кожна наука має свій об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом соціології є суспільство. Але виділення поняття «суспільство» в якості похідного для визначення специфіки соціологічного пізнання не достатньо. Адже суспільство виступає як об'єкт всіх суспільних наук – соціальної філософії, політекономії, соціальної психології, історії і т.д., так само як об'єктом природничих наук є природа. Але ми знаємо, що природничі науки диференціюються на фізику, хімію, біологію, астрономію. Отже, об'єкт науки – це поняття досить широке. Об'єкт – це все те, на що спрямована діяльність даної науки. Будь-яке явище, процес або відношення об'єктивної реальності можуть бути об'єктом дослідження різних наук. Таким чином можна сказати, що за об'єктом дослідження науки поділяються на природничі, суспільні, гуманітарні

і т.д., хоч такої поділ сьогодні багатьом вченим вважається нераціональним. Ще давньогрецький філософ Спевсін вбачав «загальні начала в науках». Визначний фізик М.Планк говорив «що наука являє собою єдине ціле», а її поділ на окремі галузі зумовлений «не так природою, як обмеженістю людського пізнання». М.Планк зазначав, що «в реаліях існує нерозривний ланцюг від фізики і хімії через біологію та антропологію до соціальних наук, ланцюг, який ні в одному місці не може бути розірваний».

Але все ж таки сучасна наука поділена на багато галузей, кожна з яких має свою специфіку дослідження об'єктивної реальності. Так, фізика поділяється на класичну механіку, квантову механіку, термодинаміку, оптику, хімія – на органічну, неорганічну хімію і т.д. Не менш диференційованими є й суспільні науки. І тут справа полягає в тому, що крім об'єкта кожна конкретна галузь наукового пізнання має ще й предмет свого дослідження. На відміну від об'єкта предмет науки є поняттям досить звуженим, характерним для даної галузі наукового пізнання. Наприклад, фізика, хімія, біологія мають об'єктом свого дослідження природу. В той же час фізика вивчає фізичні процеси, які мають місце в природі, хімія – хімічні і т.д. Те ж саме можна сказати і про соціальні науки. Всі вони в одному і тому ж об'єкті досліджують специфічні закони і закономірності, яким підпорядковані розвиток та функціонування суспільства як об'єкта названих наук. Так розвиток і функціонування соціуму визначається економічними, ідеологічними, психологічними та іншими законами, які є предметом дослідження відповідних наук. Більш того, окремі сторони даної об'єктивної реальності також можуть бути об'єктом дослідження різних наук. Наприклад, праця, побут, освіта, сім'я, місто, село, політичні інститути і т.д. є об'єктом дослідження економіки, соціології, психології, демографії, права і т.ін. Але знову ж таки кожна з цих галузей соціального пізнання вивчає свої, притаманні їй особливості функціонування і розвитку перелічених сторін суспільного життя.

Таким чином, предмет науки не може ототожнюватись з об'єктом, який вона вивчає, так як останній – це емпірично дана реальність, яка представляє ту чи іншу сторону об'єктивного світу. Предмет же науки – це відтворення емпіричної реальності на абстрактному рівні через виявлення найбільш значимих з практичної точки зору зако-

номірних зв'язків і відносин цієї реальності. Предмет будь-якої науки – це не просто якесь явище або процес об'єктивної реальності, а результат теоретичного абстрагування, яке дає можливість виділити ті закономірності розвитку і функціонування досліджуваного об'єкта, які є специфічними для даної науки і ніякої більше.

Що ж являє собою предмет соціології? Аналіз зарубіжних джерел свідчить, що частіше за все соціологія визначається як наука про соціальні спільності, соціальні групи, їх поведінку, відносини поміж собою і всередині їх. Одні соціологи визначають соціологію як науку про суспільство, соціальні групи і соціальну поведінку. Інші вважають, що соціологія вивчає не ізольованих індивідів, а людей, об'єднаних у спільності в певних соціальних умовах. Мета такого вивчення полягає в тому, щоб зрозуміти причини соціальної поведінки та взаємодії соціальних спільностей і груп. На думку бельгійського соціолога Міха де Костра, соціологія має вивчати відносини між людьми, які виникають у процесі їхньої діяльності. У Міжнародній енциклопедії соціальних наук предмет соціології визначається як «вивчення соціальних агрегатів і груп та їхньої інституціональної організації, а також причин і наслідків змін інститутів та соціальних організацій».

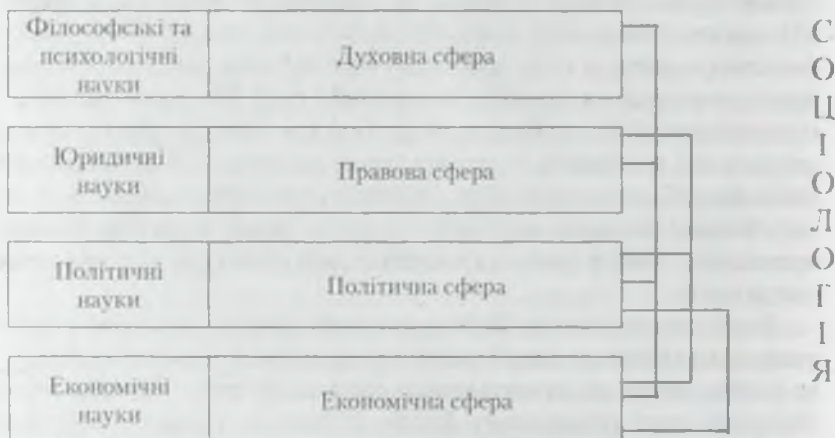
В останньому виданні Вебстеровського словника соціологія трактується як вивчення історії, розвитку, організації і проблем спільного життя людей як представників соціальних груп. Нарешті вчені Оксфордського університету Джейн Л.Томпсон і Джудіт Прістлі в своєму підручнику «Соціологія», який вийшов у 1996 р. і здобув визнання у багатьох країнах світу, визначають соціологію як науку, що вивчає «складні взаємовідносини між людьми і суспільством, те як люди створюють змінюють суспільство, та те, як суспільство формує поведінку людей і їхню уяву про себе».

Отже, **соціологія** – це наука про загальні і специфічні соціальні закони та закономірності розвитку і функціонування історично визначених соціальних систем, наука про механізм дії та форми, в яких проявляють себе ці закони і закономірності під час діяльності особистостей, соціальних груп, спільностей, класів, народів.

В системі суспільних наук соціологія займає особливе місце, що можна проілюструвати наступною формою. Якщо є «N» різних об'єктів для вивчення, то наук, що вивчають ці об'єкти буде «N+1».

тобто « N » наук і « $N+1-a$ » – теорія, яка вивчає те спільне, що є характерним для всіх цих об'єктів. Такою теорією і виступає соціологія, так як вона дає науково обгрунтовану концепцію про суспільство, його структуру, забезпечує розуміння законів та закономірностей взаємодії різних елементів цієї структури. В цьому відношенні статус соціології по відношенню до спеціальних суспільних дисциплін подібний статусу загальної біології відносно анатомії, фізіології, зоології чи ботаніки.

Схематично місце соціології в системі наук про суспільство можна показати таким способом:

Разом з тим, в системі суспільних наук є дисципліна, з якою зв'язок соціології є найбільш тісний і взаємно необхідний. Мова йде про історію. І історія, і соціологія мають об'єктом своїх досліджень суспільство. І перша і друга науки відтворюють соціальну дійсність в єдності необхідного і випадкового. В той же час між соціологією та історією є й відмінності. Вони полягають у тому, що історія відтворює соціальний процес *post factum*, а соціологія – *in factum*. Деякі вчені вважають, що історія і соціологія неможливі як науки, тому що, по-перше, вони вивчають поодинокі та неповторні в своєму роді факти; по-друге, так як діяльність людей не може бути детермінованою однією причиною, то вона в принципі не може бути прогнозована. Дійсно, якби ми визначали соціологію та історію як

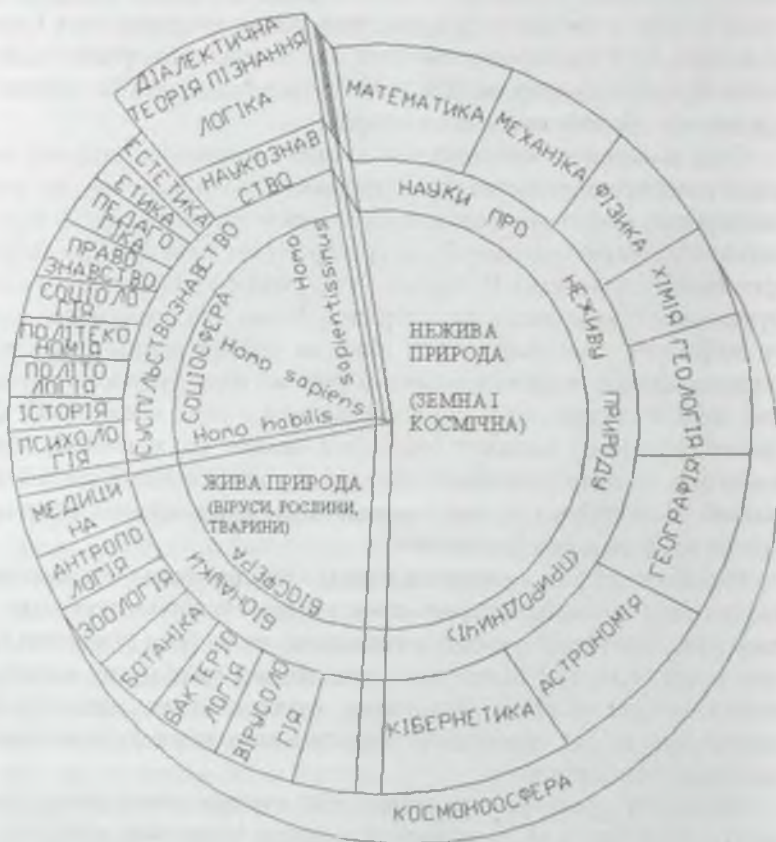
науки, що займаються дослідженням тільки тих явищ, які повторюються (лінійних і причинних залежностей), то було б неважко довести, що ці науки неможливі, так як в суспільному житті, як у минулому, так і сьогоденному, неможливо знайти двох тотожних явищ чи процесів, адже для них характерними є історичні категорії детермінації (статистичні, аксіологічні і т.д.). Як історія, так і соціологія стикаються з двома проблемами, з одного боку з наявністю у суспільстві об'єктивних закономірностей, що не залежать від волі і свідомості людей і які детермінують зміст, характер і напрямок розвитку соціальних процесів. З іншого боку, її історія, і соціологія мають справу з явищами та процесами, що не повторюються і тому не можуть бути причиново пояснені, але ці явища та процеси мають закономірний характер, вони в змозі суттєво впливати на «зигзаги» в розвитку суспільства, в його історії.

Слід зауважити, що соціальні закони визначають загальні тенденції розвитку суспільства. Їхня особливість полягає в тому, що вони реалізуються через діяльність людей, яка в даному випадку підпорядкована строгій причиновій детермінації (тут мова йде про лінійну причинову залежність). Ці закони є тим способом, відповідно з яким функціонує і розвивається суспільство. Якщо дію соціального закону зобразити у вигляді прямої лінії, то середні рівнодіючі різних «індивідуальних величин» одного її того же виду будуть являти собою певний спектр ліній, що відхиляються в різні сторони від цієї прямої. В даному випадку соціологія вказує, що соціальна закономірність не може проявляти себе інакше, чим в середній, суспільній, масовій закономірності, яка є результатом взаємогасіння індивідуальних нахилів в той чи інший бік.

Відхилення кожної середньої рівнодіючої величини від абсолютних вимог соціального закону пропорційне суспільно необхідному часу для досягнення загальної соціальної мети. Чим більшими будуть відхилення, тим більше часу знадобиться суспільству для вирішення гострих проблем. Відповідно, тривалість часу залежить від індивідуальних дій особистості, характер яких може бути пізнаним на емпіричному рівні.

Вивчення характеру та обставин дій і вчинків людей дають можливість коригувати ці дії та вчинки шляхом зміни умов життєдіяльності, скорочуючи тим самим терміни досягнення соціальної мети.

що повстала перед суспільством. В цьому і полягає основна роль соціології як науки. Поряд з цим, спрямовуючи свою діяльність на вивчення соціуму, основним елементом якого є людина, соціологія не може обійти таку проблему як питання коеволюції. Дане поняття означає взаємопроникнення біологічного і соціального, їх взаємодоповнюваність в широких масштабах. Тут соціологія взаємодіє із природничими науками, зокрема з біологією. Взагалі для визначення місця соціології в системі не тільки суспільних, а й в цілому всіх наук можна використати таку схему:

В середині кола виділяємо три сектори, які символізують три ступені розвитку матерії – нежива природа, біожиття, суспільство. В свою чергу матеріальний світ обводимо кільцем трьох груп (ступенів) розвитку наукових знань. Над кільцем знань підноситься знання про знання – діалектика, теорія пізнання, логіка, наукознавство. Отже якщо переміщати вектор наших роздумів відносно ролі трьох ступенів наукових знань у пізнанні матеріального світу за годинниковою стрілкою, то стане очевидним те, що соціологія, тобто суспільствознавство, ставить остаточну крапку в цьому процесі. Позитивістська соціологія, заснована Огюстом Контом, розглядає суспільство за аналогією з природою, застосовуючи при цьому методи точних і природничих наук. Розуміючи соціологія, основоположниками якої були Макс Вебер і Георг Зіммель, аналізує насамперед значимі змістовні елементи соціального життя, акцентуючи на розумінні змін, що мають місце у суспільстві.

Принципи об'єктивності, історизму та системний підхід як методи соціального пізнання. Закони соціології

Досліджуючи соціальні процеси, соціологія користується певними методами та дотримується конкретних принципів, що дає можливість піднести пізнання суспільних процесів і явищ на високий науковий рівень. Метод в соціології – це спосіб побудови і обґрунтування соціологічного знання. Це сукупність прийомів, процедур і операцій емпіричного та теоретичного пізнання соціальної реальності.

Методи соціального пізнання можна розділити на загальні та конкретно-наукові. Загальними методами соціології є матеріалістична діалектика. Суть загальних методів соціології полягає в тому, що економічна система суспільства є первинною, а соціальна, політична і духовна – вторинні, похідні. При вивченні соціальних процесів застосовуються такі принципи матеріалістичної діалектики як об'єктивність, історизм та системний підхід.

Принцип об'єктивності був розроблений ще Емилем Дюркгеймом, який писав, що «якою б гнучкою не була природа соціальних фактів, вона не може бути змінена штучно». Відповідно до даного положення кожне соціальне явище розглядається як багатогранне та суперечливе. Вивчається вся система фактів – позитивних і

негативних. Об'єктивність соціологічних знань передбачає, що процес їх пошуку відповідає об'єктивній реальності, незалежній від людини. З цього приводу Е.Дюркгейм у своїй фундаментальній праці «Метод соціології» писав, що «соціологію не слід ставити на сторону тієї чи іншої ідеологічної доктрини». «Соціальні факти – суть предмети і тому мають вивчатися тільки як таке», – підкреслював він.

Принцип історизму в соціології передбачає вивчення соціальних проблем, інститутів та процесів у їх виникненні, становленні, розвитку. За характером пізнавальних прийомів історичний метод може бути віднесений до методів теоретичного пізнання дійсності. Він передбачає застосування генетичного підходу, який враховує тривалу еволюцію предмета від його виникнення до сучасного стану. Так як минуле неможливо визначити емпірично, то історичний метод використовує якісно інші пізнавальні засоби; він переважно виступає способом одержання наукових результатів опосередкованим, логічним шляхом, без безпосереднього звернення до експерименту. Чим далі в глибину часового простору заглиблюється дослідник, тим менше в нього безпосереднього емпіричного матеріалу і тим більше теоретичний характер мають наукові проблеми.

Історизм тісно пов'язаний з розумінням протиріч як рушійних сил, що призводять до зміни існуючих відносин. Він дає можливість робити уроки з минулого досвіду. Застосовуючи принцип історизму, соціологія має можливість досліджувати внутрішню динаміку явищ і процесів, визначати рівень та напрямок їхнього розвитку та пояснити особливості, які зумовлені історичними зв'язками цих явищ і процесів з попередніми.

Як різновид методу історизму можна розглядати порівняльно-історичний метод. Треба сказати, що в соціологічному дослідженні широко застосовується порівняння, наприклад, методи множинних порівнянь, методи визначення переваг і т.д. Але в цих випадках дослідник не ставить перед собою мету виявлення динаміки об'єкта. За допомогою порівняльно-історичного методу вивчається не якийсь один стан об'єкта, а ті зміни, які він пройшов за час свого розвитку.

Наприклад, вивчаючи такий важливий феномен, як розвиток політичної культури студентської молоді, ми можемо методом історичного порівняння визначити, як змінюється уявлення молодих людей про владу і політику на різних етапах історичного розвитку нашої країни.

Порівняння – важливій прийом наукового пізнання, за допомогою якого розкриваються відношення тотожності, схожості та відмінності між предметами та явищами об'єктивної дійсності. Порівняння являє собою одну із форм проникнення в сутність речей шляхом теоретичного мислення. Порівняльно-історичний метод виступає в соціології як один з активних дослідницьких прийомів, він складає одну з важливих ланок у ланцюзі досягнення наукових результатів. При цьому треба мати на увазі те, що порівнювати можна не тільки об'єкти, а й стадії їх розвитку і таким чином встановлювати напрямки їхньої еволюції. Таким чином порівняльно-історичний метод виступає в соціологічному пізнанні не тільки засобом, за допомогою якого можна виявити те, як розвивались явища що вивчаються, він дозволяє встановити характер цього розвитку, його закономірності. Порівняння, нашогахуючись на повторюваність етапів, моментів у розвитку явищ, встановлюючи схожість між ними, служить цілям генералізації знання та наукового передбачення.

Системний підхід – це спосіб наукового пізнання і практичної діяльності, при якому окремі частини якогось явища розглядаються у нерозривній єдності з цілим. Системний підхід сформувався шляхом конкретизації принципів матеріалістичної діалектики в ході вивчення складних об'єктів і став розповсюджуватися у соціології у другій половині ХХ ст. Основним поняттям системного підходу виступає система, яка знаменує собою певний матеріальний чи ідеальний об'єкт, що розглядається як складне цілісне утворення. В зв'язку з тим, що одна і та же система може розглядатися з різних точок зору, системний підхід передбачає виділення певного системоутворюючого параметра, тобто властивості, що зумовлює пошук сукупності елементів системи, зв'язків і відносин між ними, її структури. Дивлячись на те, що будь-яка система знаходиться в певному середовищі, слід підкреслити, що системний підхід в даному випадку має враховувати її зв'язки і відносини з оточенням. Звідси виходить друга вимога системного підходу – враховувати те, що кожна система виступає підсистемою іншої, більш складної системи і навпаки, виділити в ній менші підсистеми, які у певних випадках можуть розглядатися як системи. Наприклад, суспільство як систему утворюють системи меншого ступеня спільності – економічна, політична, соціальна, духовна.

В свою чергу, в економічній підсистемі можна виділити фінансову систему, систему виробництва, в політичній системі – систему законодавчої влади, систему виконавчої влади і т.д.

Системний підхід в соціології обов'язково передбачає визначення принципів ієрархії елементів соціальної системи, форм передачі інформації між ними та способів їхнього впливу один на одного. Слід зауважити, що суспільство являє собою динамічну систему. Розрізняють лінійні і нелінійні динамічні системи. Поведінка лінійної динамічної системи (як, наприклад, вільне коливання маятника) відбувається в межах одного стаціонарного стану, незалежного від часу. Підсистеми лінійної системи слабо взаємодіють між собою і практично незалежно входять у систему. Відповідь лінійної системи на зовнішні подразники майже пропорційна силі дії подразника.

Нелінійні системи мають стійкий і нестійкий стаціонарний стан. При цьому один і той же стаціонарний стан такої системи за одних обставин може бути стійким, а за інших нестійким. Стійкі стаціонарні системи більш характерні для самих систем, а нестійкі символізують власне зміни в ній. Мінливі нелінійні системи відрізняються множинністю стаціонарних станів, єдністю стійкості і нестійкості. Це створює феномен складної та різноманітної поведінки, яка не поміщається в єдину теоретичну схему і може бути непередбачуваною в певні проміжки часу. В цьому зв'язку у соціології кінця ХХ ст. все ширше застосовують синергетичний підхід до моделювання соціальних процесів. Синергетичний стиль наукового мислення включає в себе, з одного боку, імовірнісне бачення світу, яке набуло широкого розповсюдження в кінці ХІХ ст., з іншого боку, синергетику можна розглядати як сучасний розвиток кібернетики та системних досліджень. Однак на відміну від останніх, вона несе в собі суттєво нові моменти, відмовляючись від абстрактно-математичних формалізацій і займаючись дослідженням «фізичних основ формування структур» на основі вивчення конкретних матеріальних форм.

Основою для вивчення суспільних відносин, тобто зведення індивідуального до соціального, може служити вивчення об'єктивно сформованої структури соціальних зв'язків та фактів, що залучені до цих зв'язків, їх типів і т.д. В суспільстві налічується величезна кількість різних соціальних систем. Значна частини зв'язків між ними має випадковий і тимчасовий характер. І тут особливість соціології

як науки полягає в тому, що соціальні зв'язки і відносини вивчаються на рівні соціальних законів і закономірностей.

Соціальні закони – це прояв суттєвого, загального і необхідного зв'язку між соціальними явищами і процесами, насамперед зв'язку соціальної діяльності людей або їхніх особистих соціальних дій. Соціальні закони складаються в різних сферах діяльності людини і, насамперед, у сфері матеріальної діяльності. В соціології існують загальні і специфічні закони. Загальні закони соціології є предметом вивчення філософії. Специфічні закони соціології вивчаються соціологічною наукою і являють собою її методологічну основу.

В сучасній соціології виділяють 5 категорій соціальних законів:

- *закони, що встановлюють тенденції розвитку.* Ці закони зумовлюють зміну структури соціального об'єкта, перехід від одного порядку взаємовідносин до іншого. Наприклад, зміна характеру продуктивних сил вимагає зміни характеру виробничих відносин.
- *закони, що визначають зв'язок між соціальними явищами.* Це функціональні закони, вони відображають зв'язок між основними елементами соціального об'єкта, що відбиває характер його функціонування.
- *закони, що фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами.* Ці закони зводяться до того, що найважливішою і найнеобхіднішою умовою соціальної інтеграції виступає поєднання суспільних інтересів з особистими.
- *закони, що вказують на можливість чи вірогідність зв'язку між соціальними явищами.* Так, рівень розпаду шлюбів в різних країнах підвищується і коливається разом з економічними циклами.

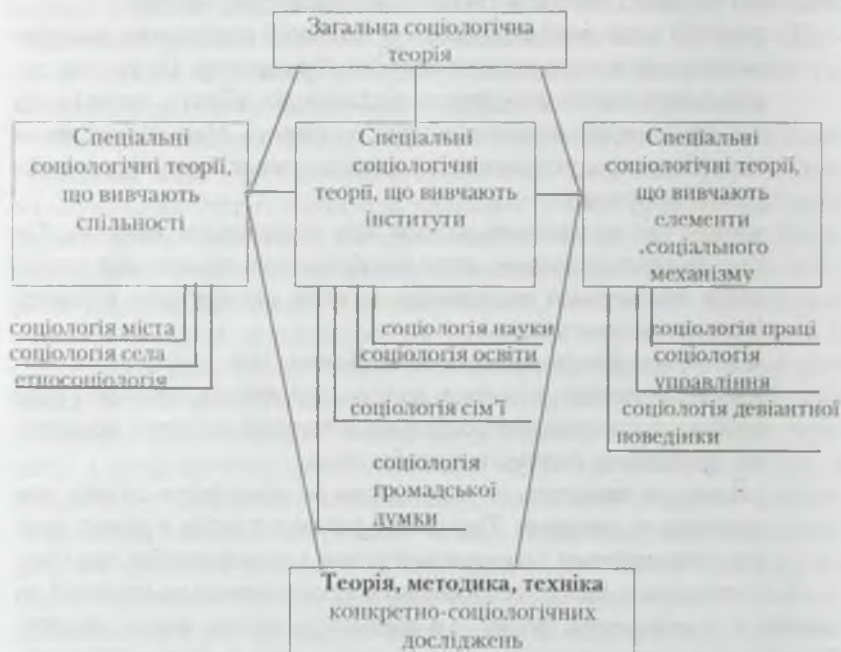
Слід пам'ятати, що соціальний закон проявляється на практиці не взагалі, а в конкретній формі – в діяльності окремо взятої людини. Людина ж реалізує свою діяльність в конкретних умовах суспільства, в соціальних спільнотах, інститутах, організаціях. Соціологія досліджує відношення соціальних спільнотей, верств, особистостей, що дає можливість не тільки виявити форми тенденцій розвитку в різних сферах суспільства, дисфункціональні елементи в соціальних механізмах, але її усунути їх.

Структура і функції соціологічної науки

Соціологія має складну структуру. Елементами цієї структури є:

- загальна соціологічна теорія;
- спеціальні соціологічні теорії, або їх ще називають теоріями середнього рівня;
- конкретно-соціологічні дослідження.

Научно структуру соціологічної системи знань можна уявити за допомогою такої схеми:

Загальна соціологічна теорія дає уявлення про суспільство як цілісний організм. Вона розкриває роль і місце основних соціальних зв'язків, формулює принципи соціального пізнання, основні методологічні підходи до соціологічного аналізу. Даний розділ соціологічної науки виділяють ще як теоретичну соціологію, так як теорії і концепції, що розробляються в цій галузі передбачають вирішення не практичних, а гносеологічних завдань.

Спеціальні соціологічні теорії уточнюють основні положення загальної соціологічної теорії відносно окремих механізмів соціальної взаємодії. При цьому розрізняють три види спеціальних теорій:

- 1) теорії, що вивчають закони розвитку та відтворення окремих соціальних спільностей. Сюди належать соціологія міста, села, етносоціологія;
- 2) галузеві соціологічні теорії, що розкривають закономірності і механізми життєдіяльності соціальних інститутів і організацій. Сюди відносять соціологію науки, освіти, сім'ї, громадської думки і т.д.;
- 3) теорії, що аналізують окремі елементи соціального механізму. Наприклад, соціологія праці, соціологія управління, соціологія дев'ятої поведінки.

Третій структурний елемент соціології на нашій схемі – це конкретно-соціологічний аналіз (теорія, методика і техніка конкретно-соціологічних досліджень). Цей структурний елемент соціального пізнання називають ще емпіричною соціологією. Існує багато видів конкретно-соціологічного аналізу.

Дослідження розрізняють за масштабами (міжнародні, загально-національні, регіональні, місцеві), за часом дії (тривалі, оперативні і т.д.).

В окремих випадках спеціальні соціологічні теорії і теорії, що аналізують елементи соціального механізму виділяють в окремий розділ соціології – прикладну соціологію. І таким чином можна говорити про два основних рівня, з яких складається соціологічна наука:

- теоретична (фундаментальна);
- прикладна соціологія.

Фундаментальні дослідження переслідують цілі розвитку наукової теорії. Прикладні покликані впроваджувати наявні знання у практику з метою удосконалення соціальних процесів.

Таким чином, теоретична і прикладна соціологія відрізняються не за об'єктом, чи методом дослідження, а за тією ціллю, яку вони переслідують, тобто які завдання вирішуються – теоретичні чи практичні.

Як самостійна галузь знань, соціологія реалізує всі притаманні суспільній науці функції – теоретично-пізнавальну (евристичну), критичну, описову, прогностичну, практично-перетворюючу, інформаційну, світоглядну. В цілому функції суспільних наук прийнято розділяти на гносеологічні (пізнавальні) і власне соціальні. Гносеологічні

функції соціології проявляються у більш повному і конкретному пізнанні тих чи інших сторін соціального життя. Соціальні функції вказують на шляхи і способи оптимізації різних сторін суспільного життя.

Одною із основних гносеологічних функцій соціології є *теоретично-пізнавальна, критична функція*. Ця функція полягає в тому, що соціологія накопичує знання, систематизує їх, прагне скласти найбільш цілісну картину суспільних відносин і процесів у сучасному світі. До теоретично-пізнавальних функцій соціології відноситься об'єктивне знання про основні проблеми розвитку сучасного суспільства. Відносно ж прикладної соціології можна сказати, що вона покликана забезпечити надійну інформацію про різні процеси, що відбуваються у всіх сферах суспільства: в соціально-класовій структурі, соціально-демографічній структурі, міжнаціональних відносинах, сім'ї і т.д. Без конкретних знань про процеси всередині цих елементів соціальної структури забезпечення ефективного управління суспільством стає неможливим.

Описова функція соціології – це систематизація та описування досліджень у вигляді аналітичних записок, різного роду наукових звітів, статей, книг і т.д. В процесі дослідження соціального об'єкта від соціолога вимагається дотримання об'єктивності і порядності вченого, так як на основі фактів і документів ним робляться практичні висновки, з огляду на які можуть бути прийняті управлінські рішення. Соціологія не тільки пізнає світ, вона дає можливість людині внести в нього свої корективи. Але людина має пам'ятати, що перебудова суспільства – не самоціль. Будь-які перетворення потрібні лиш тоді, коли вони відповідають потребам і інтересам людей, ведуть до покращання їхнього життя.

Прогностична функція соціології – це видача соціальних прогнозів. Прогнози можуть бути як короткостроковими, так і довгостроковими. Коротко-строковий прогноз спирається на відкриту тенденцію розвитку соціального явища, а також на зафіксовану закономірність у відкритті фактора, що вирішально діє на об'єкт. Відкриття такого фактора – складний вид наукового дослідження. Тому у соціологічній практиці найбільше використовують короткострокові прогнози.

Перетворююча функція соціології полягає в тому, що рекомендації і пропозиції соціолога, його оцінка стану соціального об'єкту

складають основу для вироблення та прийняття конкретних рішень. Але слід пам'ятати про те, що соціологія – це лише наука, і її функція – розробка практичних рекомендацій. Впровадження у практику цих рекомендацій – прерогатива органів управління, конкретних керівників. Цим пояснюється те, що багато цінних і корисних рекомендацій, що були розроблені соціологами, так і не знайшли свого практичного застосування. Більш того, нерідко органи управління поступають всупереч рекомендаціям вчених, що призводить до негативних наслідків у розвитку суспільства. Слід зауважити, що ігнорування соціологічних рекомендацій пояснюється не тільки недостатньою кваліфікацією відповідних кадрів (а це має місце, так як підготовка їх у країні розпочата декілька років тому), а й тим, що серед більшості управлінців ще не сформована потреба в соціологічному обґрунтуванні своїх рішень і дій.

Інформаційна функція соціології являє собою збирання, систематизацію і накопичення інформації, одержаної в результаті дослідження. Соціологічна інформація – найбільш оперативний вид інформації. Вона може бути сконцентрована в засобах масової інформації, документах, що надходять від юридичних осіб, центрах. В наш час важливим джерелом соціологічної інформації у світовому масштабі є INTERNET. Даною інформацією можуть користуватися соціологи, керівники організації, де проводились дослідження, державні та господарські заклади і практично кожен, хто не байдужий до того, що відбувається у сучасному суспільстві.

Світоглядна функція соціології направлена, по-перше, на пізнання об'єктивного історичного процесу та вироблення перспективних і сьогоденних завдань розвитку суспільства; по-друге, на наукову та ідеологічну дискусію з концепціями іншого роду; по-третє, на розповсюдження наукової ідеології серед населення; по-четверте, на підготовку компетентних спеціалістів, на глибоке і всебічне засвоєння ними наукової ідеології.

Емпіричні дослідження і спеціальні соціологічні теорії, спираючись на загальну соціологічну теорію, відіграють суттєву світоглядну роль в житті суспільства. Наукові знання, які здобуваються за допомогою цих теорій та досліджень, допомагають глибше розкрити закономірності його розвитку, сприяють справі формування наукового світогляду серед широких верств населення відносно особливостей суспільного розвитку.

ВІСНОВКИ

Отже, соціологія – це наука про суспільство, яка в площі соціальних наук займає особливе місце. Особлива роль соціології полягає в тому, що вона вивчає те спільне, що є характерним для соціальної філософії, політекономії, демографії, історії і т.д. Разом з тим, соціологія відрізняється від інших суспільних наук своїм предметом. Так, маючи в якості об'єкта свого дослідження суспільство, соціологічна наука досліджує свої, притаманні тільки їй сторони суспільного життя, куди відносяться соціальні спільності, інститути і організації, їх взаємодія між собою і з суспільством в цілому.

Досліджуючи соціальні процеси, соціологія застосовує певні методи та дотримується конкретних принципів, що дає можливість піднести пізнання суспільних процесів і явищ на високий науковий рівень. Методи соціального пізнання діляться на загальні і конкретно-наукові. Основними принципами дослідження соціальних процесів є об'єктивність, історизм та системний підхід. Останні роки в соціології все ширше застосовується синергетичний підхід до моделювання соціальних процесів, який являє собою дослідження фізичних основ формування соціальних структур шляхом широкого застосування методів математичного моделювання соціальних процесів.

Як і більшість наук, соціологія має багатопверхову структуру. Виділяють теоретичну, або фундаментальну соціологію, соціологію середнього рівня (спеціальні соціологічні теорії) та емпіричну соціологію. Деякі автори дві останні підструктури об'єднують в одну, називаючи при цьому теоретичну (фундаментальну) і прикладну соціологію.

Як самостійна галузь знань, соціологічна наука виконує ряд функцій: теоретично-пізнавальну, прогностичну, практично-перетворюючу та світоглядну. Крім цього до функцій соціології входить критична оцінка, опис, інформація про все те, що належить до суспільних процесів.

Таким чином, своїми функціями соціологічна наука тісно пов'язана з практикою управління суспільством. Вона здатна виконувати роль знаряддя його наукового реформування. Але чи знайде реалізацію ця роль, залежить від багатьох факторів, в першу чергу, від самого суспільства.

Тема 2.

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ, СОЦІОЛОГІЯ ХХ СТОЛІТТЯ

Історичні передумови виникнення соціології, розвиток емпіричних соціологічних досліджень

Як наука, соціологія сформувалась у другій половині ХІХ ст. Французький вчений Огюст Конт (1798–1852) поставив питання про відокремлення знання про суспільство у самостійну галузь. Але це не означає, що до середини ХІХ ст. ніхто не цікавився тими проблемами, які сьогодні відносять до сфери соціології. Соціологічне знання як специфічна галузь наукового пізнання має таку ж давню історію, як і будь-яка інша сфера науки.

Зародження соціологічних знань було викликане практичними потребами людини. Ми знаємо, що на ранніх стадіях розвитку культури практичні потреби викликали до життя арифметику, математику, астрономію, поклали початок розвитку тих знань, що лягли в основу фізики, хімії, біології. У Вавилоні та Стародавньому Єгипті математичні знання були відомі уже в 2000 р. до н.е., про що свідчать вавилонські клинописні тексти та давньоєгипетські папіруси.

В історичних документах є багато свідчень про використання математичних знань та інших методів в емпіричних соціальних дослідженнях. Так, стародавні індійські трактати Закони Ману розповідають про організацію збору різноманітних даних, необхідних для політичної та економічної діяльності. У Китаї в II ст. до н.е., як сказано в «Історичних записках», один із міністрів розділив імперію на 10 провінцій і звелів дослідити якість ґрунтів, продуктів, рівень розвитку землеробства, підрахувати населення для того, щоб раціонально розподілити податки. Згадка про перепис населення є навіть у такому джерелі, як «Біблія», де сказано, що вождь кочових ізраїльських племен Мойсей (ХІІІ ст. до н.е.) підрахував «все суспільство синів ізраїлевих, всіх чоловічої статі поголовно від двадцяти років і вище... і було всіх 603 550». Через деякий час перепис

населення було проведено повторно. Метою його був підрахунок «придатних до війни у Ізраїлі». У 973 р. до н.е. цар Давид провів третій перепис, який тривав понад дев'ять місяців. Цей перепис показав, що «ізраїльтян було 800000 мужів сильних, здатних воювати, а іудеїв – 500 000».

Політико-економічне значення цих переписів населення очевидне. Давид створив міцну централізовану державу, об'єднавши під своєю владою Ізраїль та Іудею, зміцнив єдиний релігійний культ, сформував постійне військо, розгалужену систему державно-бюрократичного апарату. А все це вимагало грошей. От і було зроблено перепис і підрахунки, щоб визначити розмір коштів, що надійдуть у казну від податків. Керували цим переписом воєначальники, а результати фіксувалися у списках.

З появою державності у різних народів здійснюється реєстрація населення, особливо платоспроможного та здатного носити зброю. В одних країнах це явище мало поодинокій характер, в інших переписи проводилися регулярно, охоплювали різні вікові, майнові, етнічні групи населення. Наприклад, у Греції ще до появи Афіньської держави існувала досить досконала на ті часи система статистичного підрахунку прибутків громадян, що підтверджує реформа Солона, проведена у 594 р. до н.е. на основі майнового цензу, тобто прибутків, виражених у кількості зерна, оливкової олії, вина і т.п., Солон розділив громадян на чотири категорії: перший розряд – пентакосіомедіми, які мали прибуток у 500 медімнів; другий розряд – вершники (мали прибуток у 300 медімнів і були здатні утримувати коня) і третій розряд – зевчіти (з прибутком у 200 медімнів, або з двома утримуваними домашніми тваринами), решта населення належала до групи яка називалась фетами. Фетам не дозволялось обіймати громадянські посади, хоча вони і мали право вибирати посадових осіб і приймати участь у суді.

З прадавніх часів в Афінах вівся оригінальний облік новонароджених і померлих. Батьки народженої дитини приносили до храму жриці Афіни міру хліба, а родичі померлого – міру ячменю. Пізніше було заведено списки новонароджених. В окремі, особливі списки вносилися молоді люди, які досягли 18-річного віку і були здатні воювати, а з 20 років людина заносилася до списків повноправних громадян.

Багатий матеріал про емпіричні соціальні обстеження дає історія Стародавнього Риму. Є історичні відомості про те, що населення Риму обчислювалося ще за часів легендарного Ромула. В VI ст. до н.е. давньоримський цар Сервій Тулій (правив у 578–574 рр. до н.е.) вводить у практику цензи (від латинського *censeo* – роблю опис, перепис). Відповідно до цього, в Стародавньому Римі стали регулярно, раз на п'ять років проводити переписи населення. Складались списки новонароджених, неповнолітніх та померлих. Також визначалося скільки дорослого населення (чоловіків та жінок) є на той час у державі. На основі одержаних матеріалів визначалася податкова політика, структура, кількісний і якісний склад армії, тощо. В республіканському Римі цензи поширювалися лише на вільних громадян – від патриціїв до плебеїв, а пізніше, в період імперії, переписи включали рабів і цензи запровадили в усіх підкорених Римом країнах.

Статистичні матеріали мали настільки велике значення для держави, що при імператорі Августі Октавіані (63 р. до н. е. – 14 р. н.е.) було складено офіційний збірник «*Breviarium imperii*» з різноманітним статистичним матеріалом для потреб державної діяльності.

Отже розвиток соціологічних знань почався ще в часи античності і характеризувався в значній мірі емпіричною направленістю соціальних досліджень. Для соціології цей досвід має велике значення, тому що він дає змогу прослідкувати процес утворення таких соціальних спільностей як класи, зрозуміти особливості виникнення різноманітних соціальних інститутів, організацій, установ, побачити виникнення нових цінностей, ідеалів, потреб, інтересів, критеріїв суспільного та особистого престижу і т.д. Цей гносеологічний аспект важливий саме для соціологічної науки, оскільки тут лежать її глибинні витoki, пов'язані зі спостереженням, класифікацією, узагальненням емпіричних фактів, основою яких були різноманітні соціальні явища та процеси, що включаються в поняття протосоціології.

Соціально-філософські проблеми суспільства і соціального пізнання у працях Демокрита, Платона і Аристотеля. Соціальне знання епохи середньовіччя

В античну епоху поряд з емпіричними соціальними дослідженнями з'являються спроби створення соціальних теорій, що мали місце у творчості Демокрита, Платона і Аристотеля.

Демокрит, якій жив близько 460–370 р. до н.е., давньогрецький філософ-матеріаліст, вчив, що суспільство виникає у лоні природи. Первісні люди вели стадний спосіб життя, але поступово, завдяки наслідуванню природі, потребам у їжі, одязі, житлі, використанню знарядь праці прийшли до цивілізованого життя. Демокрит свої висновки про наслідування людиною природи підкріплював оригінальними прикладами. Так, за його думкою, у павуків люди навчилися ткати, у ластівок – будувати житло, у солов'їв та інших співучих птахів – співати. В основі всього цього навчання була потреба, яку Демокрит називав вчителькою життя.

Систему соціальних відносин Демокрит розглядав через зв'язок, аналогічний тому, що існує частиною і цілим, – людина є мікрокосм і частина макрокосму, тому все те, що відбувається в мікрокосмі характерно і для макрокосму. Земля виникає з космосу і на ній розвивається життя, з'являються різноманітні види тварин, а потім і людина. Люди розселились на Землі; вони об'єднувалися і допомагали одне одному, щоб вижити в боротьбі з хижаками, природою, потім навчилися членороздільній мові. Оскільки люди жили об'єднаннями в різних місцях Землі, то й мови в них були різні; від первісних об'єднань людей виникли всі народи.

Твори Демокрита не збереглися. До нас дійшли лише їх фрагменти, цитовані різними авторами. Та і в цих фрагментах траплялися цікаві думки про значення поділу праці, про виробничу діяльність та багато іншого. Найцікавіші для нас здогадки та гіпотези, що стосуються соціальної проблематики. Вони містять багато раціонального. Головною заслугою Демокрита в соціально-пізнавальному плані є розробка концепції походження людини шляхом природного розвитку космосу через еволюцію матерії завдяки різним комбінаціям атомів.

У творчості Демокрита вперше поставлена проблема еволюційного розвитку світу, частиною якого є людина. Це – вже філософська теорія суспільства, в якій суспільство та людина (мікрокосм)

мисляться як елементи космічного цілого. Проте ця теорія досить довільна й абстрактна: вона не спирається на достовірні факти соціального життя, а будується на гіпотетичних припущеннях. Тут емпіризм історичного дослідження суспільства підміщено абстрактно-теоретичним, дедуктивним аналізом.

Таким чином, можна сказати, що в дослідженні соціальної проблематики з часів Демокрита чітко визначилися дві лінії – емпірична та абстрактно-теоретична. Для першої було характерно «заземлене» описування, в якому набір фактів не піднімався до рівня теоретичного узагальнення, для другої притаманною рисою був абстрактно-теоретичний аналіз, що не спирався на дослідження фактичного матеріалу. Теорія пізнання ще не піднялася до розуміння діалектичної єдності емпіричного та теоретичного в науковому дослідженні, що й зумовило тривалість існування цих напрямів в науці та гносеології як співіснуючих, але не взаємозв'язаних.

Платон (427–347 р. до н.е.) відомий давньогрецький філософ який зробив великий внесок у розвиток математики, вчення про політичні відносини, сутність світу. Нас цікавить в першу чергу те, що так чи інакше відбиває соціологічні погляди Платона. Соціологічна, а точніше, протосоціологічна система суспільства у Платона заслуговує на увагу з точки зору її побудови як системи теоретичного знання. В цьому відношенні певний інтерес викликає спроба обгрунтування Платоном такого соціального явища, як нерівність між людьми. Він виділяє три верстви (класи) у суспільстві, які мають не однаковий статус. Це клас філософів, клас воїнів та клас людей, що займаються виробництвом необхідних матеріальних благ. Індивіди відносяться до того чи іншого класу в залежності від тину душі, притаманному кожному з них.

Відповідно до теорії Платона у кожної людини душа перебуває у трьох частинах тіла: голові, грудині і животі. Ці частини душі філософ назвав розум, мужність і хтивість. Але не у всіх ці три частини душі функціонують однаково. У одних переважає розум, у інших – мужність, у третіх – хтивість. Таких, у кого переважає розум небагато – це філософи. Воїном може стати далеко не кожен, адже для цього треба, щоб домінувала та частина душі, що розташована у грудині, тобто мужність. І нарешті, клас виробників до якого відносяться землероби, ремісники, будівельники, торговці, перекупники – це люди, в яких домінує та частина душі, що розташована в животі.

Для душ, переважаючим елементом яких є розум, розсудливість, хто здатний споглядати істину, керувати на основі справедливості і доброчесності, Платон відводить найвищий шабель у соціальній ієрархії. На чолі держави мають стояти філософи-правителі і цари повинні філософствувати, а філософи – царювати. Клас філософів – правителів нечисленний, бо лише незначна кількість людей здатна на споглядання істини і мудре керівництво державою.

Тут слід зауважити, що в античному світі філософами називали всіх, хто мудрував. Та й сам термін «філософія» походить від двох старогрецьких слів *phileo* – люблю і *sophia* – мудрість. Таким чином філософія – це любов до мудрості. В старовину філософами називали всіх, хто займався науками. Зберігся переказ про те, що давньогрецький математик Піфагор був першою людиною, яка назвала себе філософом. Традиція називати філософами людей, які займалися науками, збереглася в багатьох країнах світу до нашого часу. Наприклад в Західній Європі, США, Канаді, Австралії аспіранти після захисту дисертації отримують ступінь доктора філософії (в області математики, фізики, хімії, біології, чи іншої області знань, з якої була написана дисертація).

Другим класом платонівського суспільства є воїни, для душ яких притаманна афективність, мужність, запал. Таких людей значно більше ніж філософів, але ж знову таки воїном може стати далеко не кожен. Якщо філософи управляють суспільством, то воїни захищають його. Це клас, якій стоїть нижче в соціальній ієрархії, ніж філософи, але він також наділений певними привілеями, адже для того, щоб стати воїном, треба мати певний тип душі.

Тип прагнучої душі, для якої характерна поміркованість, самовладання, здатність до контролю власних пристрастей, становить третій клас платонівського суспільства. Його доброчинність полягає у тому, щоб забезпечувати життєві потреби держави та підкорятись філософам – правителям і воїнам.

Таким чином, суспільство за Платоном – це була афінська ідеалізація кастового ладу. Його суть у поділі громадян на три розряди – верстви. Кожен розряд мусить займатися тим, на що він здатний і не втручатися у справи інших розрядів. Гармонійне ієрархічне поєднання верств, що доповнюють одна одну своєю діяльністю з урахуванням внутрішніх якостей кожної з них, створює ідеальний державний

і суспільний лад. Рациональному началу – філософам – відводиться панування, запальному началу – стражам – бути озброєним захистом від внутрішніх і зовнішніх ворогів, підкоряється раціональному началу. Обидва ці начала – раціональне та запальне – управляють ірраціональним, хтивим началом, тобто селянами, ремісниками.

Творчість Аристотеля (384-322 рр. до н.е.) є найвищим досягненням всієї античної політичної і соціальної думки. Учень Платона, засновник логіки, психології, ряду інших областей пізнання він залишив велику творчу спадщину відносно суспільства та влади. Визнаючи вічне існування світу та вічність руху, Аристотель прийшов до висновку про існування споконвічної причини. Сенс життя людини полягає у досягненні вищого блага через діяльність. Умовою досягнення блага є доброчесність, яка полягає в умінні визначитись у виборі доброго вчинку. Правильні норми поведінки, на думку Аристотеля, забезпечує етика, яка дає можливість досягнення щастя та доброчесності. Філософ виділяє два види доброчесності (арете): 1) «спічні арете», що походять від звичок, характеру і є «серединною між двома пороками» (наприклад, мужність є серединною між боягузством і відчайдушністю); 2) «діаностичні арете» інтелектуальні доброчесності, які полягають в діяльності розуму, теоретичного інтелекту у відшукуванні істини заради самого пізнавального процесу чи для практичної діяльності й поведінки людини. Чим вищий рівень досягається у доброчесності, тим більше щастя від успіху.

Діяльність у поєднанні з доброчесністю є блаженним і становить мету людського життя. Але блаженство як ідеал споглядання істини можливе лише для божества. Оскільки у людини є момент божественного, то вона мусить прагнути до блаженства, але так як вона не божество, а земне творіння, то потребує земних благ, таких як фізичне здоров'я, їжа, житло, розваги, тобто всього того, що потрібне для життя і спілкування, що становить смисл буття та доброчесності (арете) на Землі.

Заслуга Аристотеля в розвитку пізнання соціальних явищ, полягає насамперед у тому, що він досить глибоко розглянув таку суто соціологічну проблему, як дозвілля і вільний час. Дозвілля – це початок усього і умова розвитку добродійності. Аристотель розглядає дозвілля як невід'ємну складову частину життя людини у зв'язку з використанням благ, відчуттям задоволення, щастя, блаженства того,

що користується дозвіллям. При цьому дозвілля – це не просто вільний час, а час, заповнений різноманітними заняттями. – філософським умоспогляданням, іграми та виравами, забавами, що викликають відчуття приємності й задоволення, мистецтвом, музикою, бесідами, спілкуванням, тощо. У дозвіллі потрібна поміркованість. Воно вимагає розумного користування, а невміння цього ганебне для людини. Дозвілля потребує багато предметів широкого вжитку, тому раби не мають його.

Кількість і якість дозвілля залежить від форм державного устрою. Щастя царів – у дозвіллі: тирани ж зацікавлені у відсутності його. Аристотель пов'язує відсутність дозвілля з бідністю, тому що багатство сприяє наявності дозвілля. В цілому він розглядає цю проблему стосовно політиків, воїнів і дуже мало і обережно говорить про дозвілля нижчих верств населення – землеробів, ремісників, будівельників, бо їх заняття не створюють можливостей для благородних і високих форм діяльності, а отже і дозвілля не може дати їм блаженства.

Підсумовуючи аналітичний огляд соціального знання та пізнання в Стародавньому світі можна сказати, що в цю епоху людство зробило великий стрибок від наївних уявлень, що базувались на емпіричних, тобто добутих практикою знань про дійсність до теоретичних схем, що опирались на соціально-філософські та природничо-наукові знання.

Розпад античного суспільства в Європі і формування нової системи суспільних відносин, нового світосприймання і способу життя призводять до появи нових підходів і роблять справжній переворот у логіці розвитку соціального пізнання.

Як відомо, з V ст. н.е. бере початок епоха Середньовіччя, у якій виділяють три періоди: 1) раннє середньовіччя (V–XI ст.); 2) період розвинутого феодалізму (XI–XV ст.); 3) пізнє середньовіччя (кінець XV – середина XVII ст.). Порівняно з епохою античності середньовіччя – це крок назад у розвитку наукового пізнання про оточуючу дійсність. Тому даний період дуже бідний на відомості про соціологічні дослідження, до речі як і про дослідження в будь-якій іншій галузі наукового пізнання. Схоластика і теологія, які панували в цей час у суспільній свідомості (особливо в період раннього середньовіччя), на цілі століття загальмували розвиток наукових знань. В цей

час усе було під опікою християнської церкви, яка спираючись на християнську філософію, розглядала світ, людину, суспільство як продукт божого творіння.

Політичною особою, що прагнула з позицій християнства пояснити сутність світу, в тому числі і суспільства був Аврелій Августин, прозваний Блаженим (345–430). Він розглядав людину, як малий світ – мікрокосм, що поєднує в собі природу матеріальних тіл – рослин, тварин і містить живу, розумну і безсмертну душу, тому людина є посередником між вічним царством духу і земним царством матерії.

З точки зору соціології, невійний інтерес являє собою спроба Августина створити вперше у християнській літературі загальнолюдську концепцію філософії історії. Відповідно, за цією концепцією суспільство, держава, влада дані Богом. Бог знає все наперед, він керує вчинками людей, всім їхнім життям. Тільки Богу відомо, хто досягне спасіння, а кого спіткає кара Господня. Моделлю всесвітньої історії Августина була Біблія, при цьому основні етапи розвитку суспільства він сподобляє віковим періодам життя людини. В історії людини Августина виділяє шість періодів, що символізують шість днів творіння Богом світу: периний – дитячий – від Адама і Єви до потоцу; другий – дитинство – від потоцу до Авраама; третій – отроцтво – від Авраама до Давида; четвертий – юність – від Давида до вавилонського полону, коли вавилонський цар Навуходоносор захопив Єрусалим і переселив усіх іудеїв, крім бідноти, до Вавилону (597 р. до н.е.); п'ятий – зрілість – від вавилонського полону до Різдва Христового; шостий – від пришествя Христа до виникнення християнства і Страшного суду.

В історії діють два начала: суспільство земне та суспільство небесне. Одні люди живуть за людськими стандартами, другі – у відповідності з божественними. Августин символічно називає ці два типи людей двома суспільствами людських істот; одному з яких визначено наперед царювати у вічності з Богом, другому – піддаватися вічній карі разом з дияволом.

Отже, теософія Августина Блаженного в ідеологічному плані обґрунтувала право церкви та її претензії на панівне становище в суспільстві і примат святого престолу над світською владою. Пізніше ці теоретичні обґрунтування уособляться в боротьбі папства за

державну владу, приведуть до виникнення протестантизму. З наукової точки зору ця теорія може розглядатись як спроба створити концепцію, яка давала відповідь на питання відносно соціальних процесів з позицій Біблії, тому вона не може бути віднесена до суто наукових.

В період розвинутого феодалізму йшла запекла боротьба між тими, хто відстоював теологічну ідеологію і тими, хто піддавав сумніву її положення. На зміну світоглядному теократичному мисленню приходить система мислення в центрі якої стоїть людина з її потребами, прагненнями, бажаннями. Почалася епоха розкладу феодалізму і становлення буржуазного суспільства яка одержала назву епохи Відродження. Філософські і соціологічні вчення, що розвивались у Європі, насамперед у Італії, були наповнені повагою до достоїнств та прав людини, піклуванням про благо, всебічний розвиток. Світське вільнодумство епохи Відродження, що в історії одержало назву гуманізму яке протистояло схоластиці і духовному пануванню церкви було пов'язане з вивченням знову відкритих творів античності. В цей час у філософській і соціологічній думці виділяється три етапи: 1) гуманістичний (середина XIV ст. – середина XV ст.), що протиставляв середньовічному теоцентризму людиноцентризму; 2) неоплатонівський (середина XV ст. – перша третина XVI ст.), який пов'язувався з осмисленням проблем буття; 3) натуралістичний (середина XVI ст. – початок XVII ст.), характерною рисою цього періоду було прагнення до застосування законів природи в пізнанні соціальної дійсності. Великі гуманісти епохи Відродження Данте, Петрарка, Бокаччо, Пізано, Леонардо да Вінчі, Еразм Роттердамський, Ульріх фон Гуттен, Сервантес, Томас Мор, Томазо Кампанела та інші відмовлялись визнавати гріховною тілесну природу людини. Гуманісти вважали ненормальним і протиприродним теїзм, що проповідувала церква, який зводився до того, що в кожного є свій Бог, який управляє розумом та волею, таємно діє на всі матеріальні і духовні процеси, на особу та суспільне життя людей. Гуманісти підкреслювали, що всі люди народжуються однаковими і потребують рівності у реальному житті. Вони вбачали ідеальне в поєднанні людини з природою, шукали гармонію такого поєднання, захищали необхідність сприйняття усіх радостей земного життя, відстоювали принципи визнання та захисту достоїнства особи, прославляли культ

знань, освіченості, духовності і праці. Мислителі епохи Відродження не тільки продовжували і відроджували традиції античних філософів, але й розвивали їх. Вони вважали, що доля людини визначається не її знатним походженням, конфесійним статусом, а виключно активністю, благородством, чесністю, мудрістю. Завдяки їхнім зусиллям починає зароджуватись критично-раціоналістичний підхід до вивчення суспільних явищ. Простий перелік подій змінюється концептуальним аналізом фактів, явищ, процесів. Ідеї гуманістів дали поштовх для активізації суспільного життя, розвитку літератури, мистецтва, науки, в тому числі і соціології, значна заслуга в чому належить Огюсту Конту.

Огюст Конт і його погляди на соціологію. Соціологічні школи кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Огюст Конт (1798–1857) увійшов в історію науки як основоположник соціології. В молоді роки він був учнем і секретарем французького філософа-просвітителя Анрі Сен-Сімона. Як і Сен-Сімон, Конт мав чітку й однозначну орієнтацію на природознавчі науки, з їх конкретними об'єктами та явищами, достовірними і точними методами. Ця природнича орієнтація Конта чітко простежується в системі класифікації наук.

Конт вводить так звану лінійну систему класифікації форм наукового знання. Він розміщує науки у відповідності з історією їх виникнення і розвитку, та в зв'язку із залежністю одна від одної, коли знання попередньої науки є необхідною передумовою для розвитку і знання наступної. Крім того, система класифікації наук Конта будується таким чином, що розташування наук одна за одною йде по мірі зменшення їх простоти й абстрактності. Графічно схему Конта можна зобразити так:

Математика, як найбільш проста й абстрактна наука започатковує, а соціальна фізика (соціологія) як найскладніша й конкретна завершує систему класифікації наук. Ця система являє собою порядок, котрий виражає в логічній формі історичний процес розвитку знання від простого до складного, від нижчого до вищого, від загального до специфічного. Кожний щабель у розвитку знання – це наука більш високого порядку, що має на увазі попередню як свою необхідну передумову, яка, однак, недостатня для пояснення специфічного змісту науки більш високого рівня. Із коінтівської схеми видно, що соціологія опирається на закони біології, але її має дещо відмінне, що видозмінює закони біології в результаті взаємодії індивідів. Ця взаємодія особливо ускладнюється в людському суспільстві в результаті впливу кожного нового покоління на наступне. Коінт висунув вимогу щодо соціології вивчати закони за якими функціонує суспільний організм, а не шукати трансцендентних причин, обґрунтувати вірогідність своїх висновків на фактах і зв'язках, а не на філософській інтерпретації змісту історії. Виходячи з досвіду природознавства, яке вивчало певні системи явищ, Коінт за аналогією доходить висновку, що і соціальна фізика має вивчати суспільство як систему. Це означає, що в процесі досліджень необхідно розрізняти вивчення умов існування суспільства, явищ, пов'язаних зі збереженням факторів суспільного порядку (соціальна статика) і законів еволюції розвитку суспільства та його зміни (соціальна динаміка).

Таким чином, у системі соціології О.Коінт виділяє два розділи – соціальну статику та соціальну динаміку. Ці поняття він запозичує з природничих наук й сподобляє першу анатомії, а другу – фізіології. Соціальній статистиці відповідає поняття «порядок» (вона вивчає будову суспільства, його структурні компоненти), тоді як соціальній динаміці – поняття «прогрес» (вона займається дослідженням процесу соціальної життєдіяльності, вивчає його «технологію» і наслідки того процесу, що відбувається в соціальному організмі).

Соціальна статика аналізується Коінтом досить поверхнево. Її предметом є сталі «природні» умови існування соціальної системи. Тут Коінт підходить до розуміння соціальних інститутів як особливих об'єктів дослідження в соціології. Він виділяє такі явища, як сім'я, власність, держава, релігія, суспільний поділ праці і розглядає їх як взаємозв'язані між собою елементи системи, завдяки яким існує

соціального консенсусу, причому багато уваги приділяється сім'ї як найбільш стабільному елементу суспільства.

Суспільний поділ праці Коонт розглядає теж як фактор соціальної статистики, оскільки завдяки йому відбувається внутрішня диференціація суспільства на різноманітні професійні групи та класи, а водночас це сприяє процесу кооперації людей, їх взаємодії між собою і утворює передумови для існування суспільства як організованої системи.

Соціальна динаміка відіграє в системі Коонта роль суспільного прогресу. В основу суспільного прогресу він поклав принципи інтелектуального розвитку людства, який сформулював у «великому основному законі трьох стадій». З допомогою цього закону О.Коонт характеризує основні етапи прогресу людського розуму: теологічну, метафізичну та позитивну стадії.

Теологічна (або фіктивна) стадія розпочинається з найдавніших часів існування людства і триває до 1300 року. В ній Коонт виділяє три періоди: період фетишизму (обожнювання людиною явищ і предметів природи); період політеїзму (коли життям і чудесними властивостями надприродного наділялись «фіктивні істоти»); період монотеїзму (віра в єдиного Бога).

Метафізична стадія охоплює період з 1300 по 1800 р. Вона характеризується руйнацією старих вірувань і уявлень про природу і суспільство і є перехідною. В цей час місце Бога займає природа, зростає частка раціонального мислення і зменшується частка емоційного сприйняття. Збільшуються елементи критицизму, що готує передумови для переходу до вищої стадії наукового світосприйняття.

Позитивна стадія пов'язана з виникненням наукового менталітету, науковим розумінням природи та суспільства внаслідок утворення позитивної науки і теорії. Наука служить гармонії, рівновазі і благу людства, оскільки вона виявляє порядок і закони розвитку природи й історії. На позитивній стадії зникають суперечності між теорією і практикою, а пізніше вивчення закономірностей розвитку минулого і сьогодення створює можливості для передбачення тенденції розвитку майбутнього.

Що ж дала соціологічна система О.Коонта для розвитку соціологічного знання? Перш за все, Коонт поставив завдання – створити нову науку про суспільство – соціологію. Він увів у науковий вжиток

дуже вдалий термін «соціологія», який сам по собі був активним каталізатором для пошуків предмета і методів нової науки.

По-друге, орієнтація Контом соціології на «позитивне знання», тобто на предметну і методичну визначеність, науковість при всіх недоліках самого позитивізму, безумовно, відіграла прогресивну роль і стимулювала пошуки нових шляхів і засобів у розвитку соціального пізнання, розкриття соціальних законів, поглиблення знань про людину.

Плідними виявилися спроби Конта розглянути суспільство як систему з її статичними і динамічними елементами, що стимулювало в соціології розробку системозберігаючих факторів (соціальні інститути, норми, відносини, тощо). В цілому ж, соціологічні погляди О.Конта зіграли прогресивну роль у стимулюванні пошуків нових шляхів та засобів у розвитку соціального пізнання. Можна сказати, що соціологія Конта значно прискорила у науці перехід до соціальної проблематики. Під її впливом у соціологічній думці з'являються різні напрямки: натуралізм, соціал-дарвінізм, географічна та расово-антропологічна школи та ін.

В рамках натуралізму та соціал-дарвінізму складається органічна або біолого-еволюційна школа, яскравим представником якої був англійський філософ і соціолог Герберт Спенсер (1820–1903). Спенсер вважав, що в основі розвитку суспільства лежать ті ж самі закони, що і в основі розвитку природи, тобто закони еволюції. У праці «Основи соціології», обґрунтовуючи правомірність проведення аналогії між суспільством і біологічним організмом він виділяє кілька подібностей між ними: 1) соціальний та біологічний організми в процесі розвитку збільшують масу та об'єм; 2) з їх розвитком відбувається ускладнення внутрішньої структури; 3) ускладнення структури зумовлює диференціацію функцій в обох типах організмів; 4) в біологічному та соціальному організмах різноманітні елементи соціальної та біологічної структури взаємозалежні між собою і перебувають у постійній взаємодії, де функціонування одного з елементів системи неможливе без взаємодії із системою решти структурних елементів; 5) існування обох типів організмів пов'язане з обов'язковим виконанням відповідних функцій, і тому цілісний організм існує довше за свої складові елементи, хоча і останні можуть певний час існувати при порушенні життєдіяльності цілого.

Проте між біологічними і соціальними організмами є істотні відмінності: суспільство не має чітко окресленої форми, яка утворюється відносно локальними групами елементів, що розсіяні у просторі, тоді як біологічний організм є певною цілісністю тісно пов'язаних між собою елементів. Дискретність цілісного суспільного організму, його «нестала цілісність», розміщена в просторі, вимагає кооперації, взаємодії різних структурних елементів, яка здійснюється за допомогою символічної комунікації (мова, звичаї, обряди), чого не має біологічний організм. У біологічному організмі почуття і свідомість концентруються в окремих спеціалізованих органах, тоді як здатність відчувати і мислити притаманна усім складним елементам суспільства. В організмі його складові елементи підпорядковані цілому і існують заради нього, тоді як у суспільстві не індивіди існують заради суспільства, а суспільство існує заради блага своїх окремих членів.

В руслі натуралістичного напрямку в соціології ХІХ ст. виникає расово-антропологічна школа. Вона виникає не скільки як намагання наукового осмислення проблеми людських рас, скільки як спроба використати науку для ідеологічного обґрунтування расизму. Умовно тут можна виділити два напрямки. Перший пов'язаний із розкриттям глобальних рушійних сил розвитку всесвітньої історії (А.Гобіно), другий обмежується аналізом більш локальних процесів (в основному в межах Європи) і виходить із соціал-дарвіністського розуміння законів природного відбору та боротьби за існування.

Одним із основоположників соціал-дарвіністської школи в соціології був французький філософ Жозеф Артюр де Гобіно (1816–1882), автор чотиритомної праці «Нариси про нерівність людських рас».

Гобіно вважає головні причини розвитку суспільства в расових особливостях народів, оскільки соціальні інститути, культура, на його думку, походять з расових, біологічних джерел. При цьому чистота раси розглядається як головна умова розвитку цивілізації. Чим раса чистіша біологічно, тим значнішими є її природжені здібності і тим інтенсивніше вона історично розвивається.

Змішування рас Гобіно розглядає як суперечливий процес: з одного боку, воно стає причиною виникнення цивілізацій, а з іншою – причиною їх загибелі. Завжди з появою нової цивілізації у інших рас обов'язковим чинником її становлення є елемент присутності (змішування) білої раси.

Цивілізація може успішно розвиватись тільки тоді, коли на чолі її стає біла раса. Гобіно розглядає її як «історичну расу», якій природжена притаманна монополія на розум, фізичну силу та красу. Високорозвинений інтелект, енергійність, надзвичайно велика здатність внутрішньої і зовнішньої організації, почуття гумору, хоробрість, мужність, войовничість – усе це перетворює білу расу в провідний елемент розвитку цивілізації. Проте і сама біла раса неоднорідна. Частина її змішалася з чорною та жовтою расами («хаміти» та «семіти»), а найбільш «пихата» частина білої раси представлена «яфетитами», з якої Гобіно виділяє сімейство «арійців» – расу володарів, що завдяки жорстокій ієрархії зберегла свою прадавню расову чистоту.

Представники жовтої раси, за характеристикою Гобіно, відзначаються середнім зростом, темним волоссям, витримкою, відсутністю ідеалізму і фантазії, їм не притаманні високі поривання та героїчні вчинки, це – «раса природжених купців».

Чорну расу Гобіно характеризує як «жіночу». Він наділяє її такими рисами, як чуттєвість, відсутність раціонального контролю та самоконтролю, нездатність до організації ні власного, ні суспільного життя. Ця раса малотворча, слабовільна, з розвинутою фантазією і художніми здібностями, з представників якої виходять хороші слуги.

Слід зауважити, що доктрина Гобіно з її однозначною расистською спрямованістю, науково некоректними маніпуляціями, ніким з відомих учених не сприймалась як серйозна наукова розробка проблеми людських рас.

Досягнення природознавства XIX ст. вплинули на інтерес науковців до географічного фактору і його значення в розвитку суспільства. Типовим представником географічної школи в соціології XIX ст. був Генрі Томас Бокль (1821–1862). Своє вчення він виклав у праці «Історична цивілізація в Англії».

Бокль вбачав залежність між ландшафтами країни її інтелектуальними та психологічними особливостями народу. Могутність і велич природи, її стихії породжують почуття страху і пригніченості у людини, зумовлюють існування забобонів і придушують розум та раціональне сприйняття дійсності. Для народів цих регіонів притаманна домінанта уяви над розумом. Це він ілюструє на прикладі Індії, де пишна природа накладає відбиток на розвиток релігійних уявлень, побут і загалом на культурний процес.

Порівнюючи Грецію з Індією, Бокль підкреслює, що природні особливості Греції не викликали такого жаху перед природою, як у жителів Індії. Спокійніший ландшафт, помірний клімат не придушували їхню уяву, а це сприяло більш раціональному, а не емоційному сприйняттю навколишнього світу. Греки менш залякані, ніж індійці, тому розвиток цивілізації у них пов'язаний з виникненням наук, з вивченням фізичних причин явищ. Таким чином, природні умови – ландшафт, стихії – зумовили підкорення людини природі у відповідних регіонах і природи – людині в Європі. Але це, в свою чергу, сприяло зростанню інтелектуального потенціалу її жителів, наслідком чого було збільшення розумового фактору і його впливу на природний, фізичний світ.

Визначне місце в історії географічної школи займає географ і філософ Лев Ілліч Мечников (1838–1888), брат видатного біолога Іллі Мечникова. Головна соціологічна праця Л.І.Мечникова «Цивілізація та великі історичні ріки».

В центрі соціологічної концепції Мечникова лежить ідея суспільного прогресу історії людства. Аналізуючи історію і культуру різних цивілізацій і народів, вчений приходить до висновку, що таким об'єктивним фактором їх розвитку є географічне середовище – всезагальний елемент і умова буття суспільства безвідносно простору і часу.

Із сукупності природно-географічних та фізичних явищ Мечников виділяє гідрологічний (водний) компонент як головний детермінуючий у житті і культурі кожного народу, кожної цивілізації. Народи, які жили в басейнах тропічних річок, мали багату фауну і флору, що забезпечувало їм необхідні засоби існування і менше стимулювало до кооперації, прикладання сумісної праці, а отже і до солідарності. Це гальмувало розвиток культури й уповільнювало темп прогресу. У суворих природних умовах, наприклад у середніх і нижніх районах рік Єнісею, Обі, Лени та інших люди витрачали багато енергії на виживання, пристосування до середовища і не завжди виходили переможцями у цій боротьбі. Такі процеси теж уповільнювали темп суспільно-історичного розвитку. Саме тому цивілізації виникають і розвиваються в помірних широтах з температурою повітря +15° – +22° С.

Слід зауважити, що серед прихильників географічного детермінізму, надзвичайно популярного і досить впливового у ХІХ ст., було

багато представників різних галузей наукового пізнання. Так, вплив концепції географічного детермінізму чітко простежується у працях відомих російських істориків С.М.Соловйова та В.О.Ключевського. Німецький зоолог, географ, етнограф і соціолог Фрідріх Ратцель (1844–1904) вважав, що фактори географічного середовища мають визначальний вплив на економіку, політичний устрій, культуру і психологію народів. Так, землеробським народам притаманна слабкість, відсутність мужності; просторова замкнутість того чи іншого народу породжує традиціоналізм, а степи – дух економії і централизовану владу.

Прогрес наукового знання XIX ст. привів до того, що в цей час в самостійну галузь відокремлюється психологія яка поступово переходить від дослідження індивіда до вивчення механізмів міжіндивідуальної та групової діяльності і поведінки. У цей період у психології, як і в інших науках, спостерігаються спроби визначити головні механізми та детермінанти індивідуальної та групової поведінки, через які можна було пояснити загальні й універсальні форми суспільних відносин, зрозуміти таємницю механізмів соціального розвитку. Найвідомішими в цей час були концепції «психології народів» та «психології натовпу», де перевага віддавалася аналізу спільностей – етносів, великих груп і теорії наслідування, інтераціоналізму, інстинктивізму, де найбільш відомою різновидністю останнього був психоаналіз З.Фрейда.

Оскільки всі психологічні теорії спирались на певний емпіричний матеріал, то кожна з них містила певні раціональні елементи наукового знання, що збагачувало соціологію і психологію. Одними з найперших концепцій психологічного напрямку в соціології були концепції групової поведінки, «психології народів» зокрема. Їх автори німецькі вчені Моріц Лацарус (1824–1903) та Хейнман Штейнталь (1823–1899). Головним суб'єктом історії ці вчені вважали народ як уособлення «духу цілого». Народний дух виявляється у спільності рис, характеру, моралі, мови, міфології, вірувань, і він об'єднує людей в одні цілі, в народ. Кожна людина виступає як представник даного народу і має спільні з ним риси. Пізніше ідеї «психології народів» розвивав німецький психолог, фізіолог, філософ Вільгельм Вундт (1832–1920). Він не поділяв думки Лацаруса та Штейнталья про те, що індивіди – лише продукт загального «народного духу».

Вундт підкреслював, що індивідуальну свідомість не можна повністю зводити до свідомості народу, оскільки для індивіда характерні індивідуальні, особисті воля, відчуття, уявлення, тощо.

Свідомість народу є синтезом індивідуальних свідомостей. Взаємодія народної та індивідуальної свідомості уособлюється в продуктах надіндивідуальної діяльності – побуті, моралі, мові, міфології.

Особливою популярністю в кінці ХІХ ст. відзначалася концепція «психології натовпу», яку обґрунтував італійський кримінолог Сціпіо Сігельє (1868–1913). Далі ця концепція була розвинена французьким археологом, лікарем і антропологом Гюставом Лебоном (1841–1931). В центрі уваги Лебона була констатація очевидного факту: відмінність у поведінці та діяльності особи в звичайних умовах і в натовпі, де під впливом натовпу індивід здійснює такі дії та вчинки, які ніколи не зробив би на самоті. Такі дії Лебон пояснює поведінкою індивіда внаслідок впливу гіпнозу натовпу. Він ототожнює масу з натовпом, групами і навіть із соціальними класами.

Лебон також вводить свою класифікацію натовпів, виділяючи з них два типи: 1) гетерогенний (різномірний); 2) гомогенний (однорідний). Гетерогенний натовп може бути анонімною юрбою (вуличний натовп) чи неанонімним (суд, парламент, тощо). Гомогенний натовп може складатись з груп людей, об'єднаних на основі якихось спільних ознак чи інтересів (наприклад, секти як вид юрби існують за ознаками єдності віри, касты – спільної професійної діяльності, класи – на основі спільності інтересів, умов життя і т.д.).

Лебон розглядає масу («натовп», «юрбу») як руйнівну силу, позбавлену здатності до раціональної діяльності. Маса гіпнолізує індивідів, і ті починають діяти ірраціонально, несвідомо, під впливом емоційного збудження. В юрбі індивідом керує нетерпимість, догматизм, відчуття непереможної сили і втрата особистої відповідальності за свої дії. Особистість під впливом маси та нечисленних вожаків, серед яких часто, на думку Лебона, трапляються особи з аномальною психикою, анігілюється, деперсонізується в анонімній юрбі, де всі перетворюються в щось безлико єдине, з єдиною волею і метою.

На рубежі ХІХ–ХХ століть в рамках соціологічного глумачення соціальних процесів набула значного поширення психоаналітична теорія З.Фрейда. Зигмунд Фрейд (1856–1939) – відомий австрійський лікар, психолог, соціолог, філософ приділяв велику

увагу соціологічним проблемам психоаналізу. На думку З.Фрейда такі чинники, як соціальні та моральні норми, заборони, санкції, соціальний контроль та репресивність, подавляючи та витісняючи вихідні потяги та потреби людини, ведуть до прогресуючого відчуження, деформації характеру, розвитку неврозів і т.д. Поряд з цим індивід вимушений маскувати, приховувати свої дійсні егоїстичні почуття, бажання, помисли заради власного комфорту, позбавлення від стану напруги та конфлікту із собою та зовнішнім середовищем. З цієї метою людина виробляє спеціальний захисний механізм, за допомогою якого утаємнює справжні мотиви, завуальовує їх для себе й для інших соціально сприятливими доказами та мотивами, які не мають нічого спільного з реальними. Цей процес самозахисту завдяки раціоналізації забезпечує індивіду можливість збереження почуття власної гідності, поваги та авторитету, позбавляє від страху, тривоги й інших явищ природного психологічного дискомфорту. Раціоналізація у цьому аспекті може розглядатись як своєрідний варіант індивідуальної ідеології, що спирається на фіктивні засоби захисту і виправдання власної діяльності.

Отже прогрес наукового пізнання в кінці XIX – на початку XX ст., особливо розвиток біології та природознавства зумовили появу в соціологічній науці ряду шкіл, які спирались на методи та дані природничих наук в поясненні соціальних явищ. Деякі з них, такі як расово-антропологічна були реакційними та антинауковими, інші ж, наприклад, географічна школа не втратили своєї актуальності і в наш час. Адже географічний фактор у житті суспільства дуже істотний. Без природи немає суспільства. Цю аксіому людство усвідомило лише в другій половині XX ст.

Класичний період у розвитку світової соціології

(К.Маркс, Е.Дюркгейм, М.Вебер)

В історії соціологічної науки є вчені, імена яких навечно залишаться в пам'яті людства, як імена визначних мислителів, представників класичного напрямку в розвитку світової соціології. До таких вчених належать Карл Маркс, Еміль Дюркгейм та Макс Вебер.

Соціологічна теорія К.Маркса (1818–1883) стала наслідком застосування філософського матеріалізму і матеріалістичної діалекти-

ки до вивчення суспільства, розуміння історії людства. Як відомо, К.Маркс негативно поставився до контівської класифікації наук і його проекту «соціології». Конт вів вважав лише спеціалістом у галузі математики і фізики. Переворот у поглядах на суспільство К.Маркс пов'язував насамперед не з появою соціології, а з принципово новим, як він вважав розумінням субстанції, першооснови суспільного життя. Ті функції, які згідно з Контом і його послідовниками, мала виконувати соціологія, фактично вже виконує, як переконаний Маркс, політична економія – наука про економічну структуру суспільства. Згідно з матеріалістичним або, точніше, економічним розумінням історії, система матеріально-виробничих відносин складає першооснову, «базис», на якому ґрунтуються всі інші відносини людей – правові, політичні, ідеологічні. Марксистська концепція соціальної структури пов'язана насамперед з аналізом антагоністичних відносин між буржуазією та пролетаріатом як головними класами суспільства (інші елементи класової структури, як вважав К.Маркс, мають схильність тяжіти до того чи іншого полюсів, і їх соціальні функції можна вважати другорядними). Головною структуротворчою ознакою класу у марксовому розумінні виступає право володіння засобами виробництва.

У дослідженні суспільних явищ К. Маркс використовував критерій повторюваності, завдяки чому він виділяв спільне в соціальному устрої різних країн. Такий підхід напшовхнув Маркса на застосування поняття «суспільно-економічна формація», яким він називав історично окреслений тип суспільства, що ґрунтується на певному способі виробництва. Спосіб виробництва – це органічна єдність продуктивних сил і виробничих відносин. Зміна різних епох в історії людства розглядалась Марксом як закономірний процес розвитку прогресуючих з кожною епохою способів виробництва – постійна суперечність між рівнем продуктивних сил і певними виробничими відносинами, яка виявляється в боротьбі антагоністичних класів і вирішується соціальною революцією результатом якої є перехід від однієї суспільно – економічної формації до іншої.

Слід зауважити, що раціональне зерно марксистського «історичного матеріалізму» полягає насамперед у вивченні впливу систем матеріально-виробничих відносин на функціонування інших соціальних систем. Багато нового Маркс зробив і для розуміння впливу

матеріальних інтересів класів і груп на їх менталітет, психологію, а також для пояснення конкретних особливостей класових конфліктів, свідком яких він був. В той час марксизм відрізнявся від інших суспільних теорій своїми претензіями на єдність теорії та практики. Якщо інші соціальні концепції не претендували на їх втілення, не ставили за мету змінити світ, задовольняючись лише його поясненням, то марксизм був насамперед програмою суспільного переустрою. Твердження Маркса про роль пролетаріату також виявилось утопічним.

Одним з творців соціології як науки, професії та навчального предмета є французький вчений Е.Дюркгейм (1857–1917). Найважливішими проблемами теоретичної соціології, які він розробляв, були природа суспільства, інтегративна основа, «здоровий» і «патологічний» його стан, метод соціального дослідження і статус соціології як науки.

Дюркгейм продовжував традиції позитивізму, вважаючи соціологію близькою до природничих наук з характерним для них індуктивним методом і принципом об'єктивного спостереження. У своїй книзі «Метод соціології» він формулює низку правил соціологічного пізнання, які, на його думку, гарантують об'єктивність і ефективність наукового пошуку. Основне правило соціологічного методу формулюється так: «соціальні факти потрібно розглядати як предмети». Сутність його в тому, що суспільство як реальність слід вивчати зовні, об'єктивними методами. Дюркгейм проводить різницю між соціальними фактами як формами колективної дії і соціальними фактами як формами колективного буття. Останні він називав фактами анатомічного або морфологічного порядку, або «елементами з яких складається суспільство». До таких елементів він, зокрема, відносить політичну структуру, розподіл населення на територіях, число і характер шляхів сполучення, форму життя та ін. Факти такого роду є не чим іншим, як викристалізованими формами соціальних дій, і принципової різниці між обома категоріями немає. Найповніше визначення яке Дюркгейм дає поняттю соціального факту таке: «соціальним фактом є всякий спосіб дій, установлений або ні, який здатний створювати на індивіда зовнішній примус, або інакше – спосіб дій, який поширений на всьому просторі даного суспільства і якому притаманне власне існування, незалежно від індивідуальних проявів».

Важливою методологічною ваги у вивченні соціальних фактів Дюркгейм надавав поняттям соціальної норми і соціальної патології. Він звертає увагу на різницю онтологічного статусу різних соціальних фактів. Одні є такими, яким їм і належить бути, інші ж мали бути другими. Дюркгейм вважав можливим розмежовувати між «здоровим» і «хворим» у різних категоріях соціальних явищ і був переконаний в існуванні об'єктивних критеріїв такого розмежування.

При оцінці рівня нормативності явищ сучасного суспільного життя, підкреслював автор «Методу соціології», важливо чітко фіксувати умови, які спричиняють їх існування, і відстежувати змінність, або, навпаки стабільність останніх. Так нормальність сучасної економічної організації може бути визначена шляхом порівняння її з минулими способами господарювання. В разі зміни умов господарювання економічний лад не може лишатись незмінним, інакше він втрачає «нормальні» ознаки.

Торкаючись проблеми злочинності Дюркгейм виступав проти загальноприйнятого розуміння злочину як соціальної патології, оскільки за всіма ознаками його можна вважати і за нормальний факт. Підтвердженням цього є, на його думку, поширеність злочинності в усіх, без винятку, суспільствах, статистичні коливання її динаміки і, нарешті, історична і регіональна відносність критеріїв розмежування між нормою і виходом за її межі. В цьому випадку Дюркгейм неодноразово заперечував проти розуміння його концепції як виправдання злочинності. Йдеться, пояснював він, про інше – про історичну відносність рівнів соціального контролю у зв'язку з еволюцією правових і моральних норм.

Дюркгейм активно займався аналізом змін, що відбуваються у суспільстві, намагаючись розглядати їх з точки зору розвитку розподілу праці. Він вважав, що розподіл праці значно ослаблює роль релігії як основи соціального зв'язку. З посиленням розподілу праці люди стають залежнішими між собою, бо їх потреби задовольняються внаслідок праці багатьох людей. А процеси і зміни в світі настільки швидкоплинні та інтенсивні, що не всі здатні включитись у них. Внаслідок швидкого оновлення життя розривається традиційний порядок і моральні устої, підтримувані релігією. У суспільстві стає все більше людей, які живуть без усвідомлення мети і відчувають свою непотрібність. З цим процесом Е. Дюркгейм пов'язував виникнення

та існування явища «аномії» – такого стану суспільства, за якого значна частина громадян, знаючи про існування обов'язкових для них норм, ставиться для них негативно, або байдуже. За своєрідну аномалію Е.Дюркгейм вважав самогубство, розглядаючи його як дію людини спровоковану невдоволенням життям (нещастям), породженим соціальним середовищем.

Завершуючи огляд соціологічних концепцій Дюркгейма, слід сказати, що його творчість справила великий вплив на розвиток соціології. Важко знайти таку її галузь, від загальної соціологічної теорії до прикладних досліджень, де б не простежувався вплив ідей Е.Дюркгейма.

Значний внесок у соціологію кінця ХІХ – початку ХХ ст. зробив німецький вчений Макс Вебер (1864–1920), автор праць з економіки, права, філософії, історії та соціології. Найвагомий його внесок у розвиток методологічних аспектів соціологічної науки. Вебер є засновником так званої «розуміючої соціології», теорії соціальної дії. Соціологію він визначав як науку, яка прагне «зрозуміти соціальну дію і таким чином казуально (без узагальнень) пояснити її процес». Соціологія, як і інші суспільні дисципліни, у своїй дослідницькій практиці не може обійтись без опори на певні загальні принципи і категорії. Однак узагальнення, як підкреслював М.Вебер, не є самоцілью соціологічної науки: адже чим загальніший обсяг поняття тим абстрактніший, бідніший його зміст. Категорії соціальних наук – це не прямі адекватні реальності, а «ідеальні типи», які фіксують певні загальні риси окремих соціальних явищ і процесів. Ідеальні типи – це чисті мислені конструції, за допомогою яких дослідник визначає напрямки аналізу матеріалу, узагальнює емпіричні факти. Ідеальними типами Вебер називав такі поняття, як «капіталізм», «феодалізм», «господарство», «християнство» та ін. Явища реальної дійсності ніколи не можуть бути тотожними із змістом ідеального типу, однак існує більша або менша міра адекватності між першим і другим. Капіталізму або феодалізму у чистому вигляді не існує, та процеси і явища господарського життя розвинених західноєвропейських країн відповідають змістові цих ідеальних типів більшою мірою, аніж, скажімо, явища і процеси господарського життя Індії чи Китаю. Поняття ідеального типу виступає тим знаряддям, яке допомагає досліднику зрозуміти специфіку соціального явища і занобігти ототожненню понять науки з реальними процесами.

На відміну від К.Маркса М.Вебер не вважав організацію економіки основою стратифікації суспільства. Він виділив три основні компоненти нерівності, які, на його думку, взаємопов'язані і водночас незалежні. Багатство означає щось більше, ніж заробітна плата. Багаті часто взагалі не працюють, проте одержують великі прибутки за рахунок власності, капіталовкладень, нерухомого майна, акцій та облігацій. Представники різних соціальних класів – селяни, робітники, купці – мають неоднакові можливості для одержання прибутків і придбання товарів. Цим теорія Вебера близька до теорії Маркса. Однак, за Вебером, не все залежить від багатства, оскільки різні групи людей різною мірою користуються повагою, мають неоднаковий престиж, він ввів поняття «статусні групи», які виражає другий компонент нерівності.

Члени статусних груп ведуть тільки їм властивий спосіб життя (проведення вільного часу, заняття «елітарними» видами спорту, вживання певного класу напоїв, тощо). Статусні групи не обов'язково складаються з багатих, до них належать люди різного статку.

На статус людини впливає кілька чинників. Багатство відіграє важливу роль, але не менш важливим є престиж, який може зовсім не залежати від багатства. Так професор коледжу має більший престиж у суспільстві, ніж власник порнографічного кінотеатру доходи якого значно вищі. Окрім багатства і престижу Вебер виділяє третій тип стратифікації – владу, маючи на увазі здатність людини чи групи здійснювати значний вплив на політичні процеси в суспільстві.

Цікавими є міркування Вебера щодо загального значення ідеології як чинника суспільного розвитку. Вивчаючи історію економічного розвитку Німеччини, він звернув увагу на те, що переважна більшість представників великого бізнесу у цій країні належать до протестантської конфесії. Свої міркування з цього приводу М.Вебер виклав у праці, яка називається «Протестантська етика». Автор тут доходить висновку, що своєрідний склад психіки, притаманний вихованню і, зокрема, тим його напрямком, який зумовлений релігійною атмосферою країни і сім'ї, визначає вибір професії і подальший напрям професійної діяльності. Ціннісне ядро протестантської культури складають норми і правила, котрі вимагають від віруючих аскетичної поведінки. Завдяки цьому, на думку соціолога, і виникає та «унікальна здатність повністю віддаватись діяльності у рамках своєї

професії». Таким чином, найбільш продуктивними стосовно капіталізації суспільства виступають чинники, пов'язані зі впливом протестантської етики, котра на відміну від аналогічних норм католицизму чи православ'я вимагає «вищою мірою обтяжливої і жорстокої регламентації усієї поведінки, що проникає в усі сфери приватного і публічного життя».

Оже, М.Вебера як дослідника цікавили насамперед питання про те, як виникла і формувалася система раціональної взаємодії людей в економічній, правовій та політичній сферах. Його гіпотеза про вибірккову спорідненість між раціональною етикою і «духом капіталізму» здобула обґрунтування фактами із історії і культури. Тож не випадково ідеї Вебера викликають сьогодні велику зацікавленість не лише істориків і соціологів, а й культурологів.

Соціологія ХХ століття.

Індустріалізм 20-30 років, «технологізація» та «індустріалізація» соціологічного знання. Соціоінженерія

В 50-х роках ХХ ст. в соціологічній думці на Заході сформувалась соціологія «технологічного детермінізму», витоки якої відносяться до початку ХХ століття, тобто до часів зародження явища, яке значно пізніше стали називати науково-технічною революцією. Фундаторами соціології «технологічного детермінізму» були американські економісти і соціологи Т.Веблен, А.Берлі, Г.Мінз, Д.Бернхем.

В своїх працях, таких як «Теорія ділового підприємництва» (1904) та «Інженери і система цін» (1921), Т.Веблен зробив спробу визначити причини соціальних конфліктів та вивести їх з аналізу функціонування техніки. Критикуючи капіталізм того часу, Т.Веблен пропонував створити «раду техніків», яка на думку автора повинна була витіснити власників із сфери виробництва та суспільної діяльності. Основні ідеї, викладені Т.Вебленом у своїх працях зводяться до того, що розвиток суспільства детермінується розвитком техніки. Розвиток техніки в свою чергу визначається кланом «капітанів індустрії», тобто інженерами і вченими. Слід зауважити, що в 20–40-ві роки ХХ ст. розвиток соціології зміцнюється в США, так як у цій країні затверджується неокapіталістичний порядок, який вважається еталоном суспільного розвитку. А так, як Т.Веблен проголосив, що в процесі подальшого історичного розвитку капіталіст «зникає» а на його місце

приходить менеджер, то в соціологічній науці на озброєння було взято лозунг «соціологія на службі менеджменту», який означав часткову відмову від проведення фундаментальних теоретичних досліджень і орієнтацію на здійснення емпіричних соціологічних пошуків.

Центром формування емпіричної соціології став Чиказький університет де сформувалась так звана Чиказька «школа життя». Тут в 20–30-і роки стали практикуватись багатоцільові прикладні дослідження, які орієнтувались на детальне вивчення локальних областей суспільного життя. За американською традицією на ідею дивились з точки зору практицизму, тобто з метою впровадження її в практику. Вважалося, що вирішення практичних завдань є більш важливим, ніж ідеологічне обґрунтування того, наскільки це важливо і корисно. При цьому критерієм істини виступають практичні наслідки в задоволенні наших потреб, отже достовірність знання перевіряється через його практичне впровадження. Емпіризм та прагматизм сформували цільову установку американської соціології, заправлену на те, щоб вивчати те, що реально відбивається у суспільстві, а не займатися пошуком міфічного майбутнього. Так, як у соціальному факті не все є «очевидним», то виникає потреба у соціологічному інструментарії для збору інформації. Все це зумовило перенесення акценту в область методики, техніки і процедур соціологічного дослідження, зробило методику «суб-дисципліною». Представники емпіричної соціології визначили її методологічний статус як супернауки, головною роллю якої є модифікації та адаптації дослідно-експериментальних та математико-статистичних методів, числових еквівалентів природничої орієнтації для соціальних дисциплін. Поворот в сторону емпіричної соціології актуалізував проблему того, на що здатна ця наука. Чи повинен соціолог приймати участь в управлінських рішеннях і відповідати за них? Як відомо, класики соціології сказали відповідаючи на це питання «ні». Д.Ландберг в цьому зв'язку визначив головні завдання соціологічної науки інакше. На його думку соціолог повинен:

- точно визначити те, чого хочуть люди за певних обставин;
- якомога точніше прорахувати і описати альтернативи в заданих умовах та вказати наслідки кожної із них;
- розробити таку адміністративну чи інженерну техніку, яка б дозволила змінити соціальні установки більш ефективним способом.

Діяльність, по втіленню цих завдань в практиці соціологічного дослідження отримала назву «соціоінженерної діяльності». Її змістом є поєднання якостей соціолога та інженера. Як соціолог, дослідник суспільних явищ і процесів, зобов'язаний професійно розробити програмно-методичне забезпечення проєкту, застосувати методи обробки, узагальнення та аналізу соціологічних даних, вміти інтерпретувати і коментувати отримані результати. Як інженер він мусив володіти відповідним стилем і мисленням діяльності, яка називається інжинірингом.

Інжиніринг (технічний, прикладний) – це комплекс самостійних консультаційних послуг на комерційній основі по зміні, регулюванню та соціальному контролю за допомогою спеціальної соціотехніки різних організаційних структур, які створюються людьми для вирішення спеціальних завдань.

Таким чином, соціоінженерія, яка сформувалась на основі ідей «технологічного детермінізму» являє собою комплекс заходів соціотехнічного впливу на людину та соціальні групи, завдяки чому у них виникає бажання або здатність до реалізації певних цілей. Тому вона має чітко виражену практично-управлінську орієнтацію на обслуговування соціальних організацій та вирішення проблем соціального управління.

Психодраматичні дослідження Дж. Морено.

Теорії індустріального суспільства та теорії консергенції

Дж. Морено (1892–1974) уявляв світ як «гру буття», в якій відбуваються зустрічі людей та розігрування ними своїх ролей на різних рівнях соціального життя. Організація суспільства, на думку Морено, виходить із інтеракції його членів, що формують образ соціуму як «драми» яка складається із вистав, і дій учасників групових процесів. В них людина спонтанно проживає свої ролі та безпосередньо переживає реальні почуття, думки свого сприйняття життєвих ситуацій. Все це зумовлює примат внутрішніх психологічних явищ над зовнішніми проявами. В цьому зв'язку Морено скептично віднісся до емпіричних методів спостереження, експерименту та описування, які, на його думку, розкривають лише поверхневі моменти існування соціальних об'єктів. На основі концепції Дж. Морено сформувалась нова галузь соціологічного знання яка отримала назву «соціометрія».

Соціометрія – це емпірична наука, кількісно і якісно оцінююча міжособистісні стосунки та переживання, пов'язані із ролями, які грають люди в соціоемоційній структурі своєї групи (в своєму соціальному середовищі). Предметом соціометрії є вивчення індивідів в той момент, коли вони вступають у взаємні відносини, що ведуть до створення групи. У соціальній сфері діють сили притягання – відштовхування, вибору – відторгнення, симпатії – антипатії. Завдання соціометрії полягає в тому, щоб створити ситуацію, в якій кожна людина і на виробництві, і вдома працювала і жила в оточенні симпатичних і симпатизуючих їй людей.

Перехід суспільства до менеджеральної епохи під лозунгом «Вся влада спеціалістам» зумовив формування в рамках соціометрії концепції «наукового менеджменту». Дана концепція виводить управління у самостійну сферу наукового знання та професійної спеціалізації, яка за своїм значенням не поступається інженерній праці. Головними рушійними силами підвищення продуктивності праці є її наукова організація та економічне стимулювання.

На рубежі 30–40-х років появились перші сумніви відносно ефективності емпіризму, в його правомірності репрезентувати всю соціологію як науку. Справа в тому, що акцентування ролі методики досліджень супроводжувалось невизначеністю: поняття малої групи, людських відносин, суспільної думки і т.д. будучи потрібним для вивчення локальних областей суспільного життя, ці чинники не створюють взаємопов'язаного цілого яке б складало «теорію суспільства».

Якщо наука – це теоретично осмислене і концептуально виражене знання, то стає очевидною необхідність пошуку «науково точної» методології і методики соціологічного пізнання. Для цього треба було «визначити» соціологів на «теоретичну територію» та ліквідувати розрив між емпіричним та теоретичним рівнями наукового пізнання. Пріоритет технологічного детермінізму (техноманія) став домінантою технократичного мислення та еволюційно – технологічної трактовки соціального прогресу. Рух «маятника» в бік уявлень про суспільство з позицій природничих наук досягає найвищої точки. Індустріалізм перетворюється в своєрідний банк ідей, гнучку систему постулатів і положень різних концепцій розвитку цивілізацій. Значного посилення в західній теоретичній соціології цього періоду набуває теорія індустріального суспільства яке виступає у двох

варіантах: 1) капіталізм; 2) соціалізм. Соціалістична система являє собою індустріальне суспільство закритого типу (тоталітарне) яке базується на суспільній відповідальності та перевазі колективного над індивідуальним.

В той же час друга індустріальна революція стимулювала перехід капіталістичної системи у розвинуте (відкрите, демократичне) індустріальне суспільство яке характеризують:

- приватна власність як основа економічного зростання, особистої свободи та захисту соціального порядку;
- бізнес як рушійна сила соціального прогресу (центральна фігура – підприємець);
- менеджеризм як форма управління (центральна фігура – освічений адміністратор);
- плюралістична демократія, яка веде до політичного консенсусу;
- деідеологізація суспільного життя.

В 60-і роки в рамках концепції «індустріального суспільства» розвивається теорія «конвергенції», тобто зближення різнотипних суспільств (капіталістичного і соціалістичного) і перехід їх до суспільства споживання.

В теорії конвергенції виділяються дві концепції. Р.Арон, У.Ростову виступають з позицій прозахідної орієнтації. На їхню думку конвергенція веде до впровадження західних ідей в країнах соціалізму за допомогою процесів «індустріалізації, демократизації, вестернізації». З.Бжезинський, П.Сорокін обґрунтовують паралельну еволюцію, за якою має місце запозичення соціальними системами, що змагаються одна у другій сильних сторін, згладжування відмінностей між ними і зближення в руслі розвинутого індустріального суспільства. Останнє трансформуючись у «суспільство – гібрид» перевершує за своїми якістьми обидві системи.

Особливе місце в рамках теорії «індустріального суспільства» і «конвергенції» посідає доктрина «масового суспільства». Дана доктрина претендує на цілісне описування структури і динаміки сучасного індустріального суспільства, в якому «масовизація» розглядається як «залучення мас у життєдіяльність суспільства». Масове суспільство – це суспільство, в якому домінують маси, де панує масове виробництво і споживання, масова комунікація та культура, громадське управління, яке спирається на громадську думку.

Стосовно індустріального «масового суспільства» слід зауважити, що в поглядах на цей феномен виділяють дві тенденції які знайшли відображення у відповідних концепціях.

Ліберальна концепція (Р.Мікс, Д.Рісмен), в рамках якої на основі песимістичної картини негативних сторін індустріального суспільства обґрунтовуються тенденції подальшого зростання бюрократизму, індивідуалізації особи, які складають основу для конформізму, аморфності, маніпулювання та контролю за поведінкою мас.

Демократична концепція (Д.Бел, С.Лінсет, Е.Шилз), у якій процес масовизації розглядається як розрив тих пут, що сковують ініціативу мас у традиційному суспільстві. Завдяки цьому відбувається зростання ролі мас для яких стає доступним те, що донедавна було привілеєм еліти.

В 60-і роки світ переживає великі соціально-політичні і економічні потрясіння. В цей час виникає історичний парадокс – розвиток людства шляхом пізнання та технічної могутності супроводжувався зростанням могутності руйнівних сил, збільшенням масштабів загрожуючої людству катастрофи. На цьому фоні «оптимістична» позиція теоретиків індустріального суспільства зазнає різкої критики з боку опонентів. В даній ситуації відбувається перехід від акценту на загальну соціологію до акценту на побудову спеціалізованих предметів дослідження та відповідну розробку окремих понять. Поряд з цим, спостерігалась тенденція до комбінування емпіричних соціологічних досліджень і теорії. Теоретичний рівень узагальнення емпіричного матеріалу при цьому займав, як би, проміжне становище, яке ліквідувало розрив при переході від нижчого (емпіричного) до вищого (теоретичного) знання і навпаки, минаючи філософію (метафізичне, спекулятивне знання). В цьому руслі з'являється парадигмальна концепція Мертона про спеціальні соціологічні теорії або теорії середнього рівня. До спеціальних відносяться пласт соціологічних теорій, який виникає у специфічних соціальних сферах – праці, науці, освіті, побуті і т.д. Таким чином, соціологія виступає як фактологічна наука про локальні області соціального життя у їх конкретному стані. Факт в ній виступає як конкретний прояв соціальних явищ, зафіксованих в спостереженні.

Ситуація кінця 60-х років зумовила важливе значення світоглядних цінностей, затверджуючи ідеї індустріального розвитку. Побудова

концептуальних і пропностичних моделей суспільного розвитку сун-роводжувалась плюралістичною безпосередністю: «постіндустріальна» (Д.Белл), «постканіталістична» (Р.Дарендорф), «постцивілізаційна» (К.Болдуїн), «постсучасна» (А.Етціоні), «постбуржуазна» (Г.Ліхтенгейм), «нового індустріального» (Дж. Гелбрейт), «індустріального у фазі зрілості» (Р.Арон), «надіндустріального» (А.Тоффлер), «технотронного» (З.Бжезинський). Для всіх цих концепцій характерною є єдина методологічна основа – парадигма реіндустріалізації та переростання індустріального суспільства в «постіндустріальне».

Реіндустріалізація розглядається як новий етап науково-технічної революції, при якому наука і техніка більше не зображуються як вороги людини та її природного оточення. На думку авторів концепції постіндустріального суспільства наука дає можливість формувати ресурсозберігаючу економіку (екорозумну), трудозберігаюче виробництво і електронно-інформаційну культуру. При цьому «постіндустріальний» розвиток трактувався як такий, що веде до технотронного, надіндустріального суспільства, де значна частина суспільного життя концентрується навколо непромислової діяльності, тобто у сфері послуг. Постіндустріальне суспільство – це інформаційне суспільство, яке приходить на зміну трудовому і є його запереченням. При цьому інформація (а не труд) являється системоутворюючим фактором нової соціальної реальності.

Інформаційне суспільство формується як новий образ на базі «святої трійці»: комунікаційний сунутник – кабельне телебачення – персональний комп'ютер. В цьому зв'язку дефіцит історичного часу вимагає: а) надзвичайної швидкості і точності реакції на те, що відбувається; б) вміння концентрувати увагу на стратегічних напрямках; в) зміни технопростору, тобто переходу від машини і транспортної мережі до інформаційно – комунікативної мережі (телефон – комп'ютер – телевізор) як «первової» системи нової цивілізації. Обов'язковим фактором досягнення успіху на шляху встановлення соціального партнерства і співробітництва між суспільними організаціями та громадянськістю виступає добре розроблена і здійснена програма інформаційної діяльності направленої на управління вільною від диктату ідеології і політики комунікативною сферою.

Крім цього, інформаційно-комп'ютерні системи революціонізують технологічні процеси, відкриваючи тим самим шлях для переходу до

екологічно комфортної промисловості, децентралізованого, ресурсозберігаючого виробництва. Гуманітарна економіка зумовлює перехід від техніцизму (природа як майстерня) до еколізму (природа як храм), направленому на рекреацію та збереження навколишнього середовища. Вона відкриває шлях до повернення до ремісничого господарства, «домашнього» виробництва. В результаті сформується маса так званих «просюмерів» (від англійських слів «виробник» і «споживач»), які поєднують в собі і виробників і споживачів, що ведуть напівнатуральне виробництво.

ВИСНОВКИ

Незважаючи на те, що оформлення соціології як самостійної галузі наукового пізнання суспільних явищ і процесів відноситься до середини ХІХ ст., соціологічна наука бере свій початок з глибини історії, адже протягом всього існування людство так чи інакше звертало увагу на ті сторони суспільного життя, які сьогодні представляють сферу соціологічних досліджень.

Зародження соціологічного знання, як і більшості знань, що відносяться до сучасних наук було викликане практичними потребами людства. Формувалися держави з їхнім апаратом службовців, армії, адміністративних органів на місцях. На утримання цих інститутів треба було витратити значні кошти. Щоб отримати їх, уже в стародавньому Єгипті стали практикувати переписи населення. Ці дії були направлені на те, щоб за рахунок оподаткування населення одержати гроші на державні потреби. Переписи являли собою своєрідні емпіричні соціологічні дослідження, так як вони давали інформацію про кількісний склад населення, співвідношенням між його чоловічою і жіночою половиною, наявністю дітей у сім'ях і т.д.

У стародавній Греції ми бачимо вже спроби пояснити суспільні явища і процеси з теоретичної точки зору. Давньогрецькі філософи Демокрит, Платон, Аристотель поставили дослідження соціальної проблематики на абстрактно-теоретичну основу, головним недоліком якої було те, що їхні концепції були досить довільні й абстрактні, будувалися на гіпотетичних припущеннях і не спиралися на достовірні факти суспільного життя.

Раннє середньовіччя, яке прийшло на зміну періоду античності увійшло в історію Європи як крок назад у порівнянні з античним світом. Суспільне життя, в тому числі наука, мистецтво, література були у занепаді. В суспільній свідомості насаджувалися ідеї, що проповідувала католицька церква. Ці ідеї відповідно до пояснення сутності світу і суспільства виклав Аврелій Августин, прозваний Блаженим. Відповідно до концепції Августина суспільство, держава, влада дані Богом. Бог знає все наперед, він керує вчинками людей, всім їхнім життям.

В період пізнього феодалізму на зміну теократичному мисленню приходить мислення в якому центральне місце займає людина з її потребами, прагненнями, бажаннями. Починається епоха Відродження з її гуманістичною направленістю відносно пояснення сутності світу і суспільства. Гуманісти епохи Відродження не тільки продовжували і відроджували традиції античних філософів, а й розвивали їх. Ідеї гуманістів дали поштовх для розвитку багатьох наук, в тому числі і соціології, затвердження якої пов'язано з іменем Огюста Конта.

Ідеї Конта відносно сутності і завдань соціологічного пізнання дали поштовх для активізації науковців у цій галузі. В кінці XIX – на початку XX ст. виникає ряд соціологічних шкіл, які з позицій біологізму, психологізму, географізму і т.д. прагнуть пояснити причинно-наслідкові зв'язки у соціальних процесах. Цей період увійшов у історію соціології як класичний і був пов'язаний з іменами таких мислителів як К.Маркс, Е.Дюркгейм, М.Вебер.

Двадцяте століття проходить під акомпанемент процесу, який в 60-ті роки отримав назву науково-технічної революції. НТР привела до по-справжньому революційних наслідків не тільки в галузі науки і техніки а й суспільства. Вона суттєво змінила обличчя сучасного світу, зробила його більш комунікативним, уніфікованим. Все це заставило вчених-соціологів звернутись до такої теми, як визначення сутності сучасного суспільства та перспектив його майбутнього. Так з'явилися теорії «індустріального суспільства», «конвергенції», «постіндустріального суспільства», «інформаційного суспільства». Ці теорії не позбавлені певних недоліків, але мають право на існування, тим більше багато з того, що прогнозували чи прогнозують їхні автори сьогодні вже стало реальністю в західних країнах.

Тема 3.

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА КОНКРЕТНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (КСД)

Поняття програми конкретного соціологічного дослідження. Методологічна та методична функції програми

Перетворення соціології в один із ведучих напрямків сучасної наукової думки зумовлює різке підвищення вимог щодо якості проведення соціологічних досліджень. Сьогодні такі дослідження проводять всі, починаючи від управлінських працівників і закінчуючи публіцистами та журналістами. Дехто навіть став називати себе соціологом, хоч насправді соціології ніколи не вивчав (цей предмет був включений до навчальних планів вузівських курсів в середині 90-х років ХХ ст.). Насправді ж соціологічне дослідження справа досить серйозна, яка вимагає високої фахової підготовки, володіння методологією і методикою наукового пошуку.

Як і в будь-якій іншій галузі наукового пізнання, дослідження соціальних явищ і процесів починається з розробки програми. Програма соціологічного дослідження – це науковий документ, який регламентує всі етапи, стадії підготовки, організації та проведення соціологічного дослідження. Можна сказати, що програма – це викладення загальної концепції пошукового проєкту, яке включає в себе поетання програмування та правила процедур науково-практичної дослідницької діяльності. Програма відображає розуміння і знання того, що треба зробити, за допомогою чого виконати задумане, як виконати задумане.

У світовій соціологічній науці немає єдиних взаємоприйнятних підходів до визначення як окремих компонентів програми, так і принципів їх взаємодії. Тому спершу слід визначитись із тлумаченням змістових ознак найчастіше вживаних компонентів програми, а вже потім розглядати їх структурні елементи.

До складу основних компонентів програми соціологічних досліджень представники різних шкіл та напрямків відносять компоненти і категорії, зміст яких відображає їх світогляд, рівень та

напряму пізнавальних зусиль, можливості використання різних методів при вирішенні завдань. Скажімо, прихильники позитивістської орієнтації основну увагу концентрують на пошуках вихідних фактів та фактологічного матеріалу як засад для обґрунтування тих чи інших положень або висновків. Намагаючись розкрити зміст та витoki гуманістичного напрямку пізнання, екзистенціалісти зосереджують основну увагу на окремій особі, на рушійних силах її душі, особливостях почуттів, складі мислення, тощо. Прихильники тоталітарної системи зорієнтовані на визнання класових ознак суб'єкта діяльності, що здебільшого виправдовувало боротьбу без усвідомлення глибини та цілей.

Серед соціологів панує думка про те, що розробка достатньо аргументованої програми вимагає не менше половини інтелектуальних затрат дослідження. В процесі складання програми вирішуються питання вибору об'єкта, розробляються конкретні методика збору, обробки і аналізу даних, апробується надійність емпіричної інформації, наукової інтерпретації фактів. Поверхнево обґрунтоване, наскоро підготовлене соціологічне дослідження приводить до незначних теоретичних висновків, малоефективних практичних рекомендацій і нерідко зовсім не виправдовує тих, нерідко значних, матеріальних ресурсів, які були витрачені на пошук.

Відповідно за призначенням програма соціологічного дослідження виконує три функції: методологічну, методичну і організаційну.

Методологічна функція програми полягає у визначенні наукових проблем для вирішення яких проводиться дослідження, формуванні мети та завдань, фіксуванні вихідних уявлень про об'єкт.

Методична функція програми передбачає розробку загального логічного плану дослідження, на основі якого здійснюється його повний цикл: теорія – факт – теорія. Методична функція вказує на те, як застосувати методи і способи збору та аналізу інформації, вона дає можливість розробити процедуру дослідження, провести порівняльний аналіз результатів, отриманих в ході аналогічних пошуків.

Організаційна функція забезпечує розробку чіткої системи розподілу праці між членами наукового колективу, визначає методи контролю за процесом дослідження.

Методологічна частина програми КСД включає в себе вирішення таких питань:

- 1) формулювання і обґрунтування проблеми;
- 2) визначення мети та завдань дослідження;
- 3) характеристики його об'єкта і предмета;
- 4) логічного аналізу основних понять;
- 5) формулювання робочих гіпотез.

Методична частина програми КСД передбачає:

- 1) визначення виду та об'єму вибіркової сукупності (вибірки);
- 2) характеристику методів збору інформації, які будуть задіяні у процесі дослідження;
- 3) логічну структуру інструментарію для збору соціологічної інформації (в даному випадку до програми прикладається анкета, опрощений лист чи бланк-інтерв'ю);
- 4) логічна схема обробки інформації та статистичного групування і програмування отриманих даних.

Організаційна частина програми конкретного соціологічного дослідження дає можливість спланувати діяльність дослідника (колективу) на всіх етапах роботи. Вона передбачає вирішення наступних питань:

- 1) організацію відносин із замовниками та співвиконавцями дослідження;
- 2) оформлення договору;
- 3) забезпечення доступності джерел інформації (документів, спостережницьких ситуацій, респондентів);
- 4) фінансове і кадрове забезпечення дослідження;
- 5) тиражування методичного інструментарія.

Отже структура програми соціологічного дослідження не є плодом наукової фантазії соціологів. Це вивірений багатолітньою практикою документ, який допомагає уникнути помилок в процесі дослідження та аналізу його результатів. В розробці програми приймає участь широке коло соціологів, представників адміністративних структур тих організацій, де планується проведення соціологічного дослідження.

Теоретична частина програми та її зміст

Як було зазначено вище, теоретична (методологічна) частина програми КСД починається з постановки дослідницької проблеми. Формулювання та обґрунтування проблеми передбачає показ відсутності знань відносно якоїсь важливої сторони соціальної дійсності, або характеристику тієї чи іншої суперечливої ситуації та важливості, актуальності пошуку шляхів її подолання. Наприклад, якщо б ми взяли для дослідження таку тему, як роль вищої освіти у підготовці спеціаліста відповідно з вимогами сучасного етапу науково-технічної революції, то проблема, яка потребує свого вирішення, тут могла б бути сформульована таким чином: з одного боку, сьогодні багато робиться для розширення сітки вищих навчальних закладів, в старих, традиційних університетах відкриваються нові факультети і відділення, вузи одержали великі права відносно затвердження навчальних планів та включення до них тих дисциплін, які на їхню думку необхідні для підготовки відповідних спеціалістів, з іншого боку, фахова підготовка випускників і студентів, які навчаються на 3–4 курсах, в основній своїй масі не відповідає сучасним вимогам. Тут очевидно є суперечлива ситуація: закінчуючи вищій навчальний заклад людина одержує диплом спеціаліста, а рівень знань і особливо практичних навичок не відповідає отриманому свідоцтву. Ця ситуація і може бути тією проблемою, яка матиме ймовірне вирішення за допомогою соціологічного дослідження.

Таким чином, постановка проблеми є початковою ланкою всякого соціологічного дослідження. Вирішенню проблеми підпорядковуються всі пізнавальні дії дослідника. Проблеми класифікуються за рядом ознак:

- 1) гносеологічні проблеми (ті, що відрізняються відсутністю пізнавальної інформації, наприклад коли ставиться задача розробки якоїсь нової теорії);
- 2) предметні (проблеми, що складають реальні соціальні протиріччя, як у нашому прикладі з рівнем підготовки спеціаліста і вимогами сучасного етапу НТР);
- 3) за носієм (страгіфікаційні, демографічні, сімейні і т.д., в наведеному нами прикладі носіями проблеми виступають студенти, випускники вузів);

- 4) за масштабами (глобальні, регіональні);
- 5) за часом (коротко, середньо та довгострокові; наші приклади символізують довгострокову проблему);
- 6) за глибиною (однопланові, комплексні, системні проблеми: наприклад, підготовка спеціаліста відповідно з вимогами сучасного етапу НТР відноситься до комплексних проблем, адже її вирішення залежить від цілого комплексу заходів: покращення навчально-матеріальної бази вищих навчальних закладів, підвищення відповідальності викладачів і студентів за виконання навчальних планів, раціонального розподілу навчального навантаження тих, хто вчить, і тих, хто вчиться).

Проблеми породжуються соціальною дійсністю або знанням, що розвивається, і формулюються соціологом у формі питань, на вирішення яких направлена вся пізнавальна діяльність дослідника. В процесі постановки проблеми можна виділити дві основні процедури: осмислення проблемної ситуації та формулювання (розробку) проблеми.

Осмислюючи проблемну ситуацію соціолог фіксує протиріччя між знанням і незнанням: невідповідність наявних теоретичних положень новим фактам. Звідси формується об'єктивна необхідність в одержанні нового знання, пошуку невідомого результату для вирішення проблемної ситуації. Наприклад, в останній час у суспільстві панує думка, що плата за навчання значно підвищить відповідальність тих, хто за нього вносить свої кошти. Реальність же показує, що деякі студенти, які навчаються на позабюджетній основі, вважають, що викладачі повинні ставити їм позитивні оцінки тільки за те, що вони платять за навчання. Звідси висновок: витрачені гроші можуть стимулювати відношення до навчання, але це не єдиний важіль у вирішенні даної проблеми.

Результатом осмислення проблемної ситуації є сформульована проблема, яка формулюється у вигляді зрозумілих питань чи установок. Проблема має бути сформульована в поняттях науки, тобто виходячи із розроблених систем теоретичних знань у даній сфері. Вирішення проблеми обов'язково передбачає вивчення ближніх та віддалених можливостей. Наявність альтернативи зумовлює необхідність вибору оптимального варіанта вирішення.

Необхідно відрізнити проблеми соціальні і проблеми наукові.

Соціальна проблема – це соціальне, життєве протиріччя, яке вимагає організації ціленаправлених дій на його усунення (наш приклад із завданнями підготовки сучасного спеціаліста).

Наукова проблема – це стан «знання і незнання». Вона віддзеркалює проблемну соціальну ситуацію. У науковій проблемі фіксується протиріччя між знаннями про потреби суспільства та його організації в певних практичних і теоретичних діях, з одного боку, та незнанням шляхів і засобів реалізації дій – з іншого. Наприклад, знаючи, що Україна займе почесне місце серед високорозвинутих країн Європи лише в тому випадку, якщо матиме високорозвинену сучасну економіку, що опирається на найновіші досягнення науково-технічного прогресу, ми дещо туманно уявляємо шляхи і методи, за допомогою яких можна цього досягти.

Таким чином, вихідним пунктом будь-якого соціологічного дослідження виступає проблемна ситуація. Проблема у програмі КСД – це форма висловлювань, що відображають невизначеність, яка підлягає науково-практичному вирішенню. Вирішення проблеми вимагає теоретичних і практичних дій, функціонально направлених на отримання нового знання у вигляді тих чи інших теоретичних концепцій або практичних рекомендацій.

Проблема стає осяжною тоді, коли вона виділяється у якомусь соціальному явищі, тобто тоді, коли стає визначеним об'єкт і предмет дослідження. Зв'язок проблеми з об'єктом і предметом дослідження можна показати за допомогою такої схеми:

Проблема		Об'єкт дослідження	Предметний зв'язок
Предметний аспект	Гносеологічний аспект		
соціальні протиріччя, що вимагають вирішення	усвідомлення суспільної потреби вирішення проблеми при незнанні способів її вирішення	область соціальної реальності, яка має в собі соціальні протиріччя	значима сторона об'єкта, яка підлягає безпосередньому вивченню

Отже, як видно зі схеми, об'єктом соціологічного дослідження виступає носій проблеми. Можна сказати, що об'єкт – це явище або сфера соціальної реальності, що виступають як безпосередні носії проблемної ситуації, на яку направлена пізнавальна діяльність. Якщо ми беремо проблему якості підготовки спеціаліста у вищій школі, то в даному випадку носієм такої проблеми виступає студент, або спеціаліст, якій поївно закінчив вуз.

Предметом соціологічного дослідження є сторони, властивості, характеристики об'єкта, що підлягають безпосередньому вивченню в даному дослідженні. Так, у нашому прикладі предметом дослідження може бути організація навчального процесу, наявність необхідної літератури, технічних засобів, або відношення студентів до навчання і т.д. Вибір предмета дослідження орієнтує на такий відбір перемінних та зв'язків між ними, які в найбільшій мірі виражають центральне питання проблеми. Крім цього, визначення предмета дослідження окреслює рамки (кордонні) дослідницького пошуку. Можна сказати, що визначення об'єкта і предмета є необхідною умовою цільової орієнтації і концентрації пошукового процесу.

Будь-яке соціологічне дослідження направлене на вирішення проблем, що свідомо формулюються у вигляді мети та завдань наукового пошуку, які визначають для чого він здійснюється і що треба отримати в його результаті. Мета дослідження може бути теоретико-прикладна, або ж практично-прикладна. Можна сказати, що мета соціологічного дослідження вказує на вирішення яких завдань воно направлене. Наприклад, якщо ми взяли для вивчення проблему підвищення рівня підготовки спеціалістів у вищій школі, то мета дослідження тут може бути сформульована таким чином: на основі аналізу одержаного фактичного матеріалу розробити практичні рекомендації на адресу ректорату (деканату), направлені на оптимізацію навчальних планів та досягнення більш ефективного засвоєння студентами навчальних програм. Отже в даному випадку мета соціологічного дослідження буде вказувати на те, що воно спрямовується на вирішення практично-прикладних завдань.

Важливим розділом програми КСД є логічний аналіз основних понять, якими соціолог оперує в процесі свого пошуку. Логічний аналіз понять включає їх інтерпретацію та операціоналізацію.

Інтерпретація – це трактовка понять, їх уточнення з метою забезпечення надійності та адекватності соціологічної інформації. Нерідко це досить складна справа, тому що одне і те ж поняття може нести декілька значень. Так, визначаючи поняття «самостійна робота студентів», можна зіткнутися з такою дилемою: включати чи ні в самостійну роботу студентів читання ними науково-популярної літератури, яка безпосередньо не служить оволодінню ними конкретними навчальними дисциплінами, але сприяє загальному розвитку молодих людей і таким чином опосередковано впливає на оволодіння ними програмним матеріалом. Коли ми говоримо про «результативність самостійної роботи студентів», то в цьому випадку також може бути декілька трактовок даного поняття в залежності від того, що ми маємо на увазі: чи академічну успішність студентів, чи їхню готовність до виконання професійних та громадських обов'язків після закінчення навчального закладу, чи оволодіння молодими людьми навичками самоосвіти і т.д.

Операціоналізація – це розбивка понять, що пройшли інтерпретацію, на простіші, які сприймаються однозначно (операціональні поняття). Операціоналізація буває структурною і факторною.

Структурна операціоналізація передбачає визначення логічної структури основного поняття. В даному випадку ми маємо справу з описом явища, що вивчається. Наприклад, структурна операціоналізація поняття «самостійна робота студентів» може бути проведена такими способами:

по характеру роботи – з конспектом лекцій, читання та конспектування спеціальної літератури, підготовка доповіді, реферата, написання курсової чи дипломної роботи, підготовка до заліку (екзамену), робота на комп'ютері, в бібліотеці, вдома і т.д. При цьому можливими є і інші логічні деталізації.

Факторна операціоналізація – це побудова логічної структури фактів, які прямо чи опосередковано впливають на явище, що вивчається. Так, вивчаючи самостійну роботу студентів, ми виявили наступну групу факторів:

- а) фактори, пов'язані з особистістю студента (стать, вік, курс, місце проживання, здоров'я, сімейний стан і т.д.);
- б) фактори, пов'язані зі специфікою предмета, який вивчається (профільюючий чи ні, складність, галузь знання і т.ін.);

- в) фактори, пов'язані з особистістю викладача (доступність викладання матеріалу, вміння зацікавити своїм предметом, вимогливість і т.д.);
- г) організаційні фактори (форма звітності з засвоєного студентом предмету, наявність чи відсутність практичних занять, вільне чи обов'язкове відвідування лекцій і т.ін.);
- д) матеріально-організаційні фактори (наявність відповідної літератури, час роботи навчально-методичного кабінету, наявність читального залу у гуртожитку і т.д.).

Операціоналізація основних понять у програмі КСД передбачає також пошук таких факторів, які б слугували критеріями виміру соціальних понять. Такі фактори називаються індикаторами. Наприклад, для самостійної роботи у навчально-методичному кабінеті індикаторами можуть бути: час перебування в кабінеті, кількість прочитаних статей, кількість законспектованих сторінок. При характеристиці роботи викладача в плані вміння зацікавити студентів своїм предметом в якості індикатора можуть виступати: відвідування молодими людьми лекцій, враження від лекцій, що склалося у інших викладачів, поведінка студентів на лекції (слухають чи ні) і т.д.

Слід мати на увазі, що для всіх індикаторів характерними є різні характеристики, які в інструментарії дослідження виступають як варіанти відповідей на питання. Ці варіанти відповідей розташовані в тій чи іншій послідовності і утворюють шкалу виміру. В соціологічних дослідженнях використовуються три основних типи шкал: номінальні, рангові (порядкові) і інтервальні.

За допомогою номінальних шкал вимірюються як суб'єктивні уявлення (думки, установки, ціннісні орієнтації), так і деякі об'єктивні признаки респондентів (стать, вік, сімейний стан, професія). Наприклад, побудова номінальної шкали буде мати такий вигляд.

Питання до респондента:

Які фактори стимулюють Ваше навчання у вузі?

- а) бажання отримати знання;
- б) необхідність мати диплом;
- в) якщо вже стільки часу затрачено на навчання, то необхідно довести справу до кінця;
- г) інші варіанти Вашої відповіді (вказіть які).

Рангова (порядкова) шкала дає можливість вимірювати властивості та признаки соціальних явищ. Позиції рангової шкали розташовуються у строгій послідовності; від найбільш до найменш значимої, або навпаки.

Ось приклад такої побудови.

Чи можете Ви сказати про себе що:

- а) навчаючись у вузі, Ви з повнотою віддаєте себе справі навчання;
- б) працюєте напівсили;
- в) обмежуєтесь тільки тим, що отримуєте на лекціях.

В даному випадку варіанти відповідей виступають як ранги. Відповідно, відповіді «а» надається більше переваги, ніж відповіді «б», а відповіді «б» – більше, ніж відповіді «в». Однак при цьому ні в якому разі не можна робити такі висновки, що, наприклад, рівень навчальної підготовки тих, хто вказав на першу позицію, вищій, ніж тих, хто відмітив другу позицію. Такі строгі числові співвідношення за допомогою рангової шкали недопустимі.

Інтервальні шкали дають можливість виміряти незначну кількість властивостей та признаков : в основному тих, значення яких можна виразити числом. Такими можуть бути вік, рік навчання (курс) і т.ін. Позиції у такій шкалі розташовані за рівними чи нерівними інтервалами.

Шкала з нерівними інтервалами має такий вигляд:

Скільки років Ви навчаєтесь в даному вузі?

- менше року;
- від 1 до 3 років включно;
- більш ніж 3 до 5 років включно.

Шкала з рівними інтервалами має такий вигляд :

Скільки років Ви навчаєтесь у даному вузі?

- від 1 до 2 років включно;
- від 2 до 4 років включно;
- від 4 до 6 років включно.

Конструюючи соціологічну шкалу необхідно дотримуватись таких вимог, як врахування валідності, повноти і чуттєвості шкали.

Валідність шкали виміру залежить від правильності вибору індикатора. Вона проявляється у тому, що шкала вимірює якраз ту властивість або якісь явища, що вивчається, яку дослідник має намір виміряти.

Так, бажаючи вияснити ступінь активності студентів у підготовці до практичних занять з конкретних предметів, можна сформулювати питання: «Як регулярно Ви готуетесь до практичних занять?» Чи виміряємо ми при цьому саме ступінь активності студентів залежить від того, який індикатор виберемо.

Якщо вибрати індикатор зі значеннями:

- готуюсь регулярно;
- готуюсь тільки тоді, коли приходить моя черга робити повідомлення;
- не готуюсь зовсім,

то таким шляхом ми виміряємо стан активності студентів у цьому виді навчального процесу.

Повнота шкали виміру передбачає врахування у варіантах відповіді всіх значень індикатора. Наприклад, побудована шкала, яка передбачає відповіді на питання «З яких джерел Ви одержуєте частіше всього необхідну Вам як майбутньому спеціалісту інформацію?» у таких варіантах:

- з лекцій, що читають викладачі спеціальних кафедр;
- з наукової та навчальної літератури, яку приходиться читати під час підготовки до практичних занять і колоквиумів;
- з виступів товаришів на практичних заняттях та їхніх відповідей на колоквиумах.

Така шкала буде неповною, так як поряд з первинними існують і вторинні джерела отримання інформації, наприклад, INTERNET, дискети, науково-популярні передачі на телебаченні і т.д.

Чуттєвість шкали – це її здатність виявляти відношення респондентів до явища, що вивчається з тим чи іншим ступенем диференціації. В даному випадку чим більше позицій, тим більш чуттєвою буде шкала.

Наприклад, варіанти відповідей на питання «Чи задовольнила Ваш інтерес прослухана лекція?», можуть мати в шкалі три позиції і п'ять.

Шкала з трьома позиціями:

- задовольнила;
- не можу сказати точно;
- не задовольнила.

Шкала з п'ятьма позиціями:

- повністю задовольнила;
- в цілому задовольнила;
- не можу сказати точно;
- в цілому не задовольнила;
- лекція викликала у мене вкрай негативне враження.

У соціологічній практиці, як правило, застосовують шкали з трьома або п'ятьма позиціями. Позиції шкал, які використовуються для оцінок, розташовують симетрично. Це означає, що число позицій з позитивним значенням дорівнює числу позицій з негативним, а між ними розміщується позиція з нейтральним (нульовим) значенням.

Таким чином, вибір індикаторів та побудова на їхній основі шкал дає можливість почати розробку інструментарію для безпосереднього виміру сторін і властивостей явища, що вивчається.

Завершається методологічна частина програми конкретного соціологічного дослідження формулюванням робочих гіпотез. Формулювання гіпотез – це висунення уявлень про характер, структуру, розвиток явища, яке досліджується, а також про особливості впливу на нього різних факторів. Можна сказати, що гіпотеза – це уявлення дослідника про стан об'єкта, яке в процесі вивчення його має бути або підтверджене, або ж відкинуте.

Методологічна роль гіпотези полягає в тому, що вона виступає тією ланкою, яка з'єднує теоретичну концепцію з емпіричною базою дослідження, що дає можливість відібрати фактори, необхідні для вирішення поставленої проблеми.

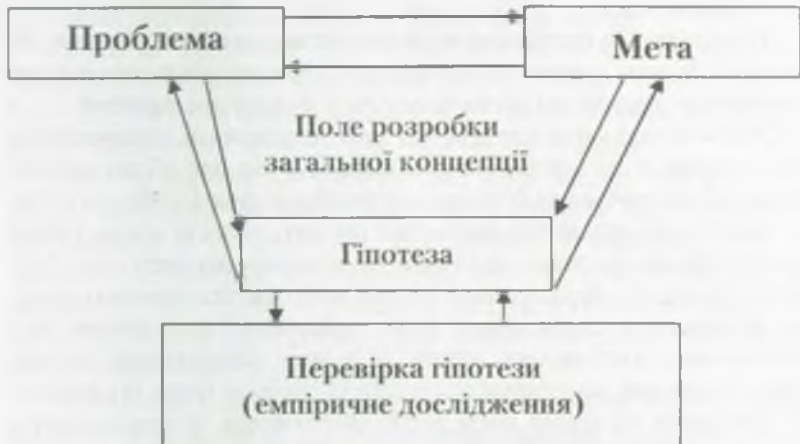
Науково обґрунтована гіпотеза повинна відповідати ряду вимог:

- по-перше, вона не може суперечити принципам матеріалізму – загальній методологічній основі наукового пізнання;
- по-друге, вона не повинна суперечити іншим теоріям, правдивість яких уже доведена;
- по-третє, гіпотеза має бути доступною для перевірки в процесі соціологічного дослідження (її формулювання повинне ясно вказувати на спосіб перевірки).

Виходячи із завдань соціологічного дослідження, гіпотези можуть бути основними і неосновними, первинними і вторинними, описувачими і пояснювачими.

Таким чином, вихідне теоретичне знання про проблему дослідження формулюється як апріорне, гіпотетичне, коли бажані резуль-

тати, що відображені в цілях і завданнях, встановлюються на основі припущення, до проведення емпіричного дослідження. Схематично цей процес буде мати такий вигляд:

Отже гіпотеза – це припущення, в якому наявне знання має вірогідніше значення, але це знання є придатним для роздумів про незрозуміле, невідоме, що стало предметом дослідження.

Процедурно-методична частина програми КСД та її зміст

Процедурно-методична частина програми конкретного соціологічного дослідження включає в себе розробку таких етапів наукового пошуку як визначення методу, інструментарію, методики, техніки і процедури дослідження.

Метод – це система правил теоретичної і практичної діяльності, які розроблені суб'єктом на основі закономірностей об'єкту що вивчається.

Інструментарій – це сукупність соціально-розроблених документів методичного спрямування, за допомогою яких забезпечується збір соціологічних даних (анкета, бланк інтерв'ю, картка спостереження і т.д.).

Методика – це система операцій, настанов, яка вказує на процедури та їх застосування в методах, що дає можливість забезпечити одержання репрезентативної соціологічної інформації.

Техніка – це сценарії, організаційні прийоми для ефективного застосування метода.

Процедура – це послідовність, поетапність в реалізації системи дій соціолога. Можна сказати, що процедура – це сукупність методичних та технічних заходів, які застосовуються у даному дослідженні.

Одним із основних методів, що практикуються в соціологічних дослідженнях є вибірковий метод. Справа в тім, що об'єкт дослідження сам по собі може бути досить великим: десятки або сотні тисяч людей, які складають населення регіону, області, міста, тисячі працівників промислових підприємств, наукових закладів і т.д. Зрозуміло, дослідник зацікавлений в тому, щоб опитати кожного з них. Але не завжди це є можливим. Адаже соціологічні дослідження, як і будь-які інші дослідження, ведуть до певних матеріальних витрат. Якщо, наприклад, анкетному опитуванню підлягає група студентів у 20–30 чоловік, чи навіть потік в 200–300 чоловік, то опитування в такому випадку може бути суцільним, тобто в ньому буде задіяний кожний студент. Але якщо мова йде про опитування, наприклад, студентів старших курсів в регіоні, в цілому в державі, то тут уже проведення суцільного дослідження буде не тільки важко зробити, воно стає практично неможливим. Ось чому в соціології у випадках, коли об'єкт дослідження нараховує 500 і більше чоловік, застосовують вибірковий метод.

Нагадаємо, що об'єктом соціологічного дослідження виступає носій тієї чи іншої соціальної проблеми. Об'єкт дослідження, який територіально, галузеве або в часі «локалізований» і на якій розновсюджуються висновки дослідження, називають генеральною сукупністю. Так, якщо темою нашого пошуку є шляхи підвищення ефективності підготовки спеціаліста у вищій школі і в якості об'єкта виступають студенти, наприклад, старших курсів вищих навчальних закладів Харківського регіону, то вони і будуть складати генеральну сукупність на яку розновсюджуються висновки, зроблені на аналізі фактів, взятих із результатів дослідження.

В свою чергу, певна кількість елементів генеральної сукупності, відібраних по строго заданому правилу, складає вибіркову сукупність. В дослідженні вона мусить представляти собою щось на зразок

мікромоделі генеральної сукупності. Іншими словами, необхідно, щоб структура вибіркової сукупності в максимальній мірі відповідала структурі генеральної сукупності за основними якісними характеристиками та контрольними ознаками, що вивчаються. Для цього треба строго дотримуватись правил формування вибірки.

Елементи вибіркової сукупності (респонденти), які підлягають вивченню, називаються одиницями аналізу. Такими одиницями можуть виступати як окремі індивіди, так і цілі колективи, студентські групи, якщо в них проводяться суцільне опитування.

Правила формування вибірки такі, що в процесі відбору основними елементами не завжди виступають одиниці аналізу, тобто ті, хто підлягає безпосередньому опитуванню. Наприклад, спочатку можуть бути відбрані ті чи інші підприємства, вузи, потім категорії спеціалістів чи студентів. Елементи (заклади, групи респондентів), які відбираються на кожному етапі вибірки за особливим планом, називаються одиницями відбору.

В практиці соціологічних досліджень використовують велику кількість видів вибірки. Ми обмежимося визначенням і аналізом тих, що застосовуються найчастіше: механічної, серійної та гніздової.

В загальному вигляді принцип механічної вибірки зводиться до того, що всі елементи генеральної сукупності зводяться до єдиного списку, а потім через рівні інтервали відбирається необхідна їх кількість. Інтервал, або крок вибірки визначається за формулою:

$$K = \frac{N}{n}$$

де N – об'єм генеральної сукупності, n – об'єм вибіркової сукупності. Наприклад, генеральна сукупність складає 10 тис. чоловік, а нам треба опитати 500. Для цього треба скласти основу вибірки, тобто список всіх одиниць відбору. Такою основою може бути алфавітний список всіх співробітників закладу, студентів вузу, виборців на конкретній виборчій дільниці і т.д. Після цього підставляємо значення у формулу і визначаємо крок відбору:

$$K = \frac{10000}{500}$$

Одержуємо результат: 20. Отже опитуванню у нашому випадку буде підлягати кожен 20 із загального списку потенційних респондентів.

Досить зручним і точним методом проведення соціологічного дослідження є метод серійної вибірки. Його суть полягає в тому, що генеральна сукупність «розбивається» на однорідні частини (серії), які групуються за певними ознаками. Такий метод особливо ефективним стає тоді, коли вибіркочна сукупність формується як зменшена модель об'єкта. Наприклад, об'єкт (генеральна сукупність) складає 10 тис. чоловік, в тому числі 30% – люди від 18 до 25 років, 45% – від 26 до 49 років; 25% – від 50 років і старше. Для дослідження нам треба вибрати 500 чоловік. Так от, необхідно сформулювати вибіркочну сукупність таким чином, щоб у ній всі вікові категорії були представлені у тій же пропорції, що й у генеральній сукупності.

$$n_1 = \frac{3000 \cdot 500}{10000} = 150 \text{ чоловік,}$$

$$n_2 = \frac{4500 \cdot 500}{10000} = 225 \text{ чоловік,}$$

$$n_3 = \frac{2500 \cdot 500}{10000} = 125 \text{ чоловік.}$$

Загальний об'єм вибіркочної сукупності становить:

$$n = n_1 + n_2 + n_3 = 500 \text{ чоловік.}$$

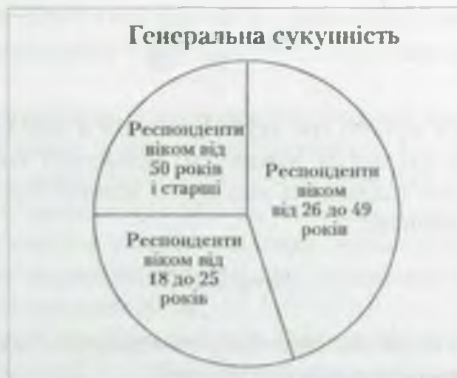
На практиці досить часто приходиться застосовувати так званий метод гніздової вибірки. Гніздова вибірка передбачає вибір у якості одиниць аналізу не окремих респондентів, а груп чи колективів з подальшим фронтальним опитуванням у відібраних групах. Наприклад, із 200 груп студентів старших курсів, у яких навчається по 20 чоловік, на основі механічної вибірки може бути вибрано 25 груп. В такому разі опитуванню підлягає 500 респондентів. Слід пам'ятати, що гніздова вибірка вважається репрезентативною, тобто такою, що віддзеркалює всі основні параметри генеральної сукупності в тому разі, коли склад груп максимально схожий. Наприклад, якщо ми досліджуємо проблему ефективності організації навчального процесу у вищих навчальних закладах, то застосовуючи гніздову вибірку будемо відбирати для опитування такі групи, які об'єднує рік навчання, спеціальність або тип навчального закладу.

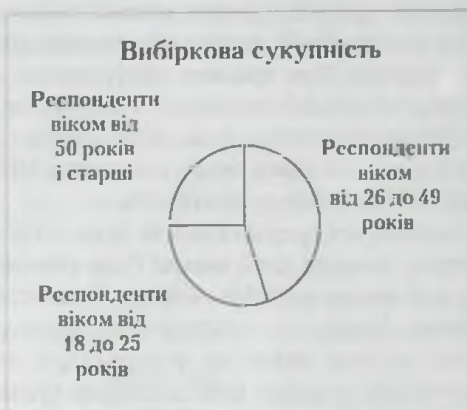
Звісно, зі збільшенням вибіркочної сукупності репрезентативність її зростає. Але вибірка повинна бути економною, і в цьому сенсі

оптимальною. Досвід проведення конкретних соціологічних досліджень показує, що для пробних пошукових заходів достатньою є вибірка у 100–250 чоловік. При масових опитуваннях, якщо об'єм генеральної сукупності становить менше 5 000 чоловік, достатньою буде вибірка в 500 респондентів, якщо об'єм генеральної сукупності більше 5 000 чоловік, то вибірка може становити 10% від її складу, але не більш ніж 2 000–2 500 респондентів.

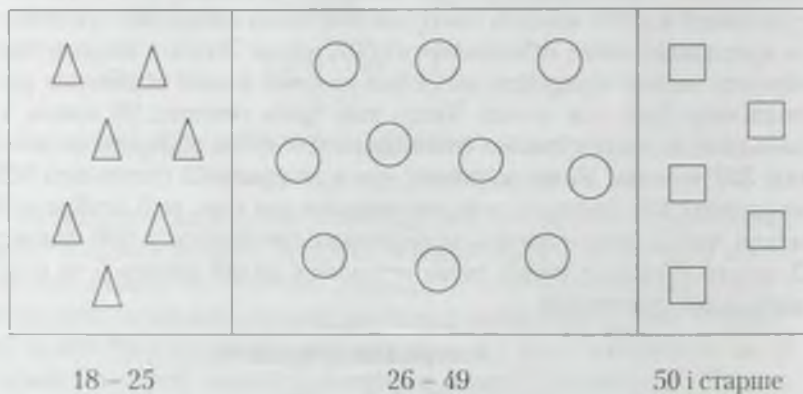
Отже, об'єм вибіркової сукупності має бути «статистично значимим», тобто досить повним, щоб можна було отримати достовірну інформацію, і в той же час вибірка повинна бути економічною, а значить з урахуванням першого – оптимальною. Критерієм оптимальності виступають числові значення контрольних ознак елементів генеральної сукупності, точніше їхня дисперсія (розширчування).

Чим більше дисперсія, тим більший об'єм відбіркової сукупності знадобиться. Це положення можна продемонструвати наступним прикладом. Припустимо, що ми здійснюємо вибірку із генеральної сукупності в 2 000 чоловік, контролюючи склад вибіркової сукупності за признаками статі: 70% чоловіків і 30% жінок. Згідно з теорією ймовірності можна визначити, що серед кожних десяти відібраних респондентів буде три жінки. Якщо нам треба опитати 90 жінок, то виходячи із вищезгаданого співвідношення треба відібрати не менш ніж 300 чоловік. Якщо ж уявити, що у генеральній сукупності 90% чоловіків і 10% жінок, то у цьому випадку для того, щоб відібрати 90 жінок, треба мати справу з відбірковою сукупністю у 900 чоловік. З даного прикладу видно, яким великим є вплив дисперсії на об'єм вибіркової сукупності.

Виділення респондентів в однорідні групи (серії) можна уявити таким чином:

На малюнку відбиті три серії. В кожній з них можна здійснити відбір одиниць аналізу за допомогою механічної вибірки. Кількість респондентів, що підлягають відбору з кожної серії окремо визначається відношенням:

$$n_i = \frac{N_i \cdot n}{N}$$

де i – кількість серій, які виділені у генеральній сукупності,
 N_i – кількість одиниць у кожній серії.

Якщо у нас генеральна сукупність складає 10 тисяч чоловік і в її складі 3 тис. віком від 18 до 25 років, 4,5 тис. віком від 25 до 49 років і 2,5 тисячі віком 50 років і старше, то відповідно з кожної серії підлягає відбору і опитуванню, згідно з загальною кількістю в 500 респондентів.

Слід мати на увазі, що визначення статистично значимого об'єму вибіркової сукупності – важлива, але недостатня передумова для правомірності розповсюдження висновків дослідження на всю генеральну сукупність. Справа в тім, що з однієї і тієї ж генеральної сукупності можна відібрати відносно велику кількість вибірових сукупностей. Наприклад, навіть коли ми контролюємо співпадання структур відбіркової та генеральної сукупності тільки по признаку статі (включає тільки два значення: «чоловіки», «жінки»), то із сукупності в 1000 чоловік, де 40% складають чоловіки і 60% – жінки, при об'ємі вибірки у 100 респондентів можна сформуванати не менше 10 таких відбірових сукупностей, у яких двічі не зустрінеться ні один із респондентів, а співвідношення чоловіків і жінок буде відповідно 40% і 60%. Усього ж відбірових сукупностей, у яких вказане співвідношення по признаку статі буде дотримуватись, можна скласти сотні.

Але із всього різноманіття можливих відбірових сукупностей нам необхідно відібрати лише одну, більш точну. Для нашого прикладу таку, в якій співвідношення представників обох статей було б наближенням до їх співвідношення у генеральній сукупності (відповідно 40% і 60%). Якщо відхилення не перевернує в середньому 5%, тобто у вибірковій сукупності співвідношення названих величин може становити 37% і 63%, або 42% і 58% і т.ін., то вибірка сукупність буде вважатись репрезентативною, а помилки вибірки – випадковими.

Поряд з випадковими помилками розрізняють помилки зміщення, що порушують точність вибіркової сукупності. Наприклад, якщо у генеральній сукупності склад жінок і чоловіків 60% і 40% відповідно, а у вибірці за причиною помилки зміщення буде: 60% чоловіків і 40% жінок, то середнє числове значення признака генеральної сукупності не буде відповідати середньому числовому значенню признака відбіркової сукупності.

Отже, одним із основних методів соціологічного дослідження є відбіровий метод, який передбачає формування вибіркової сукупності.

що відбиває основні характеристики об'єкта. Вибірка має бути репрезентативною і нести в собі всі параметри генеральної сукупності, тому що процес її формування досить відповідальний і підпорядкований строгим правилам. Слід сказати, що поряд із вибірковим методом, у соціології широко практикуються методи вивчення переваг, множинного порівняння та історизму.

Методи вивчення переваг – це способи збору та аналізу інформації про упорядкування групою респондентів чи експертів ряду об'єктів по заданому критерію. Практично будь-який опросний документ (анкета, текст) включає питання, що базуються на тому чи іншому методі вивчення переваг. Респондент «надає перевагу» одному об'єкту перед іншим, якщо він оцінює його вище за заданим критерієм. Як приклад цього можна привести упорядкування набору професій залежно від їхньої престижності або ранжировку якихось цінностей, що пропонуються респонденту. Наприклад, респонденту пропонується відповісти на питання:

Дайте оцінку престижності професій, наведених у таблиці за принципом: +5 – дуже престижна, -5 – зовсім не престижна, 0 – звичайна (необхідне наведіть ручкою чи олівцем).

Інженер	-5	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	+5
Лікар	-5	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	+5
Вчитель	-5	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	+5
Військовий	-5	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	+5

Можна виділити чотири основних методи вивчення переваг – бальні оцінки (респондент оцінює кожен із об'єктів певним балом, як у наведеному вище прикладі, або розбиває їх на декілька груп по заданому критерію, а бали присвоюються дослідником на стадії обробки), ранжировання, парні та множинні порівняння.

Метод множинних порівнянь являє собою екстраполяцію методу парних порівнянь на більшу кількість (у декілька десятків) об'єктів. Ідея методу полягає в тому, щоб експериментальним шляхом визначити максимальне число об'єктів k , потім в основному дослідженні респондентам пропонується ранжировати із множини k названі об'єкти.

Порівняльно-історичний метод виступає у соціології як один із активних дослідницьких прийомів. Слід мати на увазі те, що порівнювати можна не тільки об'єкти, а й стадії їх розвитку, і таким чином

встановлювати еволюцію об'єктів і явищ. Порівняльно-історичний метод виступає у соціологічному пізнанні не тільки засобом, за допомогою якого можна виявити те, як розвивались явища, він дозволяє встановити характер цього розвитку, його закономірності. Порівняння, настановлюючи на повторюваність етапів, моментів у розвитку явищ, встановлюючи схожість між ними, служить цілям генералізації знання та наукового передбачення.

Одним із аспектів історичного методу в соціологічному дослідженні є те, що дослідник має з погляду на минулий розвиток об'єкта визначити чим він став тепер. Суттєву рису історичного підходу до пізнання дійсності складає принцип актуалізму.

Актуальний (від латинського *actualis*) – значить сучасний, сучасний, дійсно існуючий, важливий у наш час. Говорити про необхідність актуалістичного підходу до пізнання соціальних явищ має рацію переважно стосовно досліджень об'єктів, що розвиваються. Безперервний рух і постійне збагачення цих об'єктів примушує дослідника на кожному етапі розвитку об'єкта, що вивчається, порівнювати їх із попередніми та по-новому оцінювати.

ВИСНОВКИ

Таким чином, соціологічне дослідження починається з розробки програми. Від рівня наукового обґрунтування цього документа в значній мірі залежить результативність пошуку. Програма являє собою теоретико-методологічну основу здійснюваних соціологом дослідницьких процедур – збору, обробки та аналізу інформації, необхідної для отримання теоретичних висновків та практичних рекомендацій.

Побудова програми – це викладення і обґрунтування логіки та методів дослідження об'єкта у відповідності з вирішуваними завданнями. Програма являє собою науковий документ, що відповідає ряду вимог, усі частини якого пов'язані одна з одною у єдине ціле. Розробка програми передбачає здійснення наступних процедур: постановку проблеми, визначення об'єкта і предмета дослідження, опис його мети та завдань, інтерпретацію основних понять, формулювання гіпотез, характеристику методів збору соціологічної інформації, та опис схеми аналізу отриманих даних.

Програма соціологічного дослідження визначає його структуру. Вона покликана, по-перше, забезпечити переклад вихідних положень соціологічної науки на мову операціональних визначень і процедур дослідження; по-друге, накреслити шляхи теоретичного узагальнення емпіричних даних таким чином, щоб отримані факти могли послужити подальшому розвитку теорії та розробці практичних рекомендацій в області соціального управління.

Ефективність соціологічного дослідження, значимість його теоретичних і практичних результатів в значній мірі залежать від його теоретико-методологічного обґрунтування, наукового рівня розробки програми, вибору системи емпіричних показників та робочих гіпотез. Недостатньо обґрунтоване з теоретико-методологічної точки зору соціологічне дослідження приводить до непереконливих теоретичних висновків, неефективних практичних рекомендацій і часто не оправдовує затрати значних матеріальних ресурсів на проведення таких досліджень.

Отже програма конкретного соціологічного дослідження є відносно самостійним документом, що організовує логічно всю дослідницьку роботу, без чого науковий пошук може бути хаотичним, неефективним з точки зору матеріальних витрат і, що є чи не найголовнішим, – нецілеспрямованим.

Тема 4.

МЕТОДИ ЗБОРУ, ОБРОБКИ ТА СТАТИСТИЧНОГО ГРУПУВАННЯ ОДЕРЖАНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДАНИХ

Опитування як метод пізнання соціальних явищ і процесів

Метод опитування не є винаходом соціологів. В будь-якій галузі знання, де для одержання інформації дослідник звертається до людини з питаннями, він має справу з різними модифікаціями цього методу. Наприклад, лікарі, для того щоб в'ясувати розвиток хвороби та стан пацієнта до захворювання, проводять анамнестичні опитування. Юристи, при аналізі обставин справи, що розглядається, опитуючи свідків, також застосовують цей метод. Журналісти, педагоги, працівники служб соціального забезпечення та багатьох інших сфер соціальної практики також користуються методом опитування для одержання інформації, яка їх цікавить.

Необхідно зазначити, що в комплексі методів, за допомогою яких здійснюється збір соціологічної інформації, опитування є найбільш популярним. Специфіка даного методу полягає в тому, що при його застосуванні джерелом первинної соціологічної інформації виступає людина (респондент), тобто безпосередній учасник процесів і явищ, що вивчаються. В основі методу опитування знаходиться сукупність питань, що пропонуються респонденту, відповіді його і складають необхідну інформацію. В кожному варіанті опитування являє собою один із найбільш складних різновидів соціально-психологічного спілкування.

Зв'язок між головними діючими особами його – дослідником та респондентом – забезпечується за допомогою різних «проміжних ланок», які суттєво впливають на якість отримуваних даних.

По-перше, це анкета або план інтерв'ю, тобто перелік питань, у яких емпірично описується проблема, що вивчається, «переведена» на мову побутової свідомості осіб, які опитуються.

По-друге, це анкетер або інтерв'юер, що безпосередньо забезпечує заповнення анкет кожним респондентом. В цьому випадку, якщо інтерв'ювання передбачає особисте спілкування інтерв'юера, опитуваний сам заповнює анкету після відповідного інструктажу, проведеного анкетером.

Нарешті, по-третє, це ситуація опитування, його умови, складені на основі життєвих ситуацій респондентів на момент опитування, їх емоційний стан, відношення до опитування.

Таким чином, соціально-психологічна взаємодія, яка складає основу опитування має складну, мінливу структуру, що включає в себе безліч факторів, здатних впливати на якість одержаних даних.

Найбільш розновсюдженим у практиці прикладної соціології видом опитування є анкетування. Воно може бути груповим або індивідуальним.

Групове анкетне опитування широко застосовується за місцем роботи, навчання. При цьому анкети роздаються у навчальній аудиторії чи актовому залі, куди запрошуються відібрані для опитування студенти, працівники підприємств та організацій. Як правило, один інтерв'юер працює з групою 15–20 чоловік. У даному випадку забезпечується стопроцентне повернення анкет, респонденти мають можливість отримати індивідуальну консультацію з техніки заповнення анкет, а анкетер, збираючи листи опитування, контролює якість їх заповнення.

При індивідуальному опитуванні анкети роздаються на робочих місцях або за місцем проживання респондентів, а час повернення їх обговорюється напередодні.

Що являє собою анкета? Можна сказати, що соціологічна анкета – це система питань, об'єднаних єдиним дослідницьким задумом, направлена на визначення кількісно-якісних характеристик об'єкта і предмета аналізу. Для того, щоб анкета змогла виконати своє призначення – дати в руки дослідника правдиву інформацію, треба знати і дотримуватись ряду правил і принципів її конструювання, насамперед особливості різних питань, із яких вона складається.

Всі питання, наведені в анкетах, можна класифікувати таким чином:

- 1) за змістом (питання про факти свідомості, поведінки та особистості респондента);

2) за формою (відкриті і закриті, прямі та непрямі);

3) за функціями (основні і неосновні).

Розглянемо їх докладніше.

Питання про факти свідомості людей направлені на визначення думок, побажань, очікувань, планів на майбутнє. Наприклад, питання до студентів старших курсів: «Чи маєте ви намір працювати по обраній спеціальності після закінчення вузу?» Питання відносно фактів поведінки визначають вчинки, дії, результати діяльності людей. Так, відповідаючи на питання «Чи будете Ви голосувати на майбутніх виборах до органів місцевого самоврядування?», респонденти надають інформацію інтерв'юєру відносно своїх намірів до певних дій (буду голосувати, не буду голосувати, ще не вирішив і т.д.). Питання про особистість респондента присутні у всіх соціологічних анкетах. Вони складають так званий «паспортний», або соціально-демографічний, блок питань, за допомогою яких визначається стать, вік, національність, професія, сімейний стан та інші характеристики респондента.

Ширше застосування в соціологічних анкетах набули питання щодо визначення рівня інформованості і знань респондентів відносно проблеми, яка вивчається. Таку інформацію можна отримати за допомогою питань екзаменаційного типу, що включають завдання, експериментальні чи ігрові ситуації, вирішення яких вимагає від респондента застосування певних знань, навичок, а також знайомства з конкретними фактами, подіями, іменами. Наприклад, одним з індикаторів інформованості громадян щодо кандидатур до органів місцевого самоврядування може бути знання ними прізвищ цих людей. Для оцінки інформованості з цього питання можна запропонувати список імен, що включав би не тільки кандидатів в депутати, а й керівників установ, артистів, відомих спортсменів. В цьому випадку завдання того, хто заповнює анкету полягає в тому, щоб вказати «хто є хто», або поставити прочерк з іменами невідомими йому.

Закритим питанням називається у тому випадку, коли в анкеті на нього наводиться повний набір варіантів відповідей. Прочитавши їх, опитуваний тільки підкреслює, чи обводить код проти того варіанту, який співпадає з його думкою. Наприклад у питанні «Якні з нижченаведених курсів викликав у Вас найбільшу зацікавленість?

а) психологія;

- б) соціологія;
- в) політологія;
- г) філософія;
- д) логіка.

Респондентам треба тільки назвати один із запропонованих варіантів.

Слід зауважити, що закриті питання можуть бути альтернативними і не альтернативними. **Альтернативні питання** передбачають можливість вибору в результаті чого сума відповідей на всі варіанти, що представлені у альтернативному питанні, завжди складає 100 процентів. Приклад такого питання і відповіді на нього: «Як Ви вважаєте, відповідає, чи не відповідає підготовка випускників СумДУ вимогам, що висуває сучасна науково-технічна революція до спеціалістів високої кваліфікації?»

- а) відповідає;
- б) не відповідає.

Треба сказати, що важливою рисою альтернативного питання є те, що відповіді, які вибирають респонденти мають взаємовиключний характер. Тому неможливо, в даному разі, припуститись помилки, незорієнтуватись та т.д.

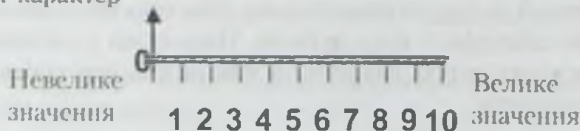
Різновидом альтернативного питання є так звані шкальні питання. Відповідаючи на них, опитувані мусять відмітити інтенсивність якогось явища або думки. Наприклад, питання в якому наводиться шкала самооцінок.

Чи задоволені Ви своєю роботою?

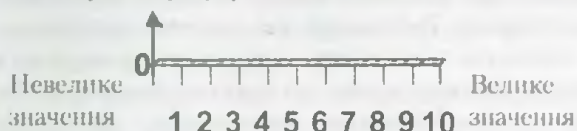
- а) роботою дуже задоволений;
- б) скоріше задоволений, ніж незадоволений;
- в) робота мене не цікавить;
- г) скоріше незадоволений, ніж задоволений;
- д) роботою дуже незадоволений.

Дане питання може бути поставлене таким чином (шкальне питання).

Яке значення має для Вас наявність у Вашій роботі таких рис як:
Творчий характер

Самостійність у виборі форми діяльності:

Від альтернативного питання слід відрізнити «питання-меню». Цей вид дає можливість опитуваному вибрати декілька відповідей. Як приклад «питання-меню» можна навести таке:

Які фактори стимулюють ваше навчання у вузі?

- а) бажання отримати знання;
- б) необхідність мати диплом;
- в) якщо вже стільки часу витрачено на навчання, то треба довести діло до кінця.

Відкриті питання не передбачають можливих варіантів відповідей. Прикладом такого типу питання може служити таке:

Що для Вас означає добре вчитися?

добре вчитися – це насамперед

означає

(напишіть)

026 _____

027 _____

028 _____

Якщо у дослідника немає впевненості у тому, що для виявлення своєї думки для опитуваного достатньо наведеного списку відповідей, тоді є сенс застосування напівзакритих питань.

Напівзакриті питання надають можливість респондентам або ухилятися від вибору наведених альтернатив, включаючи до списку можливих відповідей альтернативу типу «не можу сказати точно», «не замислювався над цим», «не пам'ятаю», або ж відповісти по-своєму, включаючи альтернативу «Ваш варіант відповіді». Однак досвід свідчить, що респонденти, як правило, обмежуються варіантами відповідей, що пропонуються. Тому напівзакриті питання в багатьох випадках за своїми можливостями рівнозначні закритим.

Зауважимо, що відкриті і закриті питання мають свої позитивні і негативні сторони. Вибираючи тип питання дослідники, як правило, діють виходячи з міркувань економності та надійності. У методичній літературі панує думка, що практикування закритих питань є більш економічним. Якщо мова йде про «так – ні», питання альтернативні, то з цим безумовно можна погодитись. В меншій мірі це стосується шкільних питань. Але якщо говорити про «питання – меню», то для застосування цих питань необхідна велика попередня робота, пов'язана зі складанням можливого набору питань, то з такою думкою важко погодитись. Іноді для того, щоб «закрити» те чи інше питання, треба провести спеціальне дослідження. Ігнорування цієї вимоги свідчить лише про низький методичний рівень деяких соціологічних пошуків.

Вибираючи форму питання, слід враховувати і особливості обробки отриманих даних. Все різноманіття відповідей на відкрите питання кодувати доведеться самому досліднику, зводячи їх в кінцевому результаті до обмеженого кола відповідей, що повторюються найчастіше. Закрита форма питання дає можливість запобігти цьому, так як називаючи один із варіантів відповіді, респондент одночасно кодує його.

Іноді питання анкети вимагають від респондента критичного відношення до себе, оточуючих, оцінки негативних явищ і т.д. Такі прямі питання в ряді випадків залишаються без відповіді, або несуть в собі неточну інформацію. У подібних випадках на допомогу досліднику приходять питання, що формулюються в опосередкованій формі. Респонденту пропонується уявна ситуація, яка не вимагає оцінки його особистих якостей або обставин його діяльності.

Наприклад, опитуючи студентів з метою визначення їхнього відношення до навчання, нерідко задається пряме питання «Що заважає Вам навчатися з повною віддачею сил?» До питання додається набір варіантів відповідей. Таких як відсутність необхідної літератури, власна пасивність і т.д. У таких випадках також нерідко наводиться і варіант: «ніщо не заважає». Але у таких ситуаціях не обов'язково надавати ситуації особистісного відтінку. Адже анкета служить не збору індивідуальних «сповідей», а визначенню узагальнюючої статистичної картини. Необхідні дані можна отримати за допомогою питання, сформульованого у непрямій формі. Ось при-

клад цього питання: «Коли я чую, як викладачу докоряють у тому, що його студенти погано знають предмет, я думаю, що...» і студенту пропонується закінчити цю фразу.

Конструюючи питання таким чином, можна розраховувати, що відповідаючи на них, респонденти спираються на особистий досвід, але інформують про нього в де персоналізованій формі, що знижує гостроту критичних оцінок, характерну для висловлення від першої особи.

Після закінчення процесу компонування анкети доцільно провести логічний контроль її, що дає можливість перевірити відповідність анкети тим критеріям якості, які вивірені практикою і є загально-визначеними. В даному випадку кожне питання перевіряється за такими критеріями:

1. Чи не забуті (якщо вони потрібні) такі варіанти відповідей як «не знаю», «не пам'ятаю», «важко відповісти», «не думаю про це» і так далі. Подібні варіанти надають можливість респонденту ухилитись від відповіді, якщо він вважає це за потрібне.
2. Чи не доцільно доповнити деякі закриті питання позицією «інші відповіді» для додаткових висловлювань респондентів (тобто перевести закриті питання в напівзакриті).
3. Чи відносяться питання до всіх опитуваних, чи тільки до певної частини вибіркової сукупності?
4. Чи в повній мірі дається пояснення респонденту відносно техніки заповнення відповіді на питання? Тобто чи є вказівки про те, як відповідати на питання табличної форми, або питання – малюнок, скільки варіантів відповідей можна відмітити і т.д.
5. Чи немає логічної невідповідності між змістом формулювання питання і шкалою виміру? Така невідповідність може проявлятися в наступному. Візьмемо питання: «Як часто Ви знайомитеся з матеріалами, що віддзеркалюють найновіші досягнення науки і техніки?» – і відповіді на нього:

001 – з «Інтернету».

002 – з науково-популярних журналів.

003 – з лекцій та практичних занять.

Наведені відповіді складені неправильно, тому що не дають можливості виявити необхідну ознаку (частоту). В даному випадку слід побудувати відповіді на питання таким чином:

	Часто	Іноді	Не користуюсь такими джерелами
«Інтернет»	001	002	003
Науково-популярні журнали	004	005	006
Лекції та практичні заняття	007	008	009

6. Чи є у формулюванні питання слова і терміни, які незрозумілі для опитуваного? Яким чином їх замінити, не порушуючи змісту питання?
7. Чи не перевищує питання компетентності респондента? (Якщо є така підозра, то потрібне контрольне питання – фільтр на перевірку компетентності).
8. Чи не перевищує питання можливостей пам'яті опитуваних?
9. Чи не забагато наведено варіантів відповідей на питання? Якщо це так, то необхідно розділити список на тематичні блоки і замість одного питання скомпонувати блок питань.
10. Чи не торкається питання самолюбства респондента, його достойства, престижних уявлень?
11. Чи не викличе питання негативних емоцій у опитуваного (опасання за наслідки опитування, неприємні асоціації, інші негативні емоційні стани, що порушують психологічний комфорт ситуації опитування)?

Таким чином, логічний контроль якості питань анкети являє собою підготовчу процедуру для розробки завдань пробного дослідження.

Після того, як завершено складання анкети, дослідник приступає до наступного етапу своєї роботи, тобто безпосередньо до опитування. Виділяють опитування за місцем проживання та місцем роботи. Слід пам'ятати, що місце проведення опитування значною мірою визначає психологічну ситуацію отримання інформації, а значить і її надійність. Вибір місця опитування залежить від цілей та предмета дослідження. **Опитування за місцем роботи**, тобто у службовому приміщенні, є найбільш прийнятним тоді, коли вивчаються виробничі колективи, а предмет дослідження пов'язаний з виробничими або ж учбовими справами.

Опитування за місцем проживання буває незамінним в тих випадках, коли вивчаються думки не тільки працюючого, а й непрацюючого населення, або коли предмет опитування вимагає послаблення офіційного службового стану, пов'язаного з виробничими або учбовими відносинами. Цей вид опитування буде необхідним, наприклад, у випадках коли досліджується організація медичної служби в місті, районі.

Як свідчить досвід опитувань, в домашніх умовах людина більш вільно себе почуває, охочіше відповідає на «гострі» питання, які вимагають подачі критичної інформації про негативні факти і явища, взагалі спілкування інтерв'юєра з респондентом набуває менш офіційного характеру, ніж у службовому приміщенні.

В той же час опитування за місцем проживання має свої складності. Ускладнюється пошук респондентів: зміна адреси, відсутність в момент приходу інтерв'юєра, що вимагає неодноразових відносин, а інколи і заміни респондента. За місцем проживання буває важко, а іноді і неможливо запобігти впливові третіх осіб, а присутність членів сім'ї під час бесіди з респондентом іноді виступає як сковуючий фактор. Крім того, наявність вільного часу та більш розкута ситуація опитування провокують респондента до відхилення від теми інтерв'ю, широким коментарів своїх відповідей, наведенню відповідних прикладів із власного життєвого досвіду. В результаті цього вимоги до професійних якостей інтерв'юєра різко підвищуються.

Необхідно мати на увазі і те, що соціологічне опитування – це ще й певні матеріальні витрати. Тому під час його підготовки з точністю визначається кількісний склад інтерв'юєрів, які будуть задіяні у дослідженні. Робиться це за формулою:

$$J = \frac{n}{a \cdot t},$$

де J – кількість інтерв'юєрів, n – кількість анкет, a – норма опитування (5 респондентів за день), t – час, за який необхідно провести опитування. Якщо ми маємо справу з вибірковою сукупністю в 2 тисячі чоловік (відповідно і анкет буде 2 тисячі), і нам треба провести опитування за 20 днів. То, підставивши значення у формулу, ми без зайвих зусиль визначимо ту кількість інтерв'юєрів, яку необхідно задіяти:

$$J = \frac{2000}{5 \cdot 20} = 20.$$

Поряд з анкетуванням в сучасній практиці соціологічних опитувань застосовується і метод інтерв'ю. У багатьох випадках до цієї роботи залучається громадськість, для якої участь у опитуванні є епізодичною, а підготовка обмежується усним інструктажем. В цих умовах досліднику доводиться кожного разу заново формувати та навчати колектив інтерв'юєрів, що суттєво збільшує затрати часу не тільки на підготовку інтерв'юєрів, а й на контроль за якістю їхньої роботи.

При інтерв'юванні контакт між дослідником і респондентом здійснюється за допомогою інтерв'юєра, який задає питання, передбачені дослідником, організовує та направляє бесіду з кожним окремо і фіксує отримані відповіді згідно з інструкцією.

Як і анкетування інтерв'ю може бути за місцем роботи та місцем проживання. Переваги і недоліки цих видів інтерв'ю ті ж, що і при анкетуванні. Крім цього інтерв'ю може бути вільним (клінічним), сфокусованим (направленим), формалізованим (стандартизованим).

Вільне (клінічне інтерв'ю) проводиться на основі завчасно підготовлених питань або плану бесіди. Визначається тільки тема інтерв'ю, яка і пропонується респонденту для обговорення. Напрямок бесіди, її логічна структура, послідовність питань, їх формулювання – все це залежить від індивідуальних особливостей опитуваного та інтерв'юєра, а також від конкретної ситуації інтерв'ю. Цей вид інтерв'ю застосовується в тих випадках, коли досліднику важко отримати більш повну інформацію від опитуваного з приводу його уявлень про предмет опитування, коли вплив думок і похідних уявлень дослідника повинен бути зведений до мінімуму. Вільне інтерв'ю є не замінним на підготовчій стадії дослідження, коли пошукач уточнює зміст проблеми та предмета дослідження, її відношення до реальності, що вивчається. На цьому етапі дослідницька робота має пошуковий характер, соціолог збирає інформацію, яка стане основою його дослідницької програми. При цьому він, як правило, звертається до опитування експертів. *Вільне інтерв'ю* є найбільш прийнятним способом спілкування з цією групою респондентів для конкретизації і уточнення цілей і завдань майбутнього дослідження.

На відміну від результатів масових опитувань інформація, отримана шляхом інтерв'ю, не потребує уніфікації для статистичної обробки. Відповіді респондентів, отримані методом вільного інтерв'ю,

записуються з максимальними подробицями і точністю (стенографія, магнітофонні записи). Статистичні методи аналізу тут малоприйнятні для узагальнення отриманих відповідей. В даному випадку більш підійдуть традиційні методи змістовного аналізу текстів або методики конвент-аналізу.

Фокусоване (направлене) інтерв'ю – більш розповсюджений різновид інтерв'ювання, ніж вільне. Респонденти в цьому виді інтерв'ю наперед знайомляться з предметом обговорення: читають книжку чи статтю, дивляться фільм чи приймають участь в громадсько-політичних заходах. Отже фокусоване інтерв'ю вимагає від дослідника попередньої підготовки аудиторії. Він повинен наперед спланувати ситуацію, в якій будуть брати участь респонденти. Коло питань, що включаються в план інтерв'ю є обов'язковим для інтерв'юєра. Він може змінювати послідовність цих питань навіть їх формулювання, але по кожному з них повинен отримати інформацію. Таким чином, ступінь стандартизації в даному випадку значно підвищується порівняно із вільним інтерв'ю. Інтерв'юєру тут відводиться переважно роль виконавця, а респондент має уважно вислухати питання та вибрати більш прийнятний варіант відповіді з набору, який заздалегідь продумав дослідник. В даній формі опитування вплив інтерв'юєра на якість даних зводиться до мінімуму. Надійність отриманої інформації залежить в першу чергу від добросовісності та пунктуальності інтерв'юєра.

Подібний вид інтерв'ю дає можливість при обробці результатів використовувати форми статистичного аналізу, так як відповіді «сфокусовані» навколо одних і тих же питань, піддаються уніфікації і можуть класифікувати відповідно до завдань дослідника (наприклад, за характером оцінок, за рівнем дробності, за змістом висказаних суджень).

Фокусоване інтерв'ю можна застосовувати при вивченні суспільної думки в колективі, а також при опитуванні експертів. Таке інтерв'ю може бути груповим чи індивідуальним, з відкритими і закритими питаннями.

Формалізоване (стандартизоване) інтерв'ю – найбільш розповсюджена форма інтерв'ю, яка нагадує метод опитування. Поведінка інтерв'юєра та респондента в цьому виді інтерв'ю строго регламентується детально розробленим листом опитування та інструкцією

відносно його зановнення, яка призначається інтерв'юєру. В плані стандартизованого інтерв'ю, як правило, переважають закриті питання. Іноді їх кількість досить значна, що погано сприймається на слух. В таких випадках варіанти відповідей друкуються на окремих картках із зазначенням номера питання, до якого вони відносяться. Формулювання питань повинно бути розраховано не на читання, а на ситуацію бесіди, тобто план інтерв'ю розробляється не в «письмовому», а в усному, розмовному стилі. Наприклад: «На цій картці названі різні види можливих занять у вільний час: художня самодіяльність, спорт, технічна творчість, читання науково-технічної літератури, читання художньої літератури, перегляд тематичних телепередач, відвідування театру. Назвіть, будь ласка, якими з них ви займаєтесь на дозвіллі?»

Хоча в стандартизованому інтерв'ю, як і в фокусованому, роль інтерв'юєра зводиться до мінімуму, однак його вплив на якість даних залишається досить значним. Правда, цей вплив пов'язаний не з глибиною інформованості інтерв'юєра про предмет дослідження (як можливе це у вільному інтерв'ю), а в першу чергу з його доброю совістю та пунктуальністю.

Таким чином, вплив інтерв'юєра на якість результатів опитування в тій чи іншій мірі проявляється в будь-якій формі інтерв'ю. Це може мати як позитивні, так і негативні наслідки. Тому організатор опитування повинен так відібрати та підготувати інтерв'юєрів, щоб звести до мінімуму можливі прорахунки, пов'язані з їхньою участю в опитуванні.

Різниця у поглядах на предмет опитування, несумісність смаків, мови, манер, віку, статі, можуть стати джерелами помилок, що призведуть до зниження достовірності результатів опитування, якщо інтерв'юєр не навчений професійним прийомам подолання цих негативних явищ. В цьому зв'язку слід врахувати ряд вимог при виборі та навчанні інтерв'юєрів.

Стать та вік інтерв'юєра. Ці два фактори перебувають в такому взаємозв'язку, що розглядати їх окремо один від одного нема сенсу. Вплив статі та віку того, хто веде опитування, на його результати частіше всього проявляється таким чином:

- 1) між чоловіками, як правило, частіше складаються неофіційні відносини, чим між жінками;

- 2) чоловіки-інтерв'юери надають перевагу роботі з чоловіками, в той час як жінки схильні до інтерв'юєрування респондентів кожної статі;
- 3) чоловіки-інтерв'юери більш критично відносяться до своїх співрозмовників, ніж жінки;
- 4) різниця у статі того, хто проводить опитування може викликати нерішучість у опитуваних;
- 5) значна різниця у віці між інтерв'юером та тим, кого він опитує також негативно впливає на результати.

Під час опитування відносно сімейно-побутової тематики кращі результати отримують у тих випадках, коли чоловіки опитують чоловіків, а жінки жінок. В опитуваннях на виробничу тематику краще всього зарекомендували себе чоловіки-інтерв'юери. При цьому слід зауважити, що інтерв'юери-жінки користуються більшою довірою серед всіх груп населення.

Слід пам'ятати, що успіх інтерв'ю як процесу спілкування залежить від таких якостей інтерв'юера, як:

- уважність протягом всього інтерв'ю;
- спостережливість (досить важлива якість для правильної оцінки атмосфери інтерв'ю);
- терпіння (вміння вислухати респондента не перебиваючи, правильно зрозуміти його);
- вміння говорити зрозуміло, не кваплячись, доносячи до опитуваного повний і істинний зміст питання;
- вміння слухати (одна із основних характеристик професійної природності інтерв'юера);
- вміння мовчати (інколи респондент повинен зібратись з думками або просто заспокоїтись; інтерв'юеру не слід підганяти його питаннями, необхідно дати можливість подумати);
- недопустимість таких якостей, як жорсткість, вимогливість, владність (ці риси здатні тільки відштовхнути респондента, заставити замовкнути найбадакучішого або викликати неправильні відповіді).

Важлива роль в проведенні соціологічного інтерв'юєрування належить *контролю за якістю роботи інтерв'юера*. Найрозповсюдженішою формою такого контролю є вибіркове повторне відвідування респондентів. Контролери-інтерв'юери виявляють чи була бесіда,

якщо була, то з ким, запитують про зміст інтерв'ю та про враження, яке справив інтерв'юер. За результатами контролю респонденти або заохочуються, або на них накладаються стягнення. Іншим способом контролю може бути поштова анкета, що розсилається респондентам, які приймали участь в опитуванні.

Слід зауважити, що метод розсилки анкет респондентам може застосовуватись і як окремий спосіб збору первинної інформації. В соціології такий метод опитування одержав назву *поштового опитування*. В загальному вигляді він полягає у розсилці анкет і одержанні на них відповідей за поштою. Суттєвою перевагою даного методу є простота організації. Тут відпадає необхідність відбору, навчання, контролю за діяльністю великої кількості анкетерів чи інтерв'юерів. При наявності досвіду у дослідників підготовка і розсилка документації поштового опитування для 2 000–3 000 чоловік може бути здійснена двома працівниками за 7–10 днів. До достоїнств даного методу можна віднести і те, що він дає можливість одночасно проводити опитування на значній території, в тому числі у важкодоступних районах. Як перевага поштового опитування може розглядатись і те, що в даному випадку анкета заповнюється тільки респондентом. Тут відсутній контакт респондента і анкетера (інтерв'юера), відповідно і психологічний бар'єр, який має місце при індивідуальному очному опитуванні.

Ще однією позитивною рисою поштового опитування є те, що респондент може сам вибрати зручний для нього час, щоб заповнити анкету. При цьому він має можливість не поспішати, уточнювати деякі деталі, щоб потім дати ґрунтовану відповідь на питання анкети. Нарешті, відмітимо невисоку собівартість поштового опитування, так як в даному випадку відпадає необхідність залучати до збору інформації анкетерів, а тим більш інтерв'юерів, участь яких значно підвищує витрати на дослідження.

Одночасно з цим поштове опитування має і свої недоліки. Головний з них – не повне повернення анкет, тобто не всі респонденти заповнюють анкети та відправляють їх дослідникам. Таким чином, найголовніша методико-організаційна проблема, що вирішується дослідником при плануванні і проведенні поштового опитування – це підвищення стимулювання повернення анкет. Практика показує, що 70–75 процентне повернення забезпечує досить високу надійність результатів. Основна умова успішного проведення поштового опитування – зміст анкети, питання до респондента повинні бути цікавими для

нього. Дуже важко сподіватись на активну участь респондента в поштовому опитуванні, яке торкається другорядної для нього теми.

Слід зауважити і те, що існує деякий негативний зв'язок між об'ємом анкет та рівнем їх повернення. В той же час доцільно підвищувати зацікавленість опитуваного до анкети шляхом наведення ряду додаткових питань, а не прагнути до її скорочення.

В багатьох випадках підвищення рівня повернення анкет досягається розсилкою респондентам повідомлень, які за 3–4 дні до відправки анкет направляються опитуваним і таким чином настроюють їх на співпрацю. У повідомленні зазначається, яким чином дослідники одержали адресу респондента (наприклад із списків виборців, у паспортному відділі). Крім цього повідомлення пояснює, яку мету ставлять перед собою дослідники, підкреслює важливість участі у опитуванні даного респондента. Як правило, відсилення повідомлень підвищує повернення анкет на 10–15%.

Водночас із розсиланням анкет в тому ж конверті відсилаються і інші документи. Серед них обов'язково має бути супроводжувальний лист. У ньому, звертаючись до респондента, необхідно повторити прохання про участь у поштовому опитуванні, детально викласти мету дослідження, підкреслити його практичну направленість, звернути увагу потенціального респондента на те, потрібно чи непотрібно вказувати свою адресу, ім'я, прізвище в анкеті. Обов'язково в супроводжувальному листі наводиться телефон і адреса тієї організації, яка проводить дослідження. Рекомендується також надіслати символічну винагороду респонденту за виконану роботу.

Через 2–3 тижня після відправки анкет респонденту надсилається нагадування. Якщо опитування анонімне, то нагадування розсилаються всім потенційним респондентам, якщо не анонімне, то тільки тим, від кого до визначеного строку не надійшла відповідь. Нагадування – один із найсуттєвіших стимуляторів, в середньому воно підвищує повернення анкет на 20%. Іноколи доводиться надіслати повторні нагадування.

На завершення підкреслимо, що при вивченні певних сторін явищ і процесів соціальної діяльності застосування методів опитування є недостатньо ефективним. Бувають ситуації, коли виникає необхідність других, специфічних методів збору інформації або ж пошукання їх з методами опитування. Найбільш ефективним у цьому відношенні є пошукання методів опитування і спостереження.

Метод спостереження в соціології

Спостереження у соціологічному дослідженні являє собою метод збору первинної інформації про об'єкт, який вивчається шляхом безпосереднього сприйняття та прямого реєстрування всіх факторів, що відносяться до об'єкта, який вивчається.

Соціологічне спостереження має багато спільного з тим, як людина у повсякденному житті сприймає те, що відбувається, аналізує і пояснює поведінку інших, запам'ятовує та узагальнює події, свідком яких вона стає. Але існують і глибокі розбіжності. Адже соціологічне спостереження як метод збору наукової інформації це завжди направлене, систематичне, безпосереднє прослідування та фіксація значимих соціальних явищ, процесів, подій. Воно служить певним пізнавальним цілям, і може бути піддане контролю і перевірці.

Спостереження має свої особливості. Перша із них полягає у зв'язку спостерігача з об'єктом спостереження. Ні в якій іншій області наукового пізнання дослідник не мав справи з вивченням сукупності, до якої він сам належить, частиною якої є і від якої залежить. Соціолог спостерігає суспільство, соціальні процеси та ситуації, являючись одночасно частиною цього суспільства, нерозривно з ним зв'язаною, яка піддається всім впливам та змінам, що відбуваються у суспільстві.

Друга особливість спостереження полягає в тому, що спостерігач не може бути позбавлений сутю людської риси – емоційності сприймання. Якщо явища неживої природи можуть не викликати емоцій у дослідника, то соціальні явища, їх сприймання та інтерпретація завжди мають емоційний характер. І ця емоційність результатів спостереження тим вища, чим тісніше спостерігач зв'язаний з об'єктом спостереження.

Третя особливість спостереження – складність повторного спостереження. Повторне спостереження навіть повсякденного факту досить складно здійснити, адже соціальні процеси піддаються впливові багатьох факторів і тому дуже рідко бувають ідентичними. Осв чому тільки ретельне та багаторазове спостереження якогось соціального явища може давати право вважати інформацію про нього достовірною і перейти, в зв'язку з цим, до інтерпретаційних.

Спостереження рідко буває основним методом збору соціологічної інформації. Частіше за все воно практикується в сукупності з іншими методами і служить специфічним цілям.

Спостереження може практикуватись тоді, коли інформація, що необхідна досліднику, не може бути отримана іншими способами. Особливого значення воно набуває тоді, коли виникає необхідність формулювання робочих гіпотез, а також при їх первинній перевірці.

Наприклад, під час дослідження особливостей організації навчального процесу у вищій школі може постати питання про причини не досить високого рівня відвідування лекцій студентами. Дослідник навряд чи зможе шляхом загальних суджень чітко сформулювати гіпотезу, яка б дала відповідь на це питання. Тільки спостереження за різними аудиторіями дасть йому можливість виділити набір гіпотетичних причин, які він потім покладе в основу побудови подальших кроків у дослідженні.

У дослідженнях описового характеру метод спостереження застосовується рідко, тому що одна з головних вимог тут – репрезентативність сукупності, яка вивчається, та отримуваних даних, а спостереження, як правило, не часто носить масовий характер. У дослідницьку групу не можливо залучити велику кількість спостерігачів. Крім того, масове спостереження, особливо із застосуванням сучасних технічних засобів (кіно-фотоапаратури, телебачення, звукозапису), є одним із найдорожчих стоячих методів.

У даному випадку завдання спостерігача полягає в тому, щоб зробити перевірку соціальної інформації, яка одержана за допомогою других методів.

Таким чином, спостереження у соціологічному дослідженні може бути направлено на досягнення різних цілей. Воно може бути застосоване як джерело інформації для побудови гіпотез, слугувати для перевірки даних, одержаних за допомогою інших методів, з його допомогою можна отримати додаткові свідчення про об'єкт, що вивчається.

Спостереження, як метод соціологічного дослідження може класифікуватись за декількома ознаками: за ступенем формалізованості (структуроване і неструктуроване), в залежності від рівня участі дослідника в ситуації, яку він відсліджує (включене в неключене), за місцем проведення та умовами організації спостережень (польове

і лабораторне), за регулярністю проведення (систематичне і несистематичне).

Структуралізованим (контрольованим) називають такий вид спостереження, при якому соціолог наперед визначає, які елементи з процесу, що вивчається, мають найбільше значення для його дослідження і тим самим концентрує на них всю свою увагу, складаючи спеціальний план до початку збору інформації.

Звертання до структуралізованого спостереження доцільне при дослідженні таких явищ, як, наприклад, проведення мітингів і інших акцій громадсько-політичного спрямування. В ньому значно ефективніше можна вирішувати такі завдання, як визначення складу аудиторії, зміст виступів, реакція слухачів.

Застосування структуралізованого спостереження вимагає попереднього ознайомлення з предметом дослідження, тому що в процесі розробки процедури структуралізованого спостереження соціолог мусть побудувати систему класифікації явищ, що складають ситуацію, яка відсліджується, а також стандартизувати категорії спостереження.

Неструктуралізоване спостереження, на відміну від структуралізованого, є слабо формалізованим. В ході його проведення відсутній детальний план дій спостерігача, визначаються лише загальні риси ситуації і приблизний склад групи, яка вивчається. Безпосередньо в процесі спостереження уточнюються межі об'єкта та його найважливіші елементи, конкретизується програма дослідження. Неструктуралізоване спостереження зустрічається найчастіше в розвідувальних, пошукових соціологічних дослідженнях.

В залежності від ступеня участі спостережувана в соціальній ситуації, що досліджується виділяють включене і невключене спостереження.

В процесі невключеного (зовнішнього) спостереження дослідник знаходиться поза об'єктом, що вивчається ним. Він мовби збоку спостерігає протікаючи процеси, при цьому не вмішуючись в їх ходу, не задаючи ні яких питань, просто реєструючи факти.

Невключене спостереження практикується для відслідкування масових процесів, коли спостерігач, для того щоб бачити весь процес, знаходиться на достатній віддалі від об'єкта спостереження.

Невключене спостереження може проводитись не тільки самим дослідником, а й спеціально підготовленими спостерігачами. Але коли

мова йде про серію спостережень, то досліднику доцільно проводить перші спостереження саміому або ж бути присутнім при проведенні їх помічником для того, щоб впевнитись у тому, що ні одна частина інформації не залишається поза увагою.

Невключене спостереження, направлене на опис характеристик соціального середовища, застосовується в монографічному дослідженні (на «пошуковому» етапі), а також у дослідженнях описового плану. Крім того, невключене спостереження застосовується в експериментальних дослідженнях або на етапі експериментальної перевірки гіпотези в лабораторних умовах.

Включеним називають такий вид спостереження, при якому спостерігач тою чи іншою мірою безпосередньо включений у процес, що вивчається. Він перебуває у контакті з людьми та приймає участь у їх діяльності. Ступінь включеності спостерігача в ситуацію, яка досліджується, може коливатись у досить широкому діапазоні: від спостереження «пасивного», яке нагадує невключене, до спостереження «активного», коли спостерігач настільки «зливається» з колективом, що вивчається, що ті, кого він спостерігає починають вважати його членом даного колективу і відповідно будують з ним свої відносини.

Включене спостереження в будь-якому виді дозволяє збирати інформацію, недоступну для одержання іншими способами. Виділяють різні типи включення, які соціологи називають «ролями» спостереження.

Повне включення спостереження здійснюється спритно, (зсередини). Той, хто його проводить, а також цілі спостереження є невідомими для аудиторії. Спостерігач вливається у колектив і приймає участь у його діяльності нарівні з іншими. Таке інтенсивне спостереження «зсередини» дає можливість отримати дані, які неможливо здобути шляхом зовнішнього спостереження. Подібний різновид спостережень практикується під час досліджень «закритих» колективів, які не піддаються спостереженню ззовні, а також при вивченні соціальної взаємодії всередині малих груп.

Найбільш складною вважається позиція спостерігача, коли він починає виконувати роль члена колективу, що досліджується, особливо якщо цей колектив є досить стабільним і невеликим. У таких випадках нова особа своєю присутністю вносить в його діяльність

певні зрушення, які можуть у певній мірі змінювати картину повсякденного життя, тому дослідник тут має бути особливо уважним і обережним.

Щоб такі зміни були мінімальними, досліднику слід керуватись такими правилами:

- прийняти на себе роль рядового члена колективу;
- триматись в тіні і не проявляти відкритої зацікавленості до того, що відбувається;
- більше слухати і спостерігати і менше задавати питань;
- висловлювання збоку спостерігача повинні бути нейтральними і не мати оціночного характеру.

Виключене спостереження завжди повинне бути морально оправданим. Ніхто не має права спостерігати ті явища і події, які люди спеціально оберігають від чужого ока. Дослідник може спостерігати лише те, що члени колективу не приховують один від одного.

Повне виключене спостереження практикується, як правило, під час монографічних досліджень, тому що така методика за своєю природою передбачає масовість, а результати спостереження важко піддаються кількісному виразу.

За місцем проведення та умовами організації спостереження поділяються на польові та лабораторні.

Польове спостереження проводиться в природній обстановці, в реальній життєвій ситуації при безпосередньому контакті з об'єктом, що вивчається. Більшість конкретно-соціологічних досліджень здійснюються саме у формі польового спостереження. Воно може бути різним за ступенем структуралізації та включеності і практикуватись у дослідженнях будь-якого плану – від пояснювального до експериментального.

Лабораторне спостереження – це такий різновид спостереження, при якому умови оточуючого середовища та ситуація, що досліджується визначаються дослідником. Основною перевагою є те, що в порівнянні з іншими видами таке спостереження дає можливість максимально визначити всі фактори, ситуації і встановити зв'язок між ними. Головний недолік – штучність ситуації, яка, не зважаючи на старання дослідника, може різко змінити поведінку учасників.

Лабораторне спостереження найчастіше застосовується у дослідженнях експериментального плану або на етапі експериментальної

перевірки гіпотез і, як правило, зводиться до фіксації змін, що відбуваються в результаті дії експериментальних факторів. У лабораторному спостереженні широко застосовуються допоміжні технічні засоби (кіно- і фотоапаратура, відеомагнітофони і т.п.).

В залежності від регулярності проведення можна виділити спостереження систематичні і випадкові.

Систематичне спостереження характеризується, перш за все, регулярністю фіксації дій, ситуацій, процесів протягом певного періоду. Воно надає можливість визначити динаміку процесів, значно підвищити вірогідність екстраполяції їхнього розвитку. Спостереження можна вести кожен день, раз на тиждень і т.д. При цьому спостерігати можна за певною групою (наприклад, групою студентів), за певним процесом у якійсь групі (наприклад, розвиток навичок самоосвіти серед студентів в залежності від року навчання).

В залежності від місця спостереження та рівня вивченості об'єкта систематичне спостереження може бути польовим (природним) або лабораторним. Область застосування систематичного спостереження досить широка – від пошукового до експериментального дослідження.

До випадкового спостереження відносять спостереження за явищем, що не планується наперед. Наприклад, проводячи згідно з планом спостереження за зміною змісту та переліку навчальних дисциплін у сучасній вищій школі, соціолог може зустрітись із загальними або диференційованими змінами у відношенні до навчання, проведенні дозвілля, соціальної активності та зафіксувати все це як те, що представляє суспільний інтерес.

Підводячи риску під сказаним констатуємо, що класифікація спостережень, як і будь-яка інша типологія, умовна. Вона відображає лише найбільш значимі особливості цього методу соціологічного дослідження. Тому, кожного разу, враховуючи мету і характер майбутнього дослідження та вирішуючи питання про застосування спостереження, необхідно зважено співвіднести всі позитивні і негативні якості його різновидів.

Метод аналізу документів

Одним із широкозастосовуваних і ефективних методів збирання первинної інформації в соціологічному дослідженні є метод аналізу документів. Документи відображають духовну і матеріальну сторону життя суспільства, передають не тільки фактологічну сторону життя соціуму, а й виступають як свідчення про результати діяльності окремих індивідів, колективів, великих груп населення. Тому документальна інформація викликає до себе певний інтерес з боку соціологів.

Документом в соціології називають спеціально створений людиною предмет для передачі та зберігання інформації. Щоб добре орієнтуватись в різноманітті документів, перш за все необхідно їх класифікувати за формою, в якій той чи інший документ фіксує інформацію. Від форми, у якій зафіксована інформація, залежать цілі його використання і методи аналізу.

За формою фіксації інформації документи поділяються на письмові документи; архіви емпіричних даних; іконографічну документацію (кіно-, відео- та фотодокументи); фонетичні документи (магнітофонні записи, грампластинки). Крім цього, документи класифікуються також за статусом. В даному випадку виділяють офіційні і неофіційні документи.

Принципове значення для дослідника мають *офіційні документи*. Вони відображають переважно суспільні взаємовідносини і відбивають колективні точки зору. Всі ці документи складаються та затверджуються державними і суспільними організаціями і можуть виступати як юридичні докази. Прикладами офіційних документів є заяви президента, уряду, директивні документи міністерств, накази і розпорядження адміністрації підприємств та установ. Аналіз цих матеріалів в динаміці дає можливість виявити роль різних управлінських акцій в організації суспільного життя, визначити труднощі і недоліки та розробити заходи на їх усунення.

Значну користь соціологічному дослідженню може принести і вивчення *неофіційних документів*, серед яких виділяються особисті документи. Цінність таких документів полягає в тому, що вони являють собою майже необмежені висловлювання людей на вільні теми. Особисті документи – це незамінне джерело вивчення гро-

мадської свідомості та установок на індивідуальному рівні. Вони дають можливість зрозуміти соціальні механізми формування ціннісних орієнтацій, зрозуміти історичну зумовленість мотивів поведінки, знайти основу для виділення соціальних типів особистості. До такого роду документів відносять щоденники, мемуари, результати професійної і непрофесійної художньої творчості. Особливе значення мають листи громадян до державних органів, на телебачення, радіо, в газети.

Методи аналізу документів досить різноманітні. Вони безперервно доповнюються і удосконалюються. Однак у всьому різноманітті можна виділити два основних типи аналізу: традиційний (класичний) та формалізований (кількісний, конвент-аналіз).

Традиційним, класичним вважається такий аналіз, при якому все різноманіття розумових операцій дослідника направляється на інтерпретацію фактів, які відбиває документ. В прямому розумінні це не що інше, як інтерпретація змісту документа, його тлумачення.

Традиційний аналіз – це ланцюг розумових, логічних побудов, що направлені на визначення суті матеріалу, який аналізується. Він дає можливість встановити, в чому полягають основні думки та ідеї документа, прослідкувати їхню генезу, визначити логіку їх обґрунтування, зважити наслідки.

Проводячи традиційний аналіз, соціолог має відповісти на такі запитання:

- 1) що являє собою документ (в даному випадку необхідно звернути увагу на форму, вид документа, вирішити, чи не потребує його аналіз якихось спеціальних методів);
- 2) який його контекст;
- 3) хто його автор;
- 4) які цілі переслідував укладач документа;
- 5) яка надійність самого документа;
- 6) якій рівень вірогідності зафіксованих у ньому даних;
- 7) який суспільний резонанс документа (подібне питання витикає із тієї обставини, що документи можуть бути або свідченнями про якісь суспільні явища, наприклад, нотатки політичного діяча про події, або самі бути цими подіями, наприклад публічний виступ того ж самого політичного діяча).

В традиційному аналізі виділяють внутрішній і зовнішній аналіз.

Зовнішній аналіз – це аналіз «історичного» контексту, тобто аналіз контексту документа у повному розумінні цього слова і всіх обставин, які сприяли його появі. Завдання зовнішнього аналізу – встановити вид документа, його форму, час і місце появи, автора, цілі його створення, наскільки він надійний та достовірний. Ігнорування такого аналізу загрожує неправильним тлумаченням змісту документа.

Внутрішній аналіз – це дослідження вже самого змісту документа. По суті, вся основна робота соціолога направлена на проведення внутрішнього аналізу документа, що включає визначення різниці між фактичним і літературним змістом документа, рівня компетентності його автора в справах, про які він говорить, особистого відношення до фактів, про які йде мова в документі. Слід пам'ятати, що упередженість або симпатії автора часто можуть бути джерелом спотворення подій чи фактів, які до них відносять.

Окремі види документів в силу своєї специфіки вимагають спеціальних методів аналізу та залучення для їх виконання спеціалістів інших областей знання.

Так, для всіх видів юридичних документів застосовується юридичний аналіз. Його специфіка полягає в тому, що у правовій науці розроблений особливий словник термінів, у якому значення кожного слова визначено однозначно. Незнання юридичного словника при аналізі юридичних документів може привести дослідника до грубих помилок.

При аналізі особистих документів, як правило, приміняється психологічний аналіз. Його головною метою є одержання висновків про автора документа. Поряд із цим, увага дослідника може бути перенесена і на те, як автор документа відноситься до того чи іншого суцільного явища. В результаті цього соціолог може скласти у собі уявлення про формування громадської свідомості.

Бажаючи позбавитись суб'єктивності традиційного аналізу викликали розробку принципово нових, формалізованих, або, як часто їх називають, кількісних методів аналізу документів (конверт-аналізу).

Процедура формалізованого аналізу документів починається із виділення двох одиниць аналізу: смислових (якісних) та одиниць підрахунку. При цьому головною смисловою одиницею виступає соціальна ідея, соціально-значима тема. В тексті вона відображаєть-

ся по-різному: словом, словосполученням, описом. Метою дослідження є пошук індикаторів, які б вказували на наявність у тексті теми, що має значення для соціолога. Наприклад, при вивченні ролі майбутнього спеціаліста в умовах науково-технічної революції до публікації на дану тему можуть бути віднесені статті, замітки, фотографії, в яких прямо чи опосередковано, з різним рівнем вірогідності говориться про нові досягнення в галузі техніки і технології, про розвиток вищої освіти в країні та за рубежом.

Кількісна операція формалізованого аналізу документів починається із виділення одиниць підрахунку, що відповідали б цілям дослідження та вимогам щодо достовірності. Так, при аналізі преси за одиницю підрахунку часто беруть кількість квадратних сантиметрів площі, зайнятої текстом, кількість друкованих знаків та абзаців значимого тексту.

Треба пам'ятати, що хоча зі словом «документ», як правило, склалось уявлення про точність, незаперечність та достовірність, однак ці якості в конкретно-соціологічних дослідженнях слід піддавати спеціальній перевірці. Сліпа віра дослідника в «правдивість» документа (особлива така віра розповсюджена відносно так званих офіційних документів) може завести в глухий кут. Тому документи, хоч якими б достовірними і (правдивими) вони не вважались, вимагають до себе критичного ставлення.

Перша проблема, з якою зустрічається дослідник, це проблема достовірності документа. З одного боку, майже ніколи не викликає труднощів визначення достовірності документів, які віддзеркалюють соціальні явища. Такі документи (наприклад, преса, тексти виступів політичних діячів і т.д.) завжди видаються масовими тиражами і дослідник тут має справу з їхніми оригіналами. З іншого боку, значно важче визначити справжній оригінал документів, що відбивають події минулого, особливо якщо це історичні документи і час їх складання віддалений від сьогодення. Слід також остерігатись фальшивих документів, особливо у тих випадках, коли дослідник має справу з фінансовою документацією.

Визначивши достовірність документа, дослідник, перш ніж використати його в своїй роботі, мусить перевірити достовірність інформації, яку несе даний документ. Первинні документи у цьому відношенні, як правило, більш достовірні ніж вторинні. При аналізі

первинних документів слід перевіряти чи дійсно автор документу був свідком зафіксованих подій, чи він записав їх із розповідей інших, а також в'яснити, чи був зроблений запис зразу ж після події, чи через деякий час опісля. Зрозуміло, що записи учасника подій більш надійні, а ніж записи, зроблені на основі чийсь розповіді, а записи, оповані на свіжих враженнях, більш точні, чим ті, що зроблені через певний час.

Важливо звернути увагу і на те, з якою метою складався документ. Це дасть можливість оцінити «величину» і направленість довільних або недовільних відхилень.

Оцінку достовірності зафіксованих в документі даних краще всього проводити шляхом послідовного перебирання джерел тих помилок, які мають місце в документі. Джерела помилок можна поділити на дві категорії: випадкові та систематичні.

Випадкові помилки (наприклад, опечатки в статистичних звітах) мають менший вплив на результати дослідження. По-перше вони певною мірою, статистично самокомпенсуються, по-друге, помилки такого характеру легко визначити, тому що вони різко контрастують з рештою матеріалу.

Значнішу роль відіграє визначення систематичних помилок. Такі помилки, в свою чергу, можна розділити на свідомі і несвідомі. Свідомі «помилки» досить часто зумовлюються тими намірами, якими керується автор, коли складає документ. Це стосується як офіційних, так і неофіційних документів.

Метод експерименту

Експеримент відносять до найбільш своєрідних і важко засвоєваних методів збирання соціологічної інформації. В соціології експеримент – це спосіб одержання інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності і поведінки соціального об'єкта в результаті дії на нього деяких факторів, які піддаються контролю та управлінню. Загальна логіка експерименту полягає в тому, щоб за допомогою відбору певної експериментальної групи (або груп) та введенні її в надзвичайну експериментальну ситуацію (під впливом певного фактора) прослідити напрямок, величину, стійкість тих характеристик, які цікавлять дослідника.

Експерименти відрізняються як за характером експериментальної ситуації, так і за логічною структурою доведення гіпотез.

За характером експериментальної ситуації експерименти поділяються на польові та лабораторні. **В польовому експерименті** об'єкт (група) перебуває в природних умовах свого функціонування (наприклад, студентська група на практичних заняттях). При цьому члени групи можуть бути повідомлені або не повідомлені відносно своєї участі в експерименті.

При лабораторному експерименті експериментальна ситуація, а нерідко і самі експериментальні групи формуються штучно. Тому члени групи, як правило, інформуються про участь в експерименті.

Як в польовому, так і в лабораторному експерименті в якості додаткових методів збору інформації про хід експерименту можуть практикуватись опитування та спостереження. Їхні результати надають досліднику право вирішувати питання про те, чи втручатись в процес протікання експерименту чи спостерігати за ним без втручання до повного закінчення.

За логічною структурою доведення гіпотез виділяють лінійний і паралельний експерименти. **Лінійний експеримент** відрізняється тим, що аналізу піддається одна і та ж група, яка виступає і як контрольна (її первинний стан), і як експериментальна (її стан після зміни однієї або декількох характеристик). Тобто ще до початку експерименту чітко фіксуються всі контрольні, факторні і нейтральні характеристики об'єкта. Після цього змінюються факторні характеристики групи (або умови його функціонування) і через певний час знову заміряється стан об'єкта за його контрольними ознаками. Як приклад лінійного експерименту можна розглядати такий процес, коли одна і та ж студентська група за задумом експериментатора працює один семестр в тих же умовах, що і інші, а наступний семестр для неї створюються особливі умови (всіх забезпечують необхідною навчальною літературою, заняття проводяться тільки в обладнаних аудиторіях, лекції читають найбільш кваліфіковані викладачі і т.д.). Після закінчення експерименту порівнюють результативність двох семестрів і роблять висновки.

При паралельному експерименті здійснюють дві групи: контрольна та експериментальна. Склад цих груп повинен бути ідентичним за всіма контрольними, а також нейтральними характеристиками, які можуть

впливати на результативність експерименту (в першу чергу це соціально-демографічні ознаки). Характеристики контрольної групи залишаються постійними протягом всього експерименту, а експериментальні – змінюються. За результатами експерименту контрольні характеристики обох груп порівнюються, після чого робиться висновок про причини та розміри тих змін, які мають місце в контрольній групі. Прикладом паралельного експерименту може бути ситуація, коли відбирають дві групи студентів однієї спеціальності і одного року навчання. Для однієї групи створюють якісь особливі умови у навчанні, інша ж перебуває в тих же умовах, що і більшість студентських груп. Протягом семестру за обома групами ведеться спостереження, а після закінчення сесії робляться висновки.

Треба сказати, що для успішного проведення експерименту велику роль відіграє правильний відбір його учасників. В прикладній соціології виділяють такі методи відбору експериментальних груп, як метод попарного відбору, метод структурної ідентифікації та метод випадкового відбору.

Метод попарного відбору застосовується переважно в паралельному експерименті. Суть його полягає в тому, що із генеральної сукупності відбираються дві групи таким чином, щоб вони були ідентичними за нейтральними і контрольними, але відрізнялись за факторними характеристиками. Після цього для двох груп створюються однакові умови і через деякий час заміряється ефект експерименту шляхом фіксації та порівняння параметрів контрольних ознак у двох групах.

В лінійному і паралельному експерименті можна застосовувати **метод структурної ідентифікації**. В даному випадку при лінійному експерименті група вибирається таким чином, щоб вона являла собою мікромодель генеральної сукупності відповідно до нейтральних і контрольних характеристик. Такий відбір може бути здійснений за принципом квотної вибірки. В свою чергу, при паралельному експерименті за тими ж самими характеристиками вирівнюються структури експериментальної і контрольної груп. Наприклад, ми маємо дві групи в 20 і 35 чоловік. Відомо, що в першій експериментальній групі середню спеціальну освіту мають 50% членів груп (10 чоловік) і решта 50% (10 чоловік) є випускниками гімназії. В другій (контрольній групі) їх доля дорівнює відповідно 42,2% (15 чоловік)

та 57,8% (20 чоловік). Припустимо, що з метою створення експериментальної ситуації, бажано за характеристикою «рівень освіти» структуру контрольної групи привести у відповідність до структури експериментальної. Тоді за допомогою арифметичних прийомів ми знаходимо, що контрольна група повинна складати 30 осіб: 15 чоловік (50%) – тих, хто має спеціальну середню освіту і 15 чоловік (50%) – випускників гімназії.

Метод випадкового відбору є ідентичним до вище охарактеризованих методів ймовірної вибірки із заданим наперед об'ємом. Як правило, його застосовують у польових експериментах, коли чисельність експериментальної групи досить велика (у кілька сот чоловік).

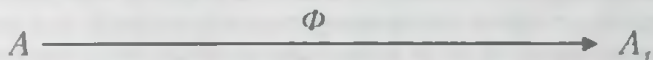
Підготовка та проведення експерименту передбачає послідовне вирішення ряду питань:

- 1) визначення мети експерименту;
- 2) вибір об'єкта (об'єктів), який (які) використовуються в якості експериментальної (а також контрольної) групи (груп);
- 3) визначення предмета експерименту;
- 4) визначення контрольних, факторних та нейтральних ознак;
- 5) визначення умов експерименту і створення експериментальної ситуації;
- 6) формулювання гіпотез і визначення завдань;
- 7) вибір індикаторів та способів контролю за протіканням експерименту;
- 8) визначення методів фіксації результатів;
- 9) перевірку ефективності експерименту.

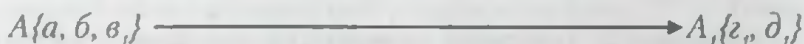
Логіка експерименту завжди підпорядкована пошуку причини характеру змін у тому соціальному явищі, яке цікавить дослідника. Головною умовою їх знаходження є зміна стану експериментальної групи в разі дії певних факторів. Так, група має стан A . В ході експерименту вводиться Φ (зміни в одній зі звичайних умов її функціонування, або ж зміни якихось власних її характеристик). В результаті група набуває стану A_r . Тоді завданням дослідника є визначення рівня впливу фактора Φ на зміни у групі, а також розміру цих змін.

Розглянемо логічну модель проведення лінійного і паралельного видів експерименту.

Лінійний експеримент. Схематично процес змін у стані об'єкта в лінійному експерименті можна зобразити так:

Під новим станом об'єкта розуміється зміна його однієї чи декількох характеристик. В зв'язку із цим, фактор, що діє на об'єкт, а також ефективність його дії, можуть бути визначені за допомогою такої схематичної моделі:

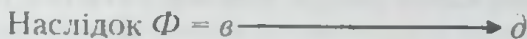

В даній моделі: «а», «б», «в», «г», «д» – різні характеристики експериментальної групи (стать, вік, сімейний стан, соціальне походження, етнічна належність і т.д.)

Наведена схема розшифровується так: під впливом характеристик «а», «б», «в» похідного стану (А) експериментального об'єкта маємо його результуючий стан (А₁) з характеристиками «г», «д». Після зміни характеристики «в» результуючий стан змінюється за характеристикою «д». Відповідно робимо висновок про те, що зміна характеристики «д» на «д₁» викликана зміною характеристики «в» на «в₁».

Логічна модель паралельного експерименту має два різновиди: модель по методу однієї схожості і модель однієї різниці.

Модель по методу однієї схожості має таку логічну схему за умовами порівняння експериментальної групи А і контрольної групи В:

Наведена модель має таку розшифровку: нехай якась експериментальна група (А) з характеристиками «а», «б» та «в» в певному

стані має властивості «г» і «д», а контрольна група (Б) з характеристиками «е», «ж» та «в» в тому ж стані має властивості «з» та «д». В цьому зв'язку доцільно зробити висновок, що єдиною причиною властивості «д» є характеристика «в», так як тільки вона присутня серед характеристик обох об'єктів.

В даному випадку метод подібності можна зобразити за допомогою такої форми. Припустимо, що є дві групи з однаковим рівнем освіти, але різною суспільною активністю. Заняття в обох групах проводяться за активним методом. При цьому, хоча середній рівень відвідування занять відрізняється по групах, середній рівень знань в обох групах однаковий. В даному випадку можна зробити висновок, що середній рівень знань у групах є похідною від методу навчання.

Модель з методу однієї різниці має таку логічну схему:

$A\{a, б, в\} \longrightarrow A_1\{z, д\}$

$B\{a, б, e\} \longrightarrow B_1\{z, ж\}$

Наслідок $\Phi = e \longrightarrow ж$

За допомогою того ж прикладу наведена модель буде мати наступну інтерпретацію. Є дві групи з однаковим рівнем освіти та суспільної активності, однак в одній групі практикуються пасивні методи навчання, в іншій – активні. При однаковому рівні відвідування практичних занять в другій групі активність студентів вище, ніж у першій. В цьому зв'язку можна зробити припущення, що причиною високої активності на практичних заняттях у другій групі є застосування більш активних методів навчання.

Необхідно пам'ятати, що практика експерименту в соціології пов'язана з рядом труднощів, що не дає можливості досягти чистоти природознавчого експерименту. Пояснюється це тим, що в соціологічному експерименті неможливо усунути вплив відносин, які існують за межами об'єкта, що досліджується. Також не можливо здійснити в тій же самій формі його хід і результати.

Експеримент в соціології торкається безпосередньо конкретної людини, що висуває також і проблеми етичного плану і тим самим звужує границі застосування експерименту і вимагає від дослідника підвищеної відповідальності.

Методи обробки та статистичного групування одержаних соціологічних даних

Перш за все, для того, щоб зібрані дані можна було обробити та узагальнити, заповнений інструментарій має пройти стадію попередньої підготовки до обробки.

Перший етап такої підготовки – перевірка методичного інструментарію на точність, повноту та якість заповнення.

Перевірка на точність заповнення полягає у виявленні правильної відповіді на кожне питання та у виправленні помилок у випадках їх наявності. Наприклад, у питанні: «чи знаєте Ви про основні планові заходи щодо відпочинку студентів, які розробив студентський профком на поточний рік?» – може бути обведеною відповідь «так, знаю». В той же час наступне відкрите питання: «Якщо знаєте, назвіть будь-ласка їх» – залишається без відповіді. В даному випадку варіант відповіді «так, знаю» необхідно закреслити і відмітити позицію «немає відповіді».

Перевірка анкети, бланків інтерв'ю на повноту заповнення передбачає вибраковку тих із них, у яких відсутні відповіді на якісь питання відносно соціально-демографічних характеристик респондента (стать, вік, сімейний стан, освіта), то вона також підлягає вибраковці.

Перевірка анкет на якість заповнення полягає в уважному перегляді їх на предмет ясності, чіткості та зрозумілості відповідей, обводки кодів. Справа в тім, що незрозумілий (нечіткий, неакуратний) почерк виключає можливість точної і однозначної інтерпретації відповідей, робить анкету, бланк-інтерв'ю непридатними для обробки.

Всі анкети, бланки-інтерв'ю і т.ін., в яких мають місце перелічені вище недоліки, виключаються із подальшого процесу обробки. Ті ж документи, що залишились, нумеруються і об'єднуються за ознаками належності до одного і того ж респондента.

Наступний етап підготовки методичних документів до обробки полягає у кодуванні інформації.

Процедура кодування інформації являє собою допоміжний процес формалізації відповідей на питання, а також ряд інших моментів, пов'язаних із процедурою обробки та аналізу інформації.

Процедура кодування полягає в присвоєнні кожному варіанту відповіді умовного числа, яке називається кодом. Відповідно, вся інформація в анкеті чи бланку-інтерв'ю ніби-то «перетворюється» в упорядковану систему чисел. Коди мають бути безперервними, що означає: ні один код не може бути «загубленим». Також коди повинні бути строго впорядкованими, тобто переміна їхніх місць не допускається. Якщо ці вимоги не дотримуються, то вся структура інформації порушиться.

В залежності від того, який вид програми передбачається для обробки інформації на комп'ютері, відповіді можуть бути закодованими двома способами: або суцільною нумерацією всіх позицій (так звана порядкова система кодування), або нумерацією відповідей у кожному питанні автономно (позиційна система кодування).

Порядкова (лінійна) форма відповідей на питання 15: «Які фактори стимулюють Ваше навчання у вузі?» – може бути представлена у такому вигляді:

Порядковий код	Варіанти відповідей
078	Бажання отримати знання
079	Необхідність мати диплом
080	Якщо стільки часу затрачено на навчання, то треба довести діло до кінця

Позиційна система кодування інформації виглядатиме так:

Варіанти відповідей	Позиційний код
Бажання отримати знання	1
Необхідність мати диплом	2
Якщо стільки часу затрачено на навчання, то треба довести діло до кінця	3

Як видно із прикладу, порядкові коди розташовуються, як правило, зліва, а позиційні – справа (щоб не переплутати з номером питання). Перед питанням стоїть номер 15, з чого робиться висновок, що в анкеті йому передували 14 питань і перша позиція наведеного питання закодована числом 078. Відповідно перша позиція наступного питання буде зазначена кодом 082.

Кодування інформації процес відповідальний. Тому є науково розроблені норми, скільки кодувальників треба залучати в тому чи іншому випадку. Розраховується це за формулою:

$$J = \frac{n \cdot b}{a \cdot t},$$

де J – кількість кодувальників;

n – об'єм вибіркової сукупності, а значить і кількість анкет;

b – кількість питань у анкеті;

a – кількість питань, які може закодувати один кодувальник за день (500 питань);

t – час, за який треба виконати роботу.

Якщо у нас є 2 000 анкет, в кожній анкеті 40 питань, а процес кодування необхідно завершити за десять днів, то підставивши дані у формулу ми без зайвих зусиль визначимо, скільки кодувальників треба залучити до роботи:

$$J = \frac{2000 \cdot 40}{500 \cdot 10} = 16.$$

Після завершення процесу кодування первинної соціологічної інформації, приступають до її обробки. Ще на стадії розробки програми вирішується питання про те як буде оброблятися інформація – вручну, чи за допомогою комп'ютера. Ручна обробка, як правило, застосовується тоді, коли дослідник має справу з невеликою кількістю анкет (декілька десятків). Якщо анкета невелика, то це число може бути збільшене до 200–250.

Для обробки даних на комп'ютері складається програма. Цю частину роботи виконують спеціалісти. Результати обробки оформляються у вигляді *табуляграм*. Дані в табуляграмі фіксуються, як правило, у формі, яка передбачена програмою обробки для відповідного типу комп'ютера.

Розглянемо логіку «прочитання» записів в табуляграмах на прикладах двох питань.

Питання 11. «Як Ви ставитесь до необхідності систематичної роботи, направленої на поглиблення своїх знань?» (варіанти відповідей: 1 – вважаю це корисною і необхідною справою; 2 – вважаю в цілому це справою корисною, але для себе необов'язковою; 3 – не бачу користі і необхідності для себе у поглибленні знань; 4 – затрудняюсь відповісти).

Питання 32. «Як Ви навчаетесь?» (варіанти відповідей: 1 – маю тільки відмінні оцінки; 2 – є відмінні і добрі оцінки; 3 – вчусь тільки на трійки).

Табуляграма, яка відображає поєднання відповідей на обидва питання (так зване попарне розміщення даних), буде мати такий вигляд (всього опитано 2 000 респондентів):

Номер питання Номер позиції	32 1	32 2	32 3	0 0
11	686	354	49	1089
1	87,3%	42,2%	13,0%	54,5%
11	77	256	159	492
2	9,8%	30,5%	42,3%	24,6%
11	0	52	59	111
3	0,0%	6,3%	15,7%	5,5%
11	23	176	109	308
4	2,9%	21,0%	29,0%	15,4%
0	786	838	376	2000
0	39,3%	41,9%	18,8%	100,0%

Зазначення числових рядів в табуляграмі: в першому ряді вказаний номер питання (32), що визначає рівень успішності; в другому ряді записані номери позиції питання 32; в третьому ряді вказується абсолютне число опитаних, які вибрали в якості відповіді першу позицію питання 11; в четвертому ряді даються ті ж відомості, але виражені у відсотках. Подальші рядки читаються аналогічно. В останній колонці (код 0) вказані абсолютні величини і відсотки від числа опитаних, що відмітили відповідно ту чи іншу позицію питання 11. В останньому рядку табуляграми (код 0) вказані абсолютна величина та частка у відсотках опитаних, які відмітили відповіді позиції питання 32.

Наведений приклад – не єдиний вид запису узагальненої соціологічної інформації. Відображення соціологічних даних має ряд інших, більш складних математичних і геометричних форм. Їх вибір залежить від глибини аналізу соціального явища, що вивчається.

Слід пам'ятати, що характер відображення соціологічних даних визначається насамперед формою узагальнення первинної інформації.

Сама простіша його форма – групування. Підбиваючи підсумок відповідей на позиції питань анкети з урахуванням вибраного признака, дослідник здійснює не що інше, як просте групування тих, хто відповів в залежності від їх соціально-демографічних ознак, установок, інформованості, оцінок і т.д. Виділені таким чином однорідні за складом групи значно легше співвідносити, порівнювати, аналізувати.

Вибір признака групування – не довільна процедура. В залежності від шкали виміру, відповідно з якою одержані відповіді на питання, групування соціологічної інформації може являти собою:

- зарахування респондентів до поміщальних груп (групування опитаних за ознаками статі, національності, місця проживання і т.д.);
- упорядкування інформації у ранжированому ряді, наприклад за характером праці (ті, хто займаються ручною працею, ті, хто має справу з механізмами, працівники, що виконують розумову роботу);
- групування за кількісними ознаками, в результаті чого групи респондентів характеризуються числовою величиною і тому їх можна кількісно порівнювати між собою (наприклад, групування за віковими інтервалами: 18–25 років, 26–30 років, 31–40 років, 41–50 років, 50 років і старше).

В результаті групування виділяється не одна, а декілька груп. При цьому кожній виділеній групі відповідає деяке число, що визначає її кількісний склад. Такий ряд чисел, що одержується в результаті групування, називають рядом *розподілення*. Ряди розподілення, що відображають результат групування респондентів за якісними ознаками, називаються *атрибутивними*, а ті, що за кількісними ознаками – *варіаційні*. Відповідно до характеру кількісних ознак варіаційні ряди поділяються на *дискретні* і *безперервні*. Останні, як правило, мають інтервальний характер. Це означає, що та чи інша група респондентів характеризується за кількісною ознакою не одним числом, а числовим інтервалом, наприклад віковим інтервалом: 20–24 роки, 25–30 років і т.д.

Вибір інтервалів значною мірою залежить від дослідника і здійснюється відповідно до завдань дослідника. Так, вивчення питання адаптації молодих спеціалістів на виробництві передбачає у показнику «стаж роботи» досить вузькі інтервали (1–3 місяці, 4–6

місяців, 7–9 місяців, 10 місяців – 1 рік), а от вивчення відмінностей у рівні професійної майстерності – більш широкі (1–3 роки, 4–5 років, 6–10 років).

Ряди розподілення поряд із числовою мають і текстову характеристику. Таке відображення даних паралельно з супроводжуючим пояснювальним текстом здійснюється за допомогою таблиць. Побудова таблиці відбувається згідно з установленими правилами. В назві повинен бути відображений основний зміст таблиці (коло питань, що розглядається, географічні кордони статистичної сукупності, час, одиниці виміру).

Таблиці можуть бути прості і комбінаційні.

Прості таблиці являють собою перелік, список окремих одиниць сукупності з кількісною (або якісною характеристикою кожної із них окремо). Найбільш проста – перелікова таблиця складається на основі розподілення за однією ознакою (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Розподіл студентів 2-го курсу медичного факультету СумДУ за характером середньої освіти.

Характер освіти	Середня спеціальна (медучилище)	Гімназична (ліцейні класи)	Середня школа III–IV рівнів	Загальна кількість студентів
Всього студентів	20	20	40	100
Частка у процентах	20%	20%	40%	100%

Таблиці, які відображають ряди розподілення за двома і більше ознаками, називаються комбінаційними (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Розподіл студентів за віком, що були прийняті на 1-й курс заочного факультету СумДУ в 2003 році.

Вік, років	По області (НКП)		В сумах	
	Юнаків	Дівчат	Юнаків	Дівчат
17-25	1100	890	250	310
25 і старше	540	320	110	87

Така таблиця являє собою дещо більше, ніж простий перелік даних, вона є способом і, разом з тим, результатом певної організації

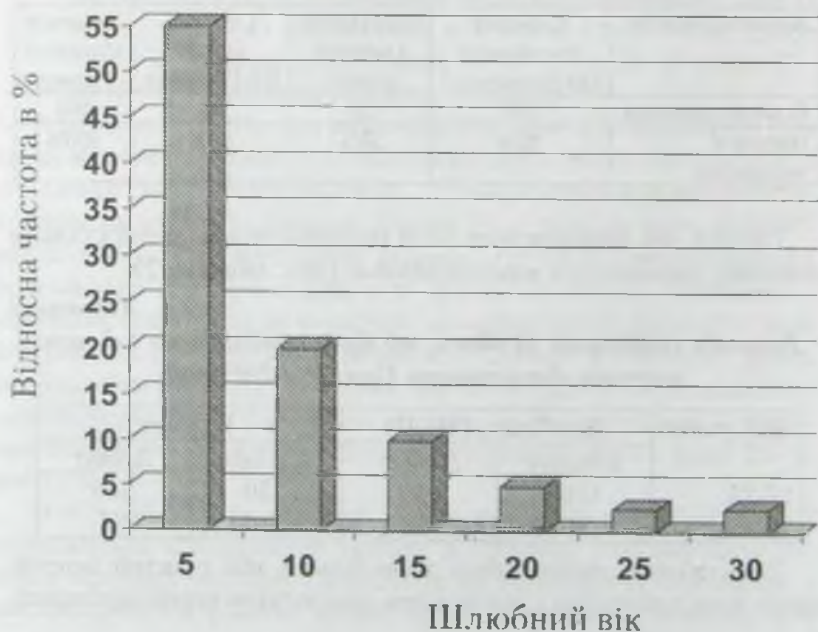
даних. Добре сконструйована таблиця надає можливість досліднику більш чітко уявити та описати зміст і сутність соціального явища, що вивчається.

Таким чином, метод групування та подання матеріалу у вигляді статистичних таблиць вже створюють певні можливості для вивчення соціологічних даних. З іншого боку, подібні методи є необхідним засобом для подальшого аналізу та застосування більш досконалих статистичних методів.

Частотний розподіл може зображуватись також у вигляді діаграм та графіків. Основною перевагою графічного зображення є його наочність.

Графічна інтерпретація емпіричних залежностей заснована на знанні технічних правил побудови рядів, типів та властивостей теоретичних розподілів. Найпоширенішими графіками, що практикуються у соціології, є гістограма, полігон та кумулята розподілення.

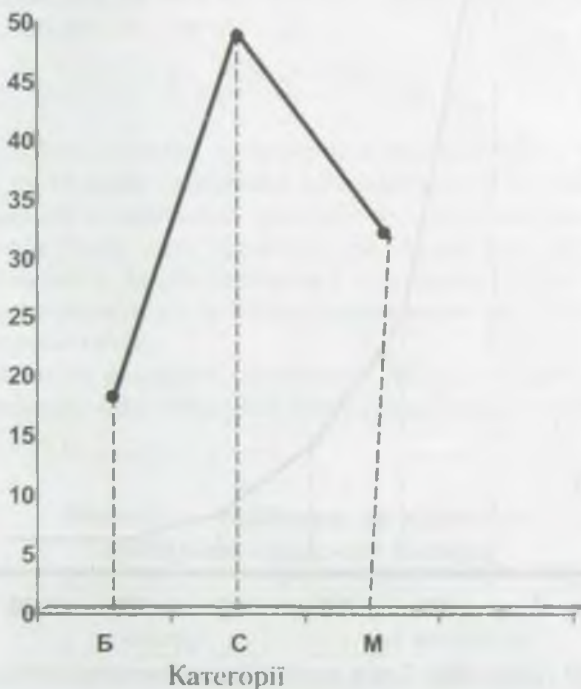
Гістограма розподілу шлюбного віку подружніх пар, які розлучаються

Для побудови полігона величина признака відкладається на вісі абсцис, а частота на вісі ординат. З точок, які відповідають значенням признака, будуються перпендикуляри, що дорівнюють по висоті частотам. Вершини перпендикулярів сполучаються прямими лініями.

Для інтервального ряду ординати, пропорційні частоті (або відносній частоті) інтервала, будуються перпендикулярно вісі абсцис в точці, що відповідає середині даного інтервала.

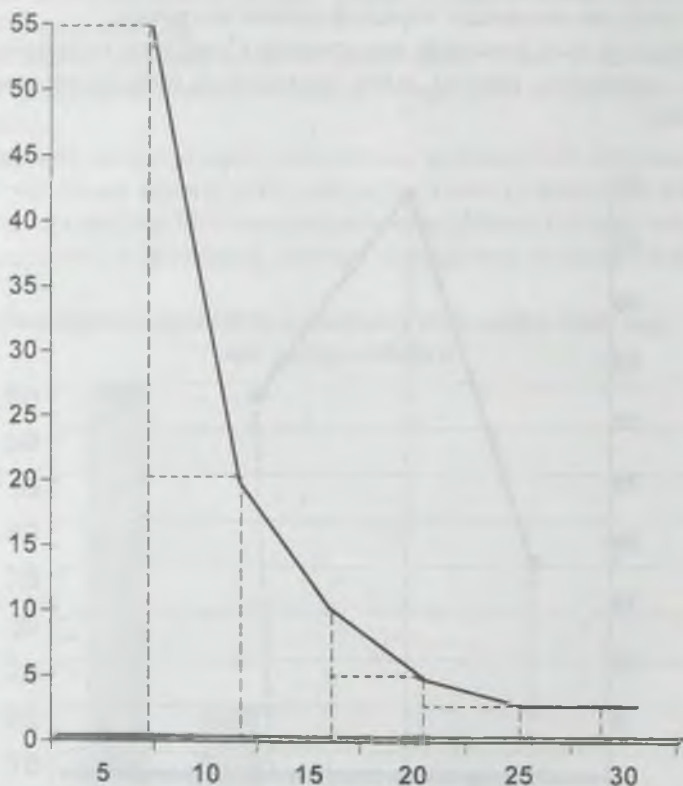
Приведені дані розподілу випускників СумДУ по категоріям бакалавр, спеціаліст, магістр дають можливість побудувати полігон розподілу

Для графічного зображення варіаційних рядів застосовують також *кумулятивні криві*. При побудові кумуляти, як і гістограми, на вісі абсцис відкладають границі інтервалів, а на вісі ординат

накопичені частоти (або відносні частоти), які відповідають верхнім межах інтервалів. Таким чином, кумулята являє собою ламану лінію, яка дає можливість швидко визначити процент осіб, які знаходяться нижче або вище заданої величини признака.

Кумулята розподілу шлюбного віку подружніх пар, які розлучаються

Поряд із графічним, більш глибоке узагальнення первинної соціологічної інформації передбачає визначення спеціальних статистичних величин (середньої арифметичної та дисперсії).

Середня арифметична — це інтегральна, узагальнена величина, яка дає можливість порівнювати між собою не тільки групи одного

ряду розподілення, але й самі ряди розподілення в тих випадках, коли вони будуються за ідентичними ознаками. Загальна формула для її визначення має такий вигляд

$$\bar{X} = \frac{\sum X_i}{i}$$

де X_i – числове значення варіації признака, i – число варіацій. Знак \sum означає суму.

Розглянемо приклад визначення середньої арифметичної \bar{X} три величини, які характеризують відвідування студентами практичних занять з соціології на початку семестру: перше заняття відвідали 30 студентів, друге – 28 і третє – 32.

$$\bar{X} = \frac{30+28+32}{3} = 30$$

Така (проста) середня арифметична визначається в тих випадках, коли групування інформації здійснюється за признаком, який не має варіацій i , відповідно, власних числових значень. Але таке буває досить рідко, адже більшість при знаків, для групувань, за якими визначають середнє значення є кількісними. Тому в соціологічному дослідженні, як правило, визначається так звана зважена середня арифметична.

Уявимо, що в результаті опитування 200 респондентів дали такі дані за ознаками «вік» і «кількість відвідувань обласного театру» (див. таблиці 3 та 4).

Таблиця 3.

Розподіл респондентів за кількістю відвідувань обласного театру

Кількість відвідувань театру	Абсолютне число респондентів
Один раз на місяць	100
Два рази на місяць	50
Три рази на місяць	40
Не відвідували ні разу	10

Розподіл респондентів за віковими групами

Вік (років)	Абсолютне число респондентів	Середнє інтегральне значення для віку (\bar{X})
41-50	40	45,5
31-40	120	35,5
26-30	30	28,0
20-25	10	22,5

В таблицях наведені дані за двома показниками. Визначення середньої арифметичної для даних у кожній таблиці має свої особливості. Признак «кількість відвідувань обласного театру» має позиції, які виражені однозначними числовими величинами (один раз на місяць, два рази на місяць і т.д.). За ознакою «віку» вони розподілені в інтервалах (наприклад, від 41 до 50 років). Зважені середні арифметичні для значення признака визначаються за однозначними величинами, тому для інтервалів заздалегідь необхідно визначити середнє значення кожної позиції показника «вік» (дані у третьому стовпчику таблиці 5). Усереднення інтервалу відбувається шляхом визначення прямої середньої для кожної градациї віку (наприклад 41–50, або 31–40), тобто сума крайніх значень інтервалу ділиться на число цих значень (у нашому випадку на 2).

Наше завдання – виходячи із даних таблиці, визначити середню кількість відвідувань театру та середній вік у розрахунку на одного респондента. В таких випадках звішену середню арифметичну визначаємо за формулою:

$$\bar{X} = \frac{\sum X_i \cdot N_i}{N}$$

де X_i – числове значення i -ї позиції признака, N_i – число респондентів, виділених за першою позицією признака, N – загальне число респондентів, які підлягають групуванню ($N = \sum N_i$).

Підставивши у формулу значення із таблиці 4 за ознакою «кількість відвідувань обласного театру» одержимо:

$$\bar{X} = \frac{1 \cdot 100 + 2 \cdot 50 + 3 \cdot 40 + 0 \cdot 10}{200} = 1,6 \text{ раз.}$$

Це означає, що на кожного опитаного в середньому припадає 1,6 відвідувань.

Визначення середньої для ознаки «вік» здійснюється за допомогою тієї ж формули, з використанням середніх значень по кожному інтервалу.

Таким чином, середній вік опитаних буде:

$$\bar{X} = \frac{45,5 \cdot 40 + 35,5 \cdot 120 + 28 \cdot 30 + 22,5 \cdot 10}{200} = 35,7 \text{ років.}$$

Недоліки середньої арифметичної як характеристики опитуваних за деякою ознакою полягають у тому, що вона може таїти в собі різну ступінь «розсіювання» значень, і тим самим якісне порівняння різних груп за даними характеристиками ускладнюється.

В таких випадках, для того щоб визначити ступінь рівномірності або нерівномірності тієї чи іншої характеристики опитуваних, застосовується формула розрахування ступеню розсіювання значень признака, якій називають дисперсією і позначають буквою σ^2 (сігма в квадраті):

$$\sigma^2 = \frac{\sum N_i (X_i - \bar{X})^2}{N}$$

Значення дисперсії простіше визначити, якщо в таблицю заздалегідь внести окремі елементи та їх розрахунки (див. таблицю 5).

Таблиця 5.

№ п/п	Відвідування театру в 1-й групі X_1	Відхилення від середньої $X_1 - X_{\text{ср}}$	Величина квадратичного відхилення $(X_1 - X_{\text{ср}})^2$	Відвідування в 2-й групі X_2	Відхилення від середньої $X_2 - X_{\text{ср}}$	Величина квадратичного відхилення $(X_2 - X_{\text{ср}})^2$
1	18	-1	1	15	-4	16
2	20	-1	1	23	+4	16
3	20	-1	1	10	-9	81
4	18	-1	1	28	+9	81

Дана таблиця складена на основі такого припущення. Є дві групи респондентів: в одній – 20, в іншій – 30 чоловік. Протягом 4-х днів в першій групі відвідати бібліотеку (відповідно) 18, 20, 20, 18 чоловік; в другій групі 15, 23, 10, 28 – чоловік.

Враховуючи, що наш признак «відвідування» має однозначну інтерпретацію в кожному із чотирьох випадків, дисперсію можна визначити аналогічно простій середній.

$$\sigma_1^2 = \frac{1+1+1+1}{4} = 1;$$

$$\sigma_2^2 = \frac{16+16+81+81}{4} = 48,5.$$

Більшому значенню дисперсії відповідає і більше розсіювання признака (в нашому випадку – нерівномірність відвідування бібліотеки).

Більш поглиблений вид математичного аналізу характеристик явищ, що вивчаються, проявляється у виявленні їх взаємодії та тенденції до змін. Здійснюється це за допомогою порівнянь і співставлення рядів розподілення, побудованих на основі групувань за різними ознаками. Для рішення подібних задач існують спеціальні коефіцієнти кореляції.

Кореляція означає наявність статистичного зв'язку при знаків. Із розрахунком одного із таких коефіцієнтів – коефіцієнта рангової кореляції ρ (ро) – варто ознайомитися, так як він легко піддається вирахуванню «вручну» (тобто без комп'ютера), а застосування його є досить ефективним при аналізі розподілу соціологічної інформації, одержаної за допомогою рангової шкали. Формула коефіцієнта рангової кореляції має такий вигляд:

$$\rho = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n^2 - n},$$

де d – різниця рангів; n – загальна кількість рангів, тобто варіантів відповідей; $\sum d^2$ – сума квадратів різниці рангів. Коефіцієнт рангової кореляції змінює свою величину від -1 до $+1$.

Фактично коефіцієнт рангової кореляції виявляє ступінь ідентичності розподілу відповідей двох груп, що порівнюються при відповіді

на одні і те ж питання, позиції якого є показниками рангової шкали. При $\rho = -1$ порядок розподілу відповідей двох груп, що порівнюються прямо протилежний, а при $\rho = +1$ він повністю співпадає. Застосування коефіцієнта рангової кореляції є ефективним також для порівняння даних анкетного опитування.

Розглянемо процедуру розрахунку коефіцієнта рангової кореляції, для чого проанжируємо за двома групами питання: «З яких джерел Ви частіше за все отримуєте необхідну наукову інформацію?» (див. таблицю 6).

Ранжирування відповідей побудуємо так, щоб максимальна кількість тих, хто звертається до того чи іншого джерела була зазначена числом 1, менш значима – числом 2 і так далі до 8 в міру зменшення кількості. Результати покажемо в таблиці 6.

Число позицій (або рангів) дорівнює: $n = 8$, відповідно до одержаних значень маємо:

$$\rho = 1 - \frac{6 \cdot 24}{512 - 8} = 1 - \frac{144}{504} = 1 - 0,3 = 0,7$$

Таблиця 6.

Розподіл відповідей респондентів за ознаками використання ними різних джерел одержання наукової інформації

№ п./п.	Джерела інформації	Дані по 1-й групі	Ранги відповідей по 1-й групі (X ₁)	Дані по 2-й групі	Ранги відповідей по 2-й групі (X ₂)	Різниця рангів d = X ₂ - X ₁
1	Лекції	76,9	3	82,4	2	1
2	Практичні заняття	91,8	2	81,1	3	-1
3	Наукові видання	97,9	1	98,2	1	0
4	Науково-практичні конференції	46,2	6	60,3	4	2
5	Міжособистісне спілкування з колегами	55,6	5	39,5	8	-3
6	Газети	32,0	8	42,7	7	1
7	Телебачення	72,3	4	50,1	6	-2
8	Інтернет	36,5	7	52,4	5	2

Відповідно із визначеним значенням коефіцієнта можна зробити висновок, що характер звертання до джерел наукової інформації в цілому подібний в обох групах.

Наведених методів узагальнення та відображення соціологічних даних в принципі достатньо для того, щоб вирішити проблеми, які виникають в процесі соціологічних досліджень на рівні підприємство, район, місто.

В тих же випадках, коли необхідно вирішувати якусь специфічну проблему, яка вимагає застосування методів багатомірного аналізу, доцільно звернутись за допомогою до спеціалістів з математичної статистики і програмування.

ВИСНОВКИ

Отже, в соціології, в залежності від предмета дослідження та завдань, які вирішує соціолог, застосовуються різні методи збору інформації.

Найпоширенішими з них є метод опитування, метод спостереження, метод аналізу документів та метод експерименту.

Опитування – це один із найпоширеніших методів соціологічного дослідження. Воно, як правило, проводиться у двох формах:

- письмовій (анкетування);
- усній (інтерв'ю).

Анкетування може бути:

- а) груповим (коли збирається група людей за місцем роботи чи навчання, їм роздаються анкети, які заповнюються в присутності анкетера);
- б) індивідуальне (роздаються анкети, респонденти заповнюють їх індивідуально і здають в зазначений час);
- в) поштове (анкети розсилаються і повертаються поштою).

Анкета являє собою систему питань, які об'єднані одним замислом і направлені на виявлення суттєвих характеристик об'єкта і предмета аналізу.

Питання в анкеті можуть бути відкриті і закриті, прямі і опосередковані.

Закритими називають такі питання, у яких наведені варіанти відповідей.

Відкриті питання таких варіантів не передбачають, респондент в даному випадку сам формулює свою думку.

Прямі питання дають можливість одержати від респондента пряму інформацію.

Опосередковані питання передбачають одержання інформації від респондента не прямо, а через додаткові питання.

Інтерв'ю може бути:

- а) формалізованим (стандартизованим) – в даному випадку мається детально розроблений лист опитування, де переважають закриті питання;
- б) фокусованим – коли проводиться збір інформації відносно якогось конкретного явища;
- в) вільним – тут немає ніякого конкретного плану бесіди.

Спостереження – це направлене, систематичне, безпосереднє відслідкування та фіксування явищ, що мають певне соціальне значення.

Спостереження може бути структурованим (здійснюється за строгим планом і стандартом), неструктурованим (без такого), включеним (спостерігач сам приймає участь у подіях), невключеним (спостерігач перебуває поза процесом, якій він відсліджує), систематичне та несистематичне.

Метод аналізу документів – це один із широко застосовуваних і ефективних методів збирання первинної інформації. Документи можуть бути письмові, архівні, іконографічні та фонетичні. Крім цього виділяють також офіційні і неофіційні документи. Методи аналізу документів досить різноманітні, однак у цьому різноманітті виділяють два основних типи: традиційний (класичний) та формалізований (кількісний, або коивент-аналіз).

Традиційний аналіз документа передбачає інтерпретацію тих фактів, які відбиває документ.

Формалізований аналіз документа переслідує мету визначити його походження, ступінь достовірності та наявність помилок.

Експеримент у соціології передбачає одержання знань про соціальні процеси шляхом зміни контрольованих і керованих умов. Це один із важко-засвоюваних методів збирання соціологічної інформації.

Експерименти можуть бути польові і лабораторні, лінійні і паралельні.

В польовому експерименті об'єкт (група) перебуває в природних умовах свого функціонування (наприклад, студентська група на практичних заняттях).

При лабораторному експерименті експериментальна ситуація, а нерідко і самі експериментальні групи, формуються штучно.

Лінійний експеримент відрізняється тим, що аналізу піддається одна і та ж група, яка виступає в ролі і контрольної і експериментальної.

При паралельному експерименті задіяні дві групи: контрольна і експериментальна.

Після того, як за допомогою тих чи інших методів необхідна інформація зібрана, дослідник приступає до її обробки, аналізу та упорядкування результатів. Першим етапом такої роботи є перевірка методичного інструментарію на точність, повноту та якість заповнення (якщо мова йде про опитування).

Наступний етап підготовки методичних документів до обробки полягає у кодуванні інформації. Дана процедура заключається у тому, що кожному варіанту (наприклад відповіді) присвоюється умовне число. В практиці підготовки інформації до обробки застосовують два способи кодування: так звану порядкову систему кодування і позиційну систему.

Коли матеріал готовий до обробки починається його аналіз. Результати такого аналізу оформляються у вигляді тексту і доповнюються наведенням таблиць і графіків.

Тема 5.

СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СУСПІЛЬСТВА ЯК СИСТЕМИ

Поняття «система», «структура», «функція».

Соціальна система та її особливості

Вивчення соціальних явищ і процесів у соціології базується на принципах історизму. Це означає, що по-перше, всі соціальні явища і процеси розглядаються як системи з певною внутрішньою структурою; по-друге, вивчається процес їх функціонування й розвитку; по-третє, виявляються специфічні зміни та закономірності переходу їх з одного якісного стану в інший. Найбільш складною соціальною системою є суспільство, а її елементами виступають люди, соціальна діяльність яких зумовлюється певним соціальним статусом (позицією), які вони займають, соціальними функціями (ролями), які вони виконують, соціальними нормами й цінностями, які прийняті в даній системі, а також індивідуальними особливостями (мотиви діяльності, ціннісні орієнтації, інтереси і т.ін.).

Отже, дослідження процесів і явищ, що пов'язані з розвитком і функціонуванням суспільства як системи передбачає системний підхід, тобто суспільство в даному випадку розглядається як цілісний організм, всі частини якого взаємозв'язані.

Системний підхід – це дослідження будь-якого об'єкта, що складається з простіших елементів, між якими існує закономірний зв'язок або взаємодія. Перш ніж перейти до аналізу суспільства як системи, дамо визначення основних понять, які вживаються при системному підході.

Система – це сукупність взаємозв'язаних елементів, що складають автономний об'єкт. Можна сказати, що під системою розуміється певним чином упорядкована множина елементів, зв'язаних між собою, яка складає конкретну цілісність. Одне зі специфічних завдань системного дослідження полягає в об'єднанні різних знань відносно об'єкту в цілісну систему, яка стала б єдиною теорією цього об'єкту. Наприклад, будь-яка соціальна група являє собою складну систему.

не говорячи вже про суспільство. Такі об'єкти можна вивчати лише методами системного аналізу.

Кожна система має свою структуру. *Структура* – це сукупність елементів об'єкта. В соціології під структурою розуміють сталі соціальні утворення, відносини, зв'язки. Структура суспільства як системи може бути представлена в трьох аспектах. *Перший аспект* – як велика кількість індивідів, в основі взаємодії яких лежать ті чи інші обставини (місто, село, трудовий колектив, стать, вік, сімейний стан і т.п.); *другий* – як ієрархія соціальних позицій (статусів), які займають особистості, включені в діяльність даної системи, і соціальних функцій (ролей), які вони виконують відповідно до соціальних позицій; *третій* – як сукупність норм і цінностей, що визначають характер і зміст поведінки елементів даної системи. Перший аспект пов'язаний з поняттям соціальної спільності, другий – з поняттям соціальної організації і третій – з поняттям культури. Таким чином, соціальна система виступає як органічна єдність трьох сторін – соціальної спільності, соціальної організації та культури.

Функція – це та роль, яку виконує елемент у системі. У суспільстві постійно або протягом тривалого часу існують і функціонують соціальні інститути, соціальні організації, соціальні спільності. Відносна сталість і функціональна доцільність соціальних структур сприяє стійкості суспільства. Кожна структура регламентує й відтворює певні види життєдіяльності й зв'язків. Інститут фінансів регулює обмін товарів, інститут сім'ї – шлюбні відносини, соціально-професійні спільності підтримують суспільний розподіл праці і т.д.

Треба мати на увазі те, що соціальні структури реалізують свою роль, підтримуючи стабільність суспільства тільки за умови їх законності, тобто тоді, коли їх доцільність визнається більшістю населення.

Системи можуть бути технічні (автомобіль, літак, підводний човен, космічний корабель); біологічні (будь-який живий організм – людина, тварина, комаха); математичні (система рівнянь); фізичні (сонячна система) і т.д. соціальна система є більш складною у порівнянні з ними. Складність соціальної системи полягає в тому, що її основним елементом є людина. І якщо в інших системах явища згідно з діючими законами завжди повторюються в подібних умовах (22 червня найдовший день і найкоротша ніч, 22 грудня навпаки, 22

вересня – день осіннього сонцестояння – день і ніч зрівнюються за тривалістю, 22 березня – день весіннього сонцестояння, так було 100 років тому, так буде в 2010, через сто, тисячу років і т.д.). В січні 1986 року вчені спостерігали за кометою Галілея, яка через кожні 76 років підходить близько до Сонця і тому стає видимою з Землі. З точністю майже до години можна вирахувати коли дана комета знову з'явиться в нічному небі. А от дії та вчинки людей завжди суб'єктивні. Тому хоча люди вдаються до конкретних дій, необхідність яких зумовлена певними законами, їхня поведінка має великий діапазон ступенів свободи. Спробуйте з точністю спрогнозувати, де ви будете і що робитимете через рік у ті хвилини, коли читаете ці рядки. З цим і пов'язана складність соціальних проблем. Дуже важко спрогнозувати можливі зміни в них, хоча прагнути до цього треба.

Соціальні системи бувають:

- а) гомогенні (однорідні);
- б) гетерогенні (різномірні).

Гомогенні соціальні системи складаються з людей і зв'язків між ними.

Гетерогенні – це люди ілюк елементи іншої природи. В одному випадку можна виділити соціотехнічні системи (людина у поєднанні з технікою), соціально-екологічні (людина і оточуюче середовище). Необхідно зауважити, що будь-яка соціальна система може бути представлена і як гомогенна і як гетерогенна. Наприклад, якщо по-вести мову про Сумський державний університет, маючи на увазі колектив викладачів, співробітників і студентів, то в цьому випадку він буде класифікуватись як гомогенна система (люди її зв'язки між ними). Якщо ж, говорячи про СДУ, ми маємо на увазі заклад, то це вже буде гетерогенна система (люди, будівлі, прилади, технічні засоби, матеріальні цінності і т.д.).

Основні компоненти суспільства як системи

Основними типами виділення її аналізу соціальних систем є соціальні спільноти, соціальні інститути, соціальні організації.

Сучасною соціологією соціальні спільноти визначаються з врахуванням територіальної специфіки та соціально-культурних факторів. В західній соціології загальноприйнятим є визначення спільноти дане

американським соціологом Джоном Мерсером: «Спільнота – це функціонально зв'язане об'єднання людей, що живуть на певній географічній території у певний час, які мають спільну культуру і які складають певну соціальну структуру та проявляють почуття своєї єдності у складі окремої групи». Інший американський соціолог Толкотт Парсонс визначав поняття спільноти як соціальної системи, «що являє собою об'єднання діючих особистостей, які володіють певним територіальним простором як основою для здійснення більшої частини їхньої повсякденної діяльності».

Людське суспільство не може існувати, не створюючи колективів – спільнот. Це зумовлено біологічною взаємозалежністю людей, перевагами співробітництва й розподілу праці, а також винятковою здатністю встановлювати взаємини через символічні комунікації. Спільна діяльність людей породжує складну систему соціальних зв'язків, яка згуртовує індивідів у єдине соціальне ціле – соціальну спільноту і через неї у соціальну систему. Здавна соціальні спільноти, такі як рід, сім'я, плем'я тощо, забезпечували людям засоби до існування, репродукцію людщини, спільну протидію силам природи, іншим племенам. Усе це допомогло людству не тільки вижити, а й закласти основи подальшого прогресу, розвитку цивілізації. Отже, соціальні спільноти виникали під впливом об'єктивної необхідності в ході історичного розвитку.

Соціальні спільноти відрізняються великим різноманіттям видів і форм. За кількісним складом вони змінюються від союзу двох людей (діади), до таких, які налічують десятки мільйонів; за тривалістю існування – від таких, що тривають недовго (концертна аудиторія), до таких, що існують протягом багатьох століть (етноси); за цілісністю зв'язків між індивідами – від різного ступеня згуртованих колективів (протестантська секта) до вельми розпливчатих, аморфних організацій (клуб любителів певного стилю в музиці). Функціонально соціальні спільноти спрямовують дії своїх членів на досягнення групової мети. Ця мета може мислитися досить широко – від призначення, що має виконувати військовий колектив, до необхідності певної кількості людей проживати на спільній території (соціально-територіальна спільнота). Соціальні спільноти можуть виникати спонтанно (мимовільно) інституціоналізовано (організовано), бути формальними чи неформальними. Враховуючи також, що індивід

одночасно є членом одразу кількох спільнот, їх класифікація досить важлива її певною мірою умовна. Але, як будь-яка систематизація, вона (класифікація) покликана сприяти глибшому розумінню сутності об'єкта чи явища. За найзагальнішою сукупністю ознак можна виділити два широкі під класи соціальних спільнот – масові й групові спільноти.

Масова соціальна спільнота – це сукупність індивідів, яких об'єднують спільні погляди, схильності, смаки тощо. Наприклад, широкі рухи за чистоту навколишнього середовища, аудиторії засобів, каналів масової інформації, споживачі модних, престижних товарів, члени любительських клубів, прихильники естрадних «зірок», іболівальники спортивних команд. Масові соціальні спільноти мають в основному статистичний характер. Значною мірою вони є неструктурізованими, аморфними утвореннями ситуативного походження, функціонують на основі і в межах конкретної діяльності, неможливі поза нею. Тому вони не досить стійкі, їм значною мірою властива гетерогенність (різномірність) складу.

У сучасному світі масові соціальні спільноти можуть серйозно впливати на життя суспільства. Тут можна навести приклади руху «зелених» у західних країнах, спрямованого на захист навколишнього середовища, діяльності Народного Руху України на початку 90-х років ХХ ст., роль «Злагоди» під час президентських виборів у 1998 р. Сучасні засоби комунікації створюють умови для швидкого формування масових спільнот. Тому суспільство повинно вивчати ці процеси і скеровувати їх у конструктивне русло, уникаючи можливої соціальної дестабілізації.

Групова соціальна спільнота (соціальна група) – це сукупність індивідів, яка існує реально, фіксується емпірично, характеризується відносною цілісністю і самостійним суб'єктом історичної та соціальної дії та поведінки.

У суспільстві існує значна кількість типів, видів, груп: залежно від чисельного складу розрізняються соціальні групи малі та великі; від характеру зв'язку в середині групи, його міцності, форм здійснення – первинні й вторинні, від природи, особистостей індивідів, які ходять до групи, – демографічні, етнічні, регіональні.

Американських соціолог Р.Мертон визначає соціальну групу як сукупність людей, які певним чином взаємодіють між собою,

усвідомлюють свою належність до даної групи і вважаються членами цієї групи з точки зору інших.

Первинна соціальна група – це невелика група людей, між якими існують прямі контакти, що відображають різні аспекти їх особистостей. До первинних соціальних груп можна віднести сім'ю, групи друзів, невеликі виробничі колективи.

Вторинна соціальна група – це група людей, між якими майже відсутні емоційні зв'язки і їх взаємодія зумовлена прагненням досягнути певної мети.

У великій групі важко встановити безпосередні контакти і неможливо створити умови для тісного особистого контакту всіх членів. Основне значення у таких групах надається не особистісним якостям людей, а їх умінню виконувати певні функції. Головним для цих груп є те, що люди мають необхідну кваліфікацію і справляються з роботою, завдяки чому організація може функціонувати. Особистість окремої людини майже нічого не значить для такої групи. Як, наприклад, у даному випадку може розглядатись колектив великого підприємства.

Для первинної групи, навпаки, її члени є унікальними, ні одного з них не можна замінити іншим, наприклад, екіпаж літака, де є пілот, штурман, бортиженер, бортрадіст. Отже, емоційні чинники мають важливе значення для існування її функціонування первинної групи.

На поведінку членів групи впливає і її розмір. Соціологія виділяє малі та великі соціальні групи. **Мала група** налічує від двох до кількох десятків осіб. Найменша соціальна група – діада, яка складається з двох осіб (наприклад, друзів, молодої подружньої пари). Така група характеризується деякими унікальними рисами. Вона є неміцною і руйнується з вибуттям одного члена. Тому члени діади повинні підтримувати стійкі стосунки між собою, інакше група перестав існувати. Отже, діада вимагає позитивної, тіснішої, упорядкованої взаємодії між її членами, ніж група будь-якого іншого типу. Водночас у ній створюються умови для глибшого емоційного задоволення, ніж у будь-якій іншій групі.

Коли до групи з двох осіб приєднується третя, створюється тріада, у якій звичайно, складаються непрості стосунки. Рано чи пізно відбувається зближення між двома членами групи і відмежування третього. Третій член групи може відігравати одну з трьох ролей:

байдужого посередника; опортуніста, який використовує інших у класних інтересах, тактика за принципом «поділяй та володарюй». Наприклад, перша дитина у сім'ї може зміцнити узи між батьками, ставши об'єктом їх спільної любові. З іншого боку, поява дитини може спричинити ревності, конфлікти, тобто сприяти роз'єднанню батьків.

Соціологи звертають увагу на те, що групи з парним числом учасників відрізняються від груп із непарним числом. У парних помітніше виявляється розбіжності, суперечності, тому вони менш стійкі. Групи з парною кількістю учасників можуть розпастися на фракції з рівною чисельністю. У групі з непарною кількістю учасників одна зі сторін завжди матиме перевагу.

Деякі дослідники вважають оптимальною за чисельністю групу з п'яти осіб. У таких групах, як правило, відсутні вищезазначені проблеми. Їх учасники не страждають від хисткості стосунків і напруження, властивих діадам і тріадам. Якщо до групи входить більше п'яти осіб, окремі з них можуть відчувати себе в ізоляції.

Особливе місце серед малих груп займають колективи. Під терміном *колектив* (від лат. *collectivus* – збірний) розуміють групу людей, яка досягла в процесі бажаної спільної діяльності високого рівня розвитку.

Інтегруючою основою колективу є принцип колективізму (виявлення інтересу до справи й потреб інших, добрі стосунки тощо). Для колективу характерна згуртованість, що характеризується системою внутрішньо групових зв'язків, підґрунтям яких є ступінь збігу установок членів групи і оцінок ними ідей, цілей, завдань і пляхів їх реалізації.

Разом з інтегративними ознаками в колективі спостерігається і диференціація – поділ членів групи на службово-адміністративній, правовій, лідерській, морально-етичній та іншій основі.

Будь-який внутрішньо груповий поділ членів колективу (формальний чи неформальний) насамперед повинен урахувати можливість співробітництва і взаємодопомоги, а також здатність до саморегуляції й творчості.

Кожен член колективу, володіючи комплексом соціальних установок (під цим терміном розуміють стійку доцільну діяльність особистості, спрямовану на об'єкт, яким є група людей у складі колективу),

виявляє вплив на колектив. Одночасно він сам знаходиться під впливом колективу. В.О.Сухомлинський, характеризуючи структуру колективу, говорив, що складна конструкція, де переплітаються думки, почуття, прагнення, інтереси, захоплення найрізноманітніших людей. Тому у виробничих колективах, крім формальних груп, передбачених структурним поділом, можуть утворюватись неформальні групи. Ця соціальна спільнота, яка формується на підґрунті міжособистісних стосунків, не має офіційного статусу. Об'єднання людей відбувається з урахуванням спільних інтересів, а також міжособистісних симпатій. Неформальні групи де є неформальний лідер, можуть перетворюватись у референтні групи з порівняно жорсткими загальноприйнятими орієнтирами. Суть референтності полягає в тому, що особистість у своїй діяльності й поведінці орієнтується не лише на симпатії та антипатії щодо окремих осіб, але й на колективні цілі, думки й оцінки. Отже, референтна група – це мала соціальна група, що реферує цінності суспільства і за нормами якої живе і діє індивід, який входить до складу цієї групи.

Соціологи виділяють три варіанти впливу референтних груп на колектив: генеративний (здоровий у соціальному відношенні); дегенеративний (негативний); пристосовницький з ознаками соціальної мімікрії.

Доведено, що оптимальною для управління є група із 7–8 осіб. До її складу повинні входити чоловіки і жінки різного віку з різними темпераментами й характерами. Чим різноманітніший за складом колектив, тим простіше ним управляти.

Говорячи про вікову структуру колективу можна навести вислів англійського філософа XV ст. Френсіса Бекона про те, що людське суспільство як організм, де представники різного віку функціонують ніби органи. Коли якогось із них немає, то організм хворіє. У суспільному організмі молоді кохають, сподіваються й борються, зрілі люди випробовують, досліджують і спрямовують, старі перевіряють, критикують і стримують. І лише суспільство, де є люди різного віку, досконале, тому, що воно любить, мислить, критикує.

Думки Бекона можуть стати хорошим підґрунтям для роздумів і висновків щодо збереження у колективі високого творчого потенціалу, застереження від поквапливих і необдуманих рішень у проведенні кадрової політики.

У реальному житті людини, групи людей, які займають різні становище у суспільстві й беруть неоднакову участь в економічній, політичній, духовній сферах життєдіяльності, вступають між собою у різноманітні стосунки. Щоб забезпечити сталість соціальних відносин, суспільство виробило своєрідну систему, яка узгоджує взаємодію його елементів. У цій системі особливо важливу роль виконують соціальні інститути – досить стійкі форми організації та регулювання спільної діяльності людей.

Соціальний інститут – це історично закріплена форма організації суспільного життя. В суспільстві соціальні інститути виконують функції соціального управління і соціального контролю як одного з елементів управління. Соціальні інститути можуть характеризуватися як із точки зору їхньої зовнішньої, формальної («матеріальної») структури, так і внутрішньої, змістовної.

Із зовнішньої сторони соціальний інститут виглядає як сукупність особистостей, закладів, які мають у розпорядженні певні матеріальні кошти і здійснюють конкретну соціальну функцію. Наприклад, інститут освіти з формальної сторони може бути охарактеризований як сукупність дитсадків, шкіл, професійно-технічних училищ, технікумів, коледжів, вищих навчальних закладів, науково-дослідних та інших організацій, що входять у систему міністерства освіти, коштів, що перебувають у їх розпорядженні, співробітників, які залучені до роботи у цих закладах і т.д.

Із внутрішньої, змістовної сторони соціальний інститут представлений певною системою цілеспрямовано орієнтованих стандартів поведінки особистостей у конкретних ситуаціях. Наприклад, у системі вищої освіти стандарти поведінки втілені в ролях, характерних для даної системи (роль міністра, ректора, професора, завідуючого кафедрою, доцента, асистента, лаборанта, студента).

Таким чином, соціальний інститут визначає орієнтацію соціальної діяльності та соціальних відносин через узгоджену систему доцільно орієнтованих стандартів поведінки. Їх виникнення та групування в систему залежать від змісту тих завдань, які вирішує соціальний інститут. Кожен такий інститут характеризується наявністю мети діяльності, конкретними функціями, що забезпечують досягнення цієї мети, набором соціальних позицій (статусів) і ролей, а також системою санкцій, які забезпечують заохочення бажаної та відвертання девіантної поведінки.

Мета діяльності соціального інституту полягає в задоволенні конкретної потреби суспільства. Так, інститут юстиції повинен задовольняти потребу суспільства у дотриманні законності й правопорядку, інститут освіти – у підготовці підростаючого покоління до дорослого життя, інститут охорони здоров'я – у підтримці здоров'я громадян на гідному рівні і т.д.

Соціальний статус, або позиція, являє собою, елемент, осередок соціальної структури суспільства. Розрізняються приписні соціальні статуси (позиції) та досяжні. Приписні статуси – це такі статуси, заміщення яких не залежить від здібностей, зусиль, заслуг чи прагнень індивіда, наприклад, статус жінки у суспільстві. Досяжні статуси, навпаки, це такі позиції, заміщення яких безпосередньо залежить від особи, наприклад, робітник – інженер – головний інженер – директор.

Якщо соціальна позиція визначає конкретне місце, що займає індивід у системі зв'язків даної соціальної організації, то сукупність вимог, які висуває до нього індивід суспільство, утворює зміст соціальної ролі, що відповідає даній позиції.

Соціальна роль – це сукупність дій, які мусить виконувати людина, займаючи певну соціальну позицію в організації (роль робітника, інженера, головного інженера, директора). Рольові вимоги (приписи, чекання, бажання відповідної поведінки) втілюються у конкретні соціальні норми, згруповані навколо соціальної позиції.

В нормативній структурі соціальної ролі як правило виділяються чотири елементи: опис типу поведінки; вимоги, пов'язані з даною поведінкою; оцінку виконання цих вимог, санкції – соціальні наслідки дій у рамках тих вимог, що витікають із соціальної ролі.

Соціальні санкції розуміються у соціології як механізми, що встановлюються і застосовуються в цілому або окремою соціальною групою з метою захисту соціальної організації, забезпечення дотримання норм поведінки чи інших суспільних чи групових установок. Соціальні санкції є одним із найголовніших елементів соціального регулювання. Сене їх полягає в тому, що вони являють собою зовнішній стимул, що попускає до певної поведінки й відношення до діяльності. За своїм характером санкції можуть бути моральними. Вони реалізуються безпосередньо соціальною групою через форми її поведінки, відношення до індивіда. Також практикують санкції юри-

дичні, політичні, економічні, що реалізуються через діяльність різних соціальних інститутів, в тому числі створюваних спеціально для здійснення цієї функції (судово-слідчі та інші органи).

Система соціальних інститутів визначає суспільній устрій соціуму, і, відповідно, його економічний, політичний лад, тип культури, освіти тощо. Багато в чому розвиток суспільства здійснюється через розвиток соціальних інститутів. Чим ширше інституалізована сфера в системі соціальних зв'язків, тим більшими можливостями відрізняється суспільство. Його зрілість й визначається різноманіттям соціальних інститутів, рівнем їхнього розвитку та здатністю й готовністю, надійно, стало, професійно задовольняти різнобічні потреби індивідів та соціальних спільнот.

Розвиток соціальних інститутів проходить у двох основних варіантах.

По-перше, створюються нові соціальні інститути. Так в умовах формування державності України виникли такі важливі соціальні інститути: фінанси, армія, дипломатія, соціальні інститути освіти, науки і т. д.

По-друге, розвиваються й удосконалюються уже існуючі соціальні інститути. В них є значна потенція різноманітності, спеціалізації зв'язків, функцій, закладів та формування на цій основі нових соціальних інститутів. Так, в Україні з надр загальної судової системи розвивається конституційний суд.

Соціальні інститути можна поділити на формальні й неформальні. Формальні соціальні інститути регулюються законами, іншими нормативними актами. Коли ж функції, засоби соціального інституту не знаходять втілення у формальних правилах, маємо неформальний інститут.

Соціальні інститути класифікуються на основі змісту, функцій, які вони виконують. В цьому зв'язку виділяють економічні, політичні, виховні, культурні, релігійні інститути, а також соціальні інститути у вузькому значенні цього слова.

До економічних соціальних інститутів належать ті, які займаються виробництвом і розподілом благ, послуг, регулюванням грошового обігу, організацією праці тощо.

Політичні соціальні інститути пов'язані із установленням, виконанням і підтриманням влади. Політичними інститутами є, наприклад, уряд, парламент, поліція.

Виховними та культурними є інститути, створені для розвитку культури, соціалізації молодого покоління, передачі йому культурних цінностей суспільства. До них відносять сім'ю, школу, наукові, художні заклади.

Релігійні соціальні інститути домагаються задовольняти запити, потреби, пов'язані з розумінням того, що вважається надприродним і священним.

Соціальні інститути у вузькому значенні слова, це такі інститути, які створюються добровільними об'єднаннями, а також виконують «церемоніальну» роль, тобто встановлюють способи взаємної поведінки членів певної спільноти. Ці інститути регулюють щоденні особистісні контакти, полегшують взаєморозуміння, забезпечують рівномірний плін повсякденного життя (святкування днів народження, шлюбних торжеств, способи звернення до вищих осіб тощо).

Соціальні інститути взаємодіють із соціальним середовищем у якості якого виступає суспільство. Така взаємодія може бути нормальною, але бувають і відхилення. Основою для взаємодії соціального інституту із соціальним середовищем служить реалізація головної функції інституту – задоволення конкретних соціальних потреб. Так інститут освіти задовольняє потреби суспільства у підготовці підростаючого покоління до дорослого життя, інститут охорони здоров'я у забезпеченні здоров'я членів суспільства на необхідному рівні, інститут юстиції – у дотриманні у суспільстві законності й правопорядку і т.д. Але процеси, що протікають у соціумі весь час змінюються, потреби індивідів і персоніфікованих ними соціальних спільнот змінюються, відповідно, змінюється і взаємодія соціальних інститутів із суспільством.

В цих умовах може виникнути ситуація, коли видозмінені соціальні потреби не знаходять адекватного відображення в структурі й функціях відповідних соціальних інститутів. В результаті такої невідповідності в діяльності того чи іншого інституту може скластися явище дисфункції, яке проявляється як у сфері зовнішній, формальній (організаційній), так і в характері, змісті діяльності соціального інституту.

Зовнішні дисфункції соціального інституту можуть появлятися у недостатній кількості підготовлених кадрів, матеріальних коштів, в організаційних прорахунках. Із змістовної (внутрішньої) точки зору

(що значно важливіше) дисфункції у діяльності соціального інституту проявляються у невизначеності цілей діяльності, неконкретності функцій, падінні престижу й авторитету у суспільстві.

Соціальний інститут має бути деперсоналізованим, тобто незалежним від інтересів людей, які виконують інституційні функції. Тому дисфункція в діяльності інституту проявляється особливо чітко у разі втрати деперсоналізації. Втрата деперсоналізації означає, що соціальний інститут перестає діяти відповідно до соціальних потреб та встановлених цілей і починає змінювати свої функції у залежності від інтересів окремих осіб, їхніх персональних якостей і рис. В силу даних обставин соціальний інститут усе менше орієнтується на досягнення головної мети свого існування – забезпечення конкретних соціальних потреб.

Головне тут полягає в тому, що незадоволена соціальна потреба (як результат дисфункції соціального інституту) може викликати нормативно нерегульовані види діяльності, що покликані доповнити дисфункцію законних інститутів, але за рахунок порушення існуючих норм і правил. Так, дисфункції деяких економічних інститутів можуть стимулювати виникнення майнових чи господарських правопорушень (крадіжки, розбазарювання, тіньову економіку і т.д.).

Отже, соціальні інститути відіграють важливу роль у суспільстві. Вони виконують функції соціального управління й соціального контролю. За допомогою соціальних інститутів підтримується соціальний порядок або певна рівновага в процесі суспільного життя. Стабільність у суспільстві залежить від задоволення потреб у межах, визначених системою соціальних інститутів. За тотального незадоволення інтересів, порушення процесу функціонування соціальних інститутів у суспільстві настає криза, система контролю розпадається.

Соціальні організації – це відносно автономна група людей, що разом прагне досягти наперед визначеної мети. Основні ознаки соціальної організації – це наявність мети, сукупність статусів і ролей, наявність правил усередині організації, ієрархічна структура, підпорядкованість вищестоящим організаціям.

Соціальна організація – це форма існування соціальних інститутів. Наприклад, інститут освіти в Україні функціонує у таких соціальних організаціях, як дитячі садки, школи, профтехучилища, коледжі, університети.

Соціальна організація являє собою складну, взаємозв'язану систему соціальних позицій і ролей, які повинні відповідно виконуватись і здійснюватись індивідами, що стали в результаті цього її членами. Суспільство рхжглядає соціальну організацію як інструмент для досягнення певних цілей – економічних, соціальних, політичних, ідеологічних. Соціальна організація надає людині можливість реалізувати свої потреби та інтереси, але в строго визначених межах. Ці межі встановлюються соціальним статусом людини, соціальними ролями, що визначені їй, соціальними цінностями й нормами, прийнятими в даній соціальній організації.

Організація – це своєрідна «клітина» соціальної структури, її мала сукупність. Особливості соціальної організації полягають насамперед в ієрархічності її елементів, тобто це не що інше, як пірамідально побудована система. Інші соціальні системи такими, як правило, не являються, хоча й можуть набувати деяких рис ієрархічності. Крім того, організації – це цільові соціальні системи. Вони створюються суспільством для вирішення спеціальних завдань. Цілі організаціям можуть задаватись як ззовні, так і вироблятись в середині них.

Таким чином, соціальні організації є не що інше, як ієрархічні цільові системи. Їхніми елементами, як і елементами всіх соціальних систем, є люди, які взаємозв'язані між собою на основі ієрархії соціальних статусів та соціальних ролей (наприклад, елементами, що складають Сумський державний університет як організацію є викладачі, співробітники, студенти взаємозв'язані ієрархією відповідних статусів і ролей: ректор, проректори, декани, завідувачі кафедрами, професори, доценти, старші викладачі, асистенти, лаборанти, студенти і т.д.). Можна сказати, що соціальна організація – це цільова спільнота, ієрархічне об'єднання елементів якої зумовлюється досягненням спільної (групової) мети. Це означає об'єднання людей заради такої мети, яка не може бути досягнутою ніким окремо, хоча і є дуже важливою для кожного. Досягнення такої мети і заставляє індивідів розподілятись за ролями («горизонтально») та за керівництвом або підпорядкуванням (статусом) («вертикально»).

Отже, соціальна організація стає стійкою насамперед за рахунок ієрархічної структури. Але в той же час саме ця соціальна якість виступає потенційною основою для можливої нестабільності. Передача кожному із елементів соціальної організації частини своєї свобо-

ди «нагору» створює умови для накопичення влади в міру підвищення рівня організації, тому що кількість статусів, які визначають носіїв цієї влади скорочується, відповідно зростає концентрація влади. І якщо суспільство перестане контролювати зростання такої концентрації, то може скластися ситуація, при якій влада перетвориться в нікому непідконтрольний орган, що створює фактор нестабільності.

У побудові організаційних зв'язків у різних суспільствах існує деяка схожість. Загальним принципом побудови соціальних організацій у будь-якому суспільстві є об'єктивна необхідність у «вертикальному», ієрархічному розподілі праці по лінії керівництво-підпорядкування. Така лінійна соціальна структура відрізняється однією важливою особливістю: вона виступає як різновид свого роду організаційної відстані між людьми, які займають різний соціальний статус. Ця відстань вимірюється інтервалами між статусами в організаційній структурі. Організаційний простір включає в себе не менше, а, як правило, значно більше число поділок, які характерні для лінійної ієрархії статусів конкретної соціальної організації. В цьому можна впевнитись, якщо, наприклад, звернути увагу на залежність організаційної відстані від функціональної. Так, помічник-референт директора за адміністративним статусом знаходяться значно нижче від свого начальника, але виконують свої соціальні функції (ролі) в тісній взаємодії з функціями свого директора, від чого тактична «відстань» між ними іноді коротша, ніж між статусами директора і його замісника.

В таких випадках відстань між соціальними статусами скорочується, головним чином, за рахунок реального впливу, якій індивіди, що займають відповідні статуси, здійснюють на прийняття рішень. Серед факторів впливу, що скорочують відстань між статусами в соціальній організації, можна назвати такі, як інтенсивність спілкування, володіння інформацією, здатність регулювання організаційних зв'язків і т.д.

Поряд із цим, в соціальних організаціях може виникати ще один тип формальної структури організаційних відносин – так звана штабна соціально-організаційна структура. Вона, як правило, складається з допоміжно-експертних статусів. Наприклад, на підприємстві це можуть бути помічник директора, юристконсульт, соціолог, а також спеціалізовані підрозділи при головних спеціалістах (технологи, конструктори і т.д.), соціальна характеристика такої структури прямо зв'язана

з верхніми шаблями ієрархії, функції якої проявляються в організаційному управлінні та формулюванні рішень. Індивіди, які займають дані статуси, не є керівниками. В їхній статутній ієрархії пірамідальної основи, вони не мають підлеглих, не можуть віддавати розпорядження, але у прийнятті організаційних рішень їм належить одна з ведучих соціальних ролей. Тому в зв'язку з даною специфікою, соціальні статуси, які займають дані індивіди, можна назвати «управлінсько-виконавчими».

Соціальні відносини, що не входять до системи офіційних, теж відіграють велику роль у життєдіяльності соціальної організації. В основі таких відносин знаходяться соціально-психологічні фактори, які зумовлюють механізми соціального спілкування в межах соціальної організації. Соціальне спілкування багатопланове. Воно виникає одразу в різних «полях»: це й обмін симпатіями-антипатіями, і розподіл за критерієм престижності, лідерства, і створення неформальних груп, психологічне саморегулювання в колективі і т.д.

Соціально-психологічні фактори можуть сприяти як стабілізації соціальної організації, так і здійснювати на неї дезорганізуючий вплив. В цьому зв'язку відбувається зміцнення одних організаційних зв'язків та послаблення інших.

Соціально-психологічні механізми спілкування виробляють особливу структуру в соціальній організації, яка пов'язана із саморегулюванням і самоорганізацією, тобто із здатністю соціальної організації до спонтанної (неціленаправленої) структуралізації.

Крім цього, соціальна організація має ще одну лінію взаємодії своїх елементів. Якщо в організації не сирацьовує якийсь зв'язок, а формальна структура не сиріймається елементами – індивідами, останні виробляють (чисто стихійно) паралельні зв'язки і норми відповідно до своїх уявлень, потреб і цілей. Виникнення таких неформальних організаційних соціальних зв'язків і норм може створювати проблеми. По-перше, явна розбіжність їх із формальними веде до плугання організаційних зв'язків і нормативної системи організації. По-друге, відбувається дезорганізація стабільності організаційної структури. Неформалізовані організаційні відносини існують паралельно з формалізованими. Іноді вони суттєво «перекроюють» формальну структуру організації і викликають немало клопоту в управлінні нею, стають дезорганізуючим фактором її розвитку. Тому

одним із найважливіших завдань, що стоять перед соціальною організацією (її самоціллю) є максимальне скорочення розбіжності між неформальною й формальною організаційними структурами.

Отже, соціальна самоорганізація – це багатовимірня структура. Всі її внутрішньо організаційні структурні утворення повинні максимально узгоджуватись із врахуванням специфіки та функцій кожної з них. В інших випадках кожна зі структур окремо і всі разом будуть здійснювати дезорганізуючий вплив на соціальну організацію, вести її до нестабільності, а можливо і до розпаду.

Найірозовсюдженішим дезорганізатором є конфлікт. Конфлікти виводяться на поверхню виникаючі протиріччя, наприклад, між методами управління та завданнями соціальної організації, між формальною, соціально-психологічною і неформальною структурами соціальної організації. Завданням управління в конфліктній ситуації є не тільки визначення суб'єктивних особливостей її учасників, а й пошук назрілих загально організаційних проблем. Конфлікти завжди пов'язані з певними соціальними втратами. Але в тій мірі, в якій вони сприяють проведенню назрілих змін у соціальній організації, її удосконаленні, проявляється їхнє позитивне значення.

Економічна, соціальна, політична і духовна підсистема суспільства, їхній взаємозв'язок та взаємозалежність

Як природно-історична цілісна система, суспільство являє собою конкретну цивілізацію, що відрізняється певним рівнем розвитку економічної, соціальної, політичної й духовної сфер. Сутність цивілізації визначається нормативною базою, яка регулює суспільно значиму діяльність у кожній з цих сфер. Можна сказати, що цивілізація являє собою систему відносин, закріплених у праві, традиціях, способах ділової та побутової поведінки, що утворюють механізм, гарантуючи функціональну стабільність суспільства.

Кожна із суспільних сфер діяльності виконує певні функції: економічна – функцію матеріального виробництва, соціальна – соціалізації, політична – соціального управління або контролю як його елемента, духовна – духовного відтворення. Їх розвиток і функціонування відбувається на основі складних соціально значимих технологій. Такі технології охоплюють не тільки сфери матеріального виробництва, а й владу, військову справу, промисловість, сільське господарство.

транспорт, інтелектуальну діяльність. Таким чином, цивілізація виникає завдяки особливій соціогенній функції технології. Саме технологія створює, породжує й конструює адекватне їй нормативно-регулятивне середовище спілкування, в якому живуть і розвиваються всі сфери життєдіяльності суспільства.

Розглядаючи суспільство як систему, соціологічна теорія виділяє в ньому соціетальні підсистеми до яких і відносяться економічна, політична, соціальна й духовна сфери. Кожна з цих сфер відрізняється певною структурою, тобто сукупністю так чи інакше зв'язаних елементів. Соціетальні підсистеми суспільства утворюють ієрархічну залежність, в якій економічна підсистема в кінцевому результаті є визначаючою. Вона складає суть базису, що визначає характер цивілізації. Соціальна, політична і духовна підсистеми є похідні від економічної. Отже, з точки зору визначаючого, причинно-наслідкового зв'язку, соціетальні підсистеми розташовуються в такій послідовності: 1) економічна, 2) соціальна, 3) політична, 4) духовна (ідеологічна). Звідси витікає, що від економічного потенціалу залежить рівень розвитку соціальної сфери, у свою чергу ці дві підсистеми суттєво впливають на політичне життя, а стан духовної сфери визначається дією всіх попередніх. Упевнитись в цьому неважко, якщо проаналізувати економічний, політичний, соціальний і духовний стан українського суспільства за останні 10 років.

Ще за часів перебування України в складі СРСР намітилась тенденція до спаду виробництва. Прийнята в червні 1990 р. Декларація про незалежність і подальший вихід республіки з Радянського Союзу не могли раптом змінити хід економічних процесів. Після грудня 1991 р. почалася нова фаза економічної кризи, що призвела до обвального падіння об'ємів виробництва, небаченої раніше у світовій історії інфляції та стрімкого збіднення більшої частини населення. За 1991–1993 роки вироблений національний продукт скоротився на 39 відсотків. Для порівняння наведемо такі дані: за роки великої депресії (1929–1932) спад виробництва у США не перевищував 25 відсотків, а в СРСР у період другої світової війни нижня відмітка падіння суспільного виробництва склала 30 відсотків.

Під тиском соціальних причин Уряд України вимушений був неодноразово піднімати оптові ціни на продукцію базових галузей виробництва, що створювало можливості для забезпечення росту

заробітної плати в цій сфері. Але в той час як заробітна плата в промисловості зростала, об'єми продукції, що вироблялась скорочувались. Наприклад, тільки за перше півріччя 1992 р. середньомісячна заробітна плата в 11,4 рази, а об'єми виробленої продукції скоротились (порівняно з відповідним періодом 1991 р.) на 12,3 проценти.

На фоні швидкого зростання доходів у виробничій сфері уряд не міг не піти на суттєве підвищення заробітної плати працівникам бюджетних організацій. В результаті цього, темпи зростання доходів стали випереджувати темпи зростання грошових витрат, що викликало незадоволеність попиту і товарний дефіцит. Наслідком такої політики стала гіперінфляція, яка призвела до різкого зниження реальних доходів більшості населення.

В цьому зв'язку, в соціальних процесах, що мали місце в українському суспільстві в першій половині 90-х років спостерігались три основних тенденції.

Перша. Рівень освіти, компетентність і досвід перестали забезпечувати статусну стабільність та безпеку більшості громадян, які не в змозі уникнути зниження життєвого рівня й стандартів споживання.

Друга тенденція. Досить швидке формування прошарку індивідів, які процвітають навіть в умовах економічної кризи. Цей прошарок не однорідний за своїм статусом, сферами зайнятості, професіями індивідів, джерелами їхніх доходів і т.д. Ознаками даного прошарку є матеріальна забезпеченість і здатність задовольняти найрізноманітніші потреби. Сюди належать 2.1 відсотки громадян, що жили ні в чому собі не відмовляючи.

Третя тенденція. Досить повільне зростання спільноти приватних і колективних власників засобів виробництва.

Отже, можна сказати, що в ті часи в Україні відбувалося розшарування суспільства не за професійними ознаками, а в межах кожної спеціальності за ознакою здатності використати ситуацію для підвищення свого статусу. Більш компетентні й активні працівники змінювали свою професію, знаходили додатковий заробіток, намагались не допустити зниження рівня життя. Інші розраховували на допомогу та захист, культивуючи при цьому матеріалістські настрої й очікування. В результаті цього в суспільстві склалася ситуація, яку відізняє наявність незначного прошарку «верхів», величезної маси «низів» між

якими розташувався тонкий прошарок тих, кому вдалося підтримати стабільність статусу (своєрідний ембріон «середнього класу»).

Подібна ситуація тайла в собі дві небезпеки. По-перше, це небезпека зростання соціальної напруги, що закономірно виникає у бінарній структурі. По-друге, первинне накопичення капіталу в умовах сформованих ринкових відносин у цілому створювало умови для відповідного зростання «вищого» класу, але тут була своя специфіка, яка визначалась тодішнім характером накопичення капіталу. Це були переважно торгові угоди, валютні та біржові операції, що гарантують сотні процентів прибутку. Ніякі вклади у виробництво не дають такого ефекту. Тому «нові багаті» спочатку були мало, або зовсім не зв'язані з виробництвом. Висока норма прибутку у торгівлі і бізнесі стала і причиною, і наслідком інфляції. Така ситуація продовжувалась до тих пір, поки підприємці не пішли у промисловість і сільське господарство. Реформи, хоча і повільні та обережні, направлені на приватизацію промислових підприємств, заохочення розвитку фермерських господарств зразу ж дали відчутні результати. У другій половині 90-х років була призупинена стрімка інфляція і курс національної валюти – гривні тривалий час залишався незмінний. У 2000 р. вперше за роки незалежності був досягнутий приріст виробництва у ведучих галузях народного господарства. Це дало можливість значно скоротити заборгованість по виплаті зарплат і пенсії різним категоріям населення, підвищити мінімальний рівень зарплат і пенсій. Усе це значно пом'якшило соціальну напругу в країні.

Отже, криза в економіці спочатку викликала в соціальній сфері явища, які призвели до падіння рівня життя більшості населення України та різкої поляризації суспільства, що відбилося на політичній сфері. В політиці, як відомо, проявляються інтереси різних класів і соціальних груп, що породжуються їхнім економічним становищем і місцем у соціальній структурі. Так, абсолютне зuboжіння частини населення України знайшло своє відображення в політиці недовіри до владних структур, політичних партій і рухів. Особливо чітко це явище просліджується під час виборчих кампаній, коли одна частина люмпенізованого населення бойкотує вибори, а інша, переважно люди старшого віку, віддають свої голоси за кандидатів, які мислять категоріями вчорашнього дня.

Показником відображення економічної кризи в сфері політики є і криза влади, що проявляється в різних варіантах.

По-перше, в крайній неефективності всіх гілок влади. Більшість законів, що приймаються Верховною радою не працюють. Судова влада діє не завжди оперативну в умовах криміналізації деяких сфер суспільного життя.

По-друге, в неузгодженості та суперечливості різних гілок влади та їх внутрішньої організації. Останнє, насамперед, відноситься до Верховної Ради, де немає стійкої більшості, що зумовлює недостатню результативність цього органу.

По-третє, у недостатньому авторитеті місцевих органів влади серед трудових колективів і громадян, у їхньому слабкому впливові на ситуацію в регіонах.

Кризові фактори, які мали місце в економіці, соціальній сфері та політиці відбивались на духовному житті суспільства. Подібно до спаду виробництва, в духовній сфері спостерігається падіння моралі, зростання бездуховності, все більше і більше людей духовно зламувались, декласовувались.

Отже, економічна криза стала поштовхом для своєрідної ланцюгової реакції, в результаті чого на середину 90-х років негативні явища розповсюдились на соціальну, політичну і духовну підсистеми українського суспільства, що підтверджує конкретну послідовність у їхній взаємодії. Але діалектика взаємозалежності соціальних підсистем має свої особливості і в тому плані, що кожна з наступних підсистем здійснює зворотний вплив на попередні. Соціальний детермінізм саме і відрізняється від економічного тим, що він враховує вплив не тільки економічної підсистеми а й інших. Соціальний детермінізм означає зумовленість будь-якого соціального явища або процесу всією сукупністю суспільних відносин, носіями яких є реально діючі люди, а не тільки економічні відносини, хоча останні і є визначними.

Зворотний вплив соціальних систем добре просліджується на прикладах взаємодії політики з іншими сферами життєдіяльності суспільства. Як зазначалось раніше, політична сфера життя суспільства визначається економічною підсистемою. Вона ж залежить від характеру, стану та рівня розвитку соціальної сфери. В той же час політика здійснює і зворотний вплив. Вона сприяє (або заважає) реалізації певних економічних і соціальних завдань, ставлячи тим самим

їх здійснення в залежність від політичних рішень та акцій. В даному випадку політика в певній мірі очолює економіку.

Діалектика економіки і політики може розглядатись і в більш широкому плані. Якщо економіка відіграє визначну роль у житті суспільства, то політика – вирішальну. В економічній сфері формується сукупність найрізноманітніших внутрішньо суперечливих можливостей розвитку, вибір і реалізація яких вирішальним чином залежить від політики. Так, наприклад, проблемою політичного процесу в українському суспільстві у 90-х роках, яка стримувала економічний і соціальний розвиток, був недостатній рівень розвитку політичних інститутів, в першу чергу таких, як політичні партії та рухи.

Вплив політики на інші підсистеми суспільства чітко проявляється і в формуванні ідеології. Власне ідеологічна діяльність, тобто розробка різних теоретичних ідей, концепцій та програм, своєрідне тлумачення явищ і процесів, цілеспрямована обробка свідомості громадян різними політичними партіями, виникли разом з появою перших політичних інститутів. До речі, ідеологічне забезпечення діяльності останніх протягом тривалого часу здійснювалось саме в рамках цих інститутів, виступаючи при цьому аспектом, частинною механізмом політичного управління. Це проявляється у тому, що політики досить часто виконували і функції ідеологів. Звісно, такі історичні факти не в повній мірі є основою для ототожнювання політичної і ідеологічної діяльності, заперечення відносної самостійності останньої, її можливості впливати на інші підсистеми, в тому числі і на політику. Ми бачимо, що в ті моменти, коли певні сили починають висувувати лозунги типу «Нація понад усе», «Україна тільки для українців» і т.д., як правило, зростає дестабілізація політичної обстановки в країні. Все це, а тим більш конкретні дії, можуть викликати в суспільстві вибух, який, подібно до ядерного, буде не менш небезпечний за своїми соціальними наслідками, ніж Чорнобильська катастрофа.

Таким чином, суспільство як соціальна система являє собою феномен чи процес, що складається із якісно визначеної сукупності систем меншого рівня складності, які перебувають у взаємозв'язку і відносинах, що складають єдине ціле. Існує складна ієрархія соціальних систем. Найбільшою з них є суспільство в цілому. Її найважливішими підсистемами виступають економічна, політична, соціаль-

на і духовна підсистеми, діалектичний зв'язок між якими визначає їхню взаємозалежність та взаємовплив.

Підходи до дослідження соціальних систем

Як уже було зазначено, сучасна соціологія розглядає суспільство з позицій системного підходу. **Системний підхід** – це такий спосіб наукового пізнання та практичної діяльності, що передбачає дослідження будь-якого об'єкту як феномену, що складається з простих елементів, між якими існує закономірний зв'язок або взаємодія та аналіз взаємозв'язку даного об'єкта з навколишнім середовищем. Системний підхід в соціологічному дослідженні обов'язково передбачає виявлення принципів ієрархії елементів соціальної системи, форм передачі інформації між ними, способів впливу та функціонального координування підсистем.

Серед основних підходів до аналізу суспільства як соціальної системи можна виділити, насамперед, структурно-функціональний, історико-генетичний та синергетичний.

Структурно-функціональний підхід – це вивчення механізмів і структур, що забезпечують стійкість соціальної системи. Будь-яка зміна в ній розглядається як дисфункція. Факторами, що забезпечують стабільність в суспільстві, виступають норми і цінності.

Структурно-функціональний підхід розробляли такі соціологи як Е.Дюркгейм, Т.Парсонс, Р.Мертон.

Історико-генетичний підхід відрізняється тим, що основна увага при аналізі суспільства приділяється таким сторонам, як мінливість і розвиток. Рушійною силою розвитку всіх соціальних систем при цьому вважається виникнення протиріч між елементами суспільства та їх вирішення.

Прибічниками історико-генетичного підходу були К.Маркс, Г.Спенсер, О.Шпенглер, А.Тойнбі. При цьому різні автори вказували на різноманітні фактори, що лежать в основі розвитку суспільства. Наприклад, К.Маркс рушійною силою суспільного розвитку вважає протиріччя між продуктивними силами та виробничими відносинами. Г.Спенсер пов'язував еволюцію соціуму з боротьбою за існування. «При цьому, – говорив він, – реагуючи на вплив зовнішнього середовища, структура суспільства ускладнюється, стає більш стійкою відносно руйнівних впливів ззовні».

Синергетичний стиль наукового мислення включає в себе, з одного боку ймовірно сприйняття світу, з іншого боку, синергетику можна розглядати як сучасний етап розвитку кібернетики і системних досліджень. Але на відміну від останніх, вона несе в собі суттєво нові моменти, відмовляючись від абстрактно-математичних формалізацій і займаючись дослідженням «фізичних основ формування структур» на основі вивчення конкретних матеріальних форм. Важливе місце в синергетичному стилі наукового мислення займають концепція та ідеї теорії самоорганізації.

Відомо, що процес самоорганізації починається з випадкових впливів на систему, які називають флуктуаціями. Із-за флуктуації система ніколи не перебуває в стані рівноваги. Поблизу такого стану на систему починають діяти регулярні сили, які можуть або повертати систему до стану рівноваги, або віддаляти її ще більше, в результаті чого нестійкий стан та відхилення від нього зростають з плином часу. Системи, для яких можна визначити поняття стану як деякого миттєвого опису даної системи, відомого в будь-якій момент часу, називають динамічними.

Виділяють **лінійні** та **нелінійні** динамічні системи. Поведінка лінійної динамічної системи (як, наприклад, вільне коливання маятника) відбувається біля одного стаціонарного стану, який не залежить від часу. Підсистеми лінійної системи слабо взаємодіють між собою і практично незалежно входять до системи. Зміни відповіді лінійної системи на зовнішні впливи майже пропорційні цим впливам. Лінійні системи відрізняються такою рисою, як адитивність, коли ціла система зводиться до суми частин, що складають її.

Нелінійна система має стійкий і нестійкий стаціонарний стан. Слід мати на увазі те, що стаціонарний стан такої системи за одних умов може бути стійким, а за інших – нестійким. Стійкі стаціонарні стани в більшій мірі характерні для самої системи, а нестійкі свідчать про саме зміни в ній. Нелінійні системи, що змінюються, відрізняє безліч стаціонарних станів, єдність стійкості та нестійкості. Це створює феномен складної і різноманітної поведінки, яка не вкладається в єдину теоретичну схему і може бути непередбачуваною в певні періоди часу.

Поняття «нелінійність» починає застосовуватись все ширше, набуваючи світоглядного змісту. Ідея нелінійності включає в себе бага-

товаріантність, альтернативність вибору шляхів еволюції та її незворотності. Нелінійні системи піддаються впливові випадкових, малих дій, що породжуються нерівномірністю, нестабільністю накопичених у флуктуаціях біфуркацій (гілок шляхів еволюції). В таких системах виникають і підтримуються локальні процеси (структури), в яких має місце інтеграція, архітектурне об'єднання структур за законами побудови еволюційного цілого, а також ймовірний (хаотичний) розпад цих структур на етапі зростання їхньої складності. Нелінійні процеси неможливо надійно прогнозувати, тому що розвиток відбувається через випадковість вибору шляху в момент біфуркації, а сама випадковість не повторюється знову. Саме випадковості сприяють появі нових структур, форм, речей і явищ, як у природних, так і в соціальних системах.

Відносно останніх слід сказати, що ще в кінці XIX ст. була здійснена спроба пояснити еволюцію суспільства за допомогою моделі, в основу якої було покладено зв'язок між функціональним ефектом та доцільністю розвитку соціальних систем, їхньою обов'язковістю взаємодією з середовищем, багаторівневою структурою і ієрархічністю. Такій підхід було покладено в основу теорії, розробленої засновником біологоеволюційної (органічної) школи в соціології Г.Спенсером. В системі соціології Г.Спенсер розглядає еволюцію у єдності взаємопов'язаних процесів інтеграції, коли об'єкти переходять із стану гомогенності (однорідності) до стану гетерогенності (різномірності). Всі еволюційні процеси проходять на основі законів, які Г.Спенсер описав в «Основних началах».

Відповідно до *«закону нестійкого однорідного»*, однорідна маса елементів знаходиться в стані нестійкої рівноваги в результаті чого під впливом зовнішніх факторів відбувається зміна окремих складових частин об'єкта. Наприклад, маси людей у різних регіонах під впливом географічних умов займаються тими видами сільськогосподарської діяльності, які є більш доцільними з точки зору клімату та ґрунтів.

«Закон групування» показує яким чином еволюція зумовила перехід від однорідності до більш стабільно зв'язаної різномірності, коли різномірні елементи групуються і утворюють однорідні. Так, на березі моря хвилі групують пісок і гальку, в суспільстві люди групуються в касты, союзи, партії.

«Закон направленої руху» по Спенсеру дає можливість зрозуміти еволюцію як процес, що направлений до «центру ваги» та найменшого опору. Наприклад, люди прагнуть до мети відповідно зі своїми бажаннями, що слід розуміти як довольний рух, в процесі якого особистість намагається уникнути можливих перешкод на шляху до своєї мрії.

І, нарешті, «закон примноження результатів» полягає в тому, що взаємодія фізичних і соціальних феноменів породжує нові процеси і явища. Так, поява локомотивів зумовила розвиток торгівлі, торгівля сприяла спеціалізації виробництва, а виробництво вплинуло на ціноутворення.

Отже, при аналізі суспільства і соціальних процесів вже соціологічна концепція Г.Спенсера опиралась на модель структурно стійкої системи з єдиною кризовою точкою – точкою біфуркації, яка завжди знаходиться в стані гомеостазу.

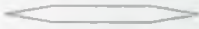
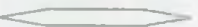
Сьогодні ми знаємо, що подібно тому, як природа явищ самоорганізації пояснюється у фізиці наявністю мільйонів атомів, в біології – мільйонів клітин, що взаємодіють між собою нелінійним способом, динаміка соціальних процесів – це наслідок нелінійної взаємодії мільйонів людей. Тому при описуванні функціонування тих чи інших структур, як і суспільства в цілому, можуть застосовуватись синергетичні моделі.

В процесі свого розвитку суспільство реалізує один із можливих шляхів еволюції, який представляється у вигляді послідовної реалізації можливих гомеостатичних станів. Цей шлях може мати поворотні точки з безліччю альтернатив розвитку в критичні моменти структурної перебудови системи. Кожен з альтернативних шляхів розвитку супроводжується прогресуючою диференціацією деяких соціальних структур поряд із збільшенням числа ступенів свободи (або несвободи вибору) та зростання хаосу в інших сферах соціальної діяльності.

Відома, що всі структурні одиниці суспільного цілого взаємопов'язані і будь-які зміни в одному елементі ведуть за собою зміни в других. В цілому сенсі соціальна система має латентні виміри, які відновляють відкритим параметрам, що характеризують закриті структури внутрішніх функціональних зв'язків. Наприклад, відмінності між тоталітарним та демократичним суспільством в соціально-політичній

організації та пропорціях суспільного виробництва знаходять своє відображення в структурі суспільної свідомості. Зростання тоталітарних тенденцій супроводжується розвитком невідповідних здоровому глузду мови і мислення, які виконують цілий спектр регулятивних функцій. Дані процеси стимулюють тенденцію суспільства до самообману і люди звикають до сприймання соціальної дійсності не такою, якою вона є насправді, а через призму мерфологічних уявлень, що визначаються політичними забобонами. Людина, сформована тоталітарним режимом, стає непристосованою до нормального життя в умовах демократичного суспільства і ринкової економіки, вона прагне здобути спокій в теплі колективу та захватитись за широкую спину вождя. Аберації свідомості такої людини породжують особливий вид анархічної агресивності як зворот-чу сторону рабської покорі. Назовні процеси можна продемонструвати на конкретних прикладах із застосуванням методів математичного моделювання.

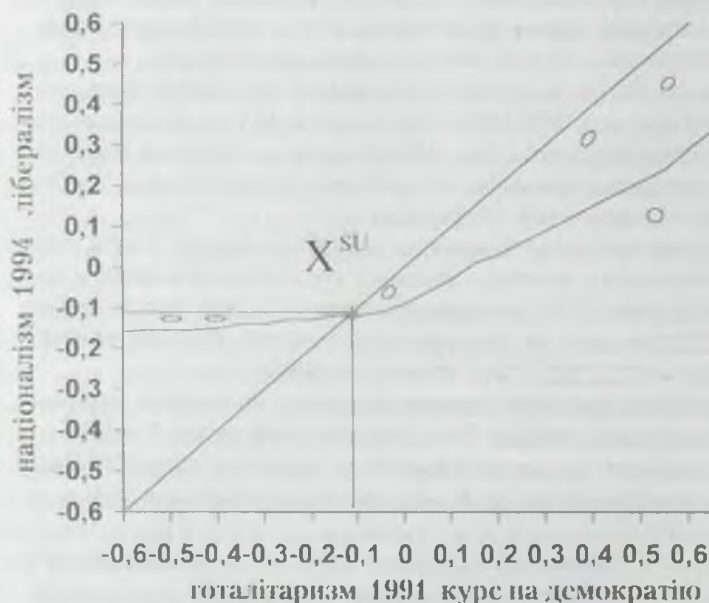
Наприклад, боротьба проти тоталітаризму та завоювання незалежності України в 1989-1991 роках привели до того, що свідомість частини членів суспільства стала орієнтуватись на ліберальні цінності, а місце тоталітарних обмежень, які здійснювали пресинг прав особистості, зайняв войовничий націоналізм.

Щоб краще зрозуміти ці процеси побудуємо модель, в якій конструкт семантичного простору динаміки суспільної свідомості в період після грудня 1991 р., заданий переходом від: тоталітаризм курс на демократичні свободи, 1991, до позиції: націоналізм лібералізм, 1994.

За допомогою діаграми Ламержея покажемо положення політичних партій в указані періоди. Значення, яке мала партія P в 1991 р., отримане в процесі факторного аналізу та виражене стандартизованих балах, відкладасмо на осі X , а аналогічні значення для 1994 р. — на осі Y .

Для партії P будемо застосовувати визначення відповідних позицій $X = S(P, 1991)$ та $Y = S(P, 1991)$. На малюнку є набір координат 20 точок на осях $X = S(P, 1991)$ та $Y = S(P, 1991)$. За цими точками будуватиметься регресійна крива, статично значима за критерієм Фішера для експериментальних даних. Ще одна лінія, яка присутня на малюнку — бісектриса першого і третього координатних кутів.

Якщо крива $Y = F(X)$, що визначається відповідним рівнянням $X_{n+1} = F(X_n)$, перетинає пряму $Y = X$ в точці: X^S – стійка стаціонарна точка, а якщо $[F(X^S)] > 1$, то нестійка. Таким чином, точки, що лежать в межах перетину регресивної кривої $Y = F(X)$ з бісектрисою першого і третього координатних кутів – це точки стаціонарних позицій. Якщо позиція попадає в межі стійкої стаціонарності, то ймовірність того, що через якийсь реальний проміжок часу вона радикально зміниться, незначна.

Аналіз мапюнка дає можливість говорити про те, що в даному випадку є одна стійка стаціонарна точка X^{SU} , координати, якої наближені до нейтральної позиції ($Y = X = 0,11$). Наближення стійкої точки до середини позиції дозволяє говорити про можливість досяг-

нення рівноваги у суспільстві по цьому фактору і встановлення консенсусу на основі стабільності і свободи особистості.

Таким чином, розвиток соціальних систем може супроводжуватись заміною деяких соціальних процесів їхніми ірраціональними антиподами: діяльність змінюється імітацією, сільське господарство – магією, відтворення життя – відтворенням влади, потреби, що мотивують діяльність замінюються незадоволеними бажаннями та нездійсненими мріями. Дані процеси супроводжуються формуванням жорстких соціальних структур і системи забобон – табу, які регулюють суспільну свідомість та норми поведінки. В цей період розвиток системи стає майже детермінованим, визначеним до незначних варіацій аж до настунної поворотної точки еволюції, в якій період палігенесії (саморозвертання) змінюється відносно коротким проміжком смуту, після чого період апотакастасиса (відновлення) хаотична поведінка поступово структурується. Експансія порядку у всі сфери функціонування системи супроводжується ростом скритого хаосу. Зовнішнє упорядкування досягає свого апогею, сковуючи при цьому розвиток; життєдайна енергія системи (нуклеарна енергія соціальної активності індивідів) спрямовується на забезпечення деструктивних процесів. Суспільне виробництво, вичерпавши можливості системи, зупиняється в своєму розвитку, починається деградація соціальних структур і система повільно повертається до хаосу. В надрах соціального хаосу виникають латентні упорядковані структури. Ці структури повільно набувають свого зовнішнього виявлення. Розділені до цього часу люди (на рівні особистісних відносин) об'єднуються в кримінальні організації, загони самооборони і т.д. Отже, виникає ситуація, коли соціально-економічна позиція індивідів виходить за межі стану стійкої стаціонарності, результатом чого є якісна зміна окремих соціальних структур, потім і суспільства в цілому.

Необхідно підкреслити, що в сучасній соціології все частіше застосовуються методи точних наук, в тому числі і методи математичного моделювання соціальних процесів. Наприклад, сучасній науці відомий загальний закон реактивності матеріального світу. Його зміст полягає у тому, що кожній активній силі, діючій на будь-яку систему, відповідає така ж за величиною реактивна сила. Ці сили направлені назустріч одна одній. Реактивна сила системи виникає тільки при наявності активної сили. З точки зору опору матеріалів, реактивна

сила за своєю величиною ніколи не може перевищити активну силу. Але в системі «держава – суспільство» такі виключення можливі. В ідеальних системах рівновага зберігається тільки у випадках, коли якась із двох сил не перевищує іншу.

Маючи справу із суспільством як із складною стохастичною системою і, переносячи на нього вищезгаданий закон, можна запропонувати математичну модель стабільності суспільства, яка матиме наступний вигляд:

$$R_c = \frac{M + T + J + O + C + P}{Q},$$

де M – ментальність суспільства;

T – рівень соціально-економічного тиску держави на суспільство;

J – показник рівня інтелекту суспільства;

O – рівень освіти суспільства;

C – рівень згуртованості суспільства;

P – показник політичної свідомості суспільства;

Q – економічний рівень життя суспільства;

R_c – коефіцієнт стабільності суспільства.

Встановивши вагу кожного із приведених коефіцієнтів в межах від 1 до 10 балів та виконавши розрахунки наведені в таблиці 1, можна визначити, що критичній межі стабільності суспільства відповідає коефіцієнт у 10 балів. За цією межею починається руйнівні процеси.

Основний зміст наведеної формули полягає в тому, що при високому рівні життя соціальні вибухи практичні неможливі навіть у тих випадках, коли всі інші показники будуть максимальні і дорівнюватимуть 10 балів. Цю закономірність легко прослідкувати на прикладах країн Європи, США, Японії, деяких інших держав.

$$R_c = \frac{10 + 10 + 10 + 10 + 10 + 10}{10} = 6.$$

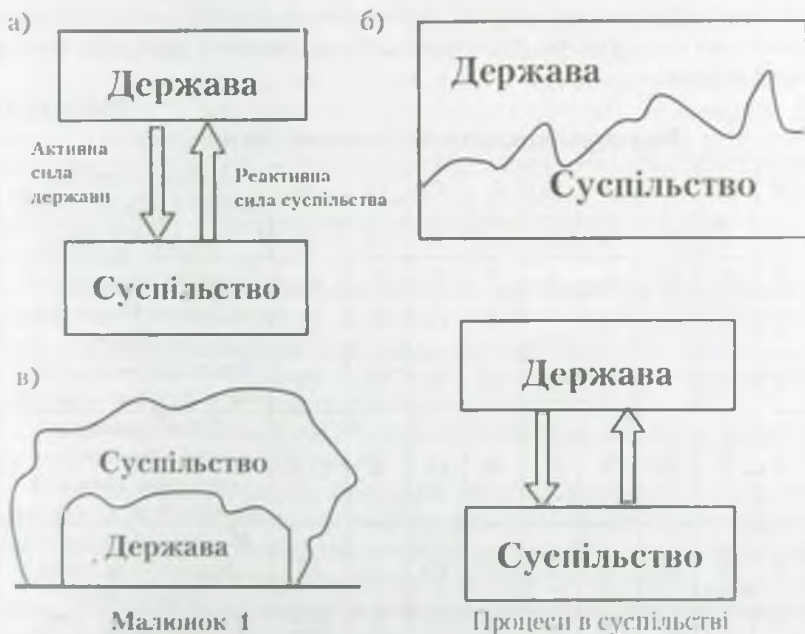
Чому ж коефіцієнт 6 балів є достатньо високим? Тому що в суспільстві з високим рівнем життя, освіти і культури в якості детонатора виступають уже не економічні, а ідейні показники: бажання переустрою суспільства, встановлення іншого політичного ладу і таке інше. Тому оптимальною пропорцією суспільства слід вважати по-

казники в чисельнику формули – в межах 5-6 балів, а в знаменнику – 7-8 балів.

$$R_c = \frac{6+6+6+6+6+6}{8} = 4,5.$$

Як відомо із розрахунку, показник рівня стабільності суспільства знаходиться нижче середнього, тобто $R_c = 4,5 < 5$, при якому суспільні потрясіння взагалі неможливі.

Розглядаючи цю методику, ми весь час оперували терміном «процеси». Тому для ілюстрації основних положень і висновків, розглянемо найбільш характерні з них. Як відомо, суспільство є складною стохастичною системою з безліччю параметрів, величини яких практично не піддаються точному визначенню, а самі процеси – математичній формалізації. І все ж зробити спробу узагальнення на основі середньостатистичних параметрів можна. На малюнку 1 наведена двохкомпонентна модель системи «держава-суспільство».

Перебуваючи в стадії 1-а, коли активна сила держави і реактивна сила суспільства зрівноважені і не досягають критичної межі, вони співіснують без вибухів і катаклізмів, якщо сила тиску держави переходить критичну величину, починається процес деформації суспільства. Реактивна сила з його боку весь час пропорційно зростає, що призводить до виникнення руйнівних процесів (малюнок 1-б).

Але при цьому суспільство завжди має тверду основу О-О, а площина опору держави М-Н, що тримається на інститутах влади та силових структурах, є обмеженою за своїми можливостями. Коли руйнівні процеси набирають силу, вона спочатку деформується, а потім руйнується і зникає взагалі (малюнок 1-в), опускаючись на дно і продовжуючи існування тільки в пам'яті історії. Частина суспільства розпливається і гине, зливаючись з інститутами держави. Деформоване ж суспільство поступово починає набувати своїх природних форм і над ним виникає уже нова держава з новими інститутами влади, своїм соціально-економічним та політичним устроєм.

Виходячи із вищесказаного можна зробити висновок: для збереження стабільності у суспільстві держава не повинна втрачати контроль над пропорціями керованих показників, що утримують його в стані спокою.

Таблиця 1.

Розрахунок межі стабільності суспільства

N	M	T	J	O	C	P	Q	R _c	Стан суспільства згідно з розрахунками
1	5	5	5	5	5	5	10	3	Соціальний вибух
2	5	10	5	5	5	6	6	6	Суспільство стабільне
3	5	10	5	5	5	10	5	8	Суспільство все ще стабільне
4	5	5	5	5	10	10	4	10	Критична межа. Стан суспільства не стійкий
5	5	10	5	5	10	10	4	11.1	Суспільні акції громадянської непокорі. Можливі збройні акції С жертви
6	5	10	5	5	10	10	3	15	Масові заворушення. Збройні повстання. Участь армії
7	5	10	5	5	10	10	2	22.2	Громадянська війна

ВИСНОВКИ

Отже, відмінною рисою сучасної соціології є те, що вона розглядає суспільство з позицій системного підходу. Системний підхід означає дослідження об'єкта як складного феномена, що включає більш прості елементи і зв'язки між ними.

Головними ознаками системного підходу є вивчення особливостей структури, функцій, тобто ролей, що виконують елементи в структурі, а також взаємозв'язків та взаємозалежності цих елементів.

Соціальна система відноситься до найбільш складних систем. Її складовими елементами є соціальні спільноти, соціальні інститути і соціальні організації. Соціальні спільноти – це великі групи людей, об'єднаних за якимись рисами, притаманними тільки їм. Такими спільними рисами можуть бути, наприклад, стать, національність, віросповідання і т.д. Соціальні інститути – це основна форма організації суспільного життя. Виділяючи чотири основні типи соціальних інститутів: 1) економічні; 2) політичні; 3) інститути культури і виховання; 4) соціальні інститути у вузькому розумінні цього слова. Соціальні інститути існують і функціонують у формі організації. Наприклад, інститут освіти: діє у таких соціальних організаціях, як дитячі сади, школи, технікуми, коледжі, університети.

Суспільство як складна система, в свою чергу складається із систем меншого рівня спільності (соціальних систем). Основними із них є: 1) економічна; 2) соціальна; 3) політична; 4) духовна підсистема. Виходячи із можливостей здійснювати вплив одна на одну підсистеми розміщуються у певній ієрархічній послідовності, де головною (визначальною) являється економічна підсистема. В той же час, існує і зворотний зв'язок.

Основними елементами економічної підсистеми є продуктивні сили і виробничі відносини. Крім того, економічна підсистема може бути охарактеризована як сукупність економічних інститутів.

Елементами політичної підсистеми є держава, політичні партії, суспільні організації, церква, засоби масової інформації.

До елементів (інститутів) духовної підсистеми відносять мораль, мистецтво, релігію, науку, освіту.

Серед основних підходів до аналізу суспільства як системи можна виділити насамперед структурно-функціональний та історико-генетичний. Досліджуючи суспільство доцільно застосувати обидва підходи.

Суттєвого значення в системному підході до вивчення суспільства надається синергетичним методам, та методам математичного моделювання соціальних процесів.

Тема 6.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА ЇЇ ДИНАМІКА

Соціальна структура суспільства та її елементи

Поняття «соціальна структура» у науковій і соціально-політичній літературі має декілька трактувань. Частіше за все даний термін застосовують для визначення поділу суспільства на різні соціальні групи, системи сталих зв'язків між ними, а також внутрішньої структури певних соціальних спільнот.

В залежності від типу соціальної спільноти виділяють два основних рівні структурної організації: 1) мікроструктуру, 2) макроструктуру. Мікроструктура означає сталі зв'язки в малих групах (трудо-вий колектив, студентська група і т.ін.). Елементами структурного аналізу при цьому виступають індивіди, соціальні ролі, статуси, групові норми та цінності. Мікроструктура суттєво впливає на процеси суспільного життя, такі як соціалізація, формування суспільної думки, тощо.

Макроструктура – це характерні для даного суспільства склад класів, верств, етнічних груп та соціальних категорій, сукупність сталих відносин між ними і особливість їхньої структурної організації. Основними аспектами макроструктури суспільства є соціально-класова, професійно-кваліфікаційна та соціально-демографічна структури. Деякі автори виділяють ще й соціально-територіальну та соціально-етнічну структури.

Отже, соціальна структура – це сукупність соціальних (клас, трудовий колектив, група, верства); соціально-демографічних (молодь, пенсіонери), професійно-кваліфікаційних, територіальних (місто, село) її етнічних (нації, народності) спільнот, пов'язаних між собою відносно сталими стосунками.

Слід мати на увазі те, що соціальна структура суспільства – це явище історичне. Протягом тривалого часу, який характеризує історію суспільного розвитку, вона змінювалась. Можна сказати, що становлення і розвиток соціальної структури відображають процеси інституалізації та еволюції різноманітних соціальних інститутів. Їх

ускладнення та диференціація у структурному і функціональному відношеннях зумовили відповідні зміни і у соціальній структурі. Тому соціальну структуру суспільства, закономірності її становлення й функціонування слід розглядати в контексті реалізації соціальними інститутами відповідних функцій чи, можливо, і дисфункцій.

У колишньому Радянському Союзі соціальну структуру до 60-х років практично не вивчали. Це було спричинено офіційною доктриною, згідно з якою соціальну структуру радянського суспільства становили два класи (робітники та колгоспне селянство) і одна верства (прошарок) – інтелігенція. Вважалося, що взаємовідносини між ними через відсутність антагоністичних суперечностей, були безконфліктними.

В останні роки уявлення про соціальну структуру докорінно змінилися. По-перше, підтвердилась абсолютна непридатність ідеологізованої моделі «2+1» (два класи й прошарок), яка заперечувала соціальні ієрархії, відчуження, антагонізми, проповідувала концепцію прогресуючої соціальної однорідності. По-друге, виявилися серйозні суперечності між основними елементами соціальної структури – класами, етнонаціональними групами (страйки шахтарів, події в Нагірному Карабасі).

У зв'язку з цим перед вітчизняною соціологією постала необхідність радикального перегляду й оновлення концепції соціальної структури суспільства.

Соціально-класова та професійно-кваліфікаційна структури

Соціально-класова структура відображає найважливіший зріз соціальної структури класового суспільства: складну картину соціальної нерівності між суспільними класами, представниками розумової і фізичної праці, соціальними верствами всередині класів. Необхідно підкреслити, що розподіл членів суспільства на класи становить основу соціальної структури. Місце і роль інших соціальних груп (професійних, етнічних, релігійних і т.д.) може бути зрозумілим тільки з врахуванням того, яке місце члени цих груп займають у класовій структурі суспільства. Отже, належність до того чи іншого класу визначає основні характеристики соціального стану людей.

Слід мати на увазі те, що питання про класи є найбільш дискусійним. Існують різні концепції класів. У вітчизняній соціології до

недавнього часу переважав марксистсько-ленінський підхід до визначення класів. Вихідним для аналізу класів вважалося поняття «клас», яке дав В.І.Ленін в праці «Великий почин»: «Класами називаються великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням (здебільшого закріпленим і оформленим у законах) до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а значить, за способами одержання і розміром тієї частки суспільного багатства, яка є в їх розпорядженні».

Виходячи із вище наведеного визначення можна виділити такі ознаки класів:

- відношення до власності (володіє, не володіє);
- роль у суспільному розподілу праці, тобто класи відрізняються в залежності від тих функцій, які вони виконують (наприклад, люди фізичної або розумової праці);
- способи отримання і розміри доходів (зарплата, прибуток, мало, багато).

Таким чином, марксистсько-ленінський підхід передбачає в якості основного критерія розподілу суспільства на класи економічний критерій.

В сучасній західній соціології існує три основні підходи до виділення класів:

- 1) на основі самооцінки, самовіднесення людей до тієї чи іншої групи;
- 2) на основі зовнішньої оцінки статусу різних соціальних груп;
- 3) на основі об'єктивних критеріїв (економічних, політичних і інших).

Інструментом для такого визначення класів стала теорія соціальної стратифікації. Її авторами є американські соціологи Т.Парсонс, Р.Мертон, К.Девіс, У.Мур, які вважали, що соціальну стратифікацію спричинив розподіл функцій у суспільстві. Отже, соціальна стратифікація (від латинського слова *strata* – прошарок) – це розподіл суспільства на вищий, середній та нижчий класи. Виділяють три види стратифікації: економічну, політичну, професійну.

Економічна стратифікація – це наявність у суспільстві груп з різним рівнем доходу, наявність багатих, заможних і бідних.

Політична стратифікація означає диференціацію людей по групам в залежності від їхньої можливості суттєво впливати на хід політич-

них процесів в державі і світі. Наприклад, президент США, чи конгресмен (зарплата яких 200 і 175 тис. доларів на рік) за своїми доходами значно поступаються таким як Білл Гейтс. Але ж, звичайно і президент і конгресмен цієї країни складають вищий прошарок суспільства, вищий клас або, як прийнято говорити в англomовних країнах, *establishment*.

Професійна стратифікація передбачає, що різні професії відрізняються соціальним престижем та можливостями особистісного розвитку. Визначні актори, художники, музиканти, вчені, письменники також входять до вищого класу.

Необхідно зауважити, що класова і стратифікаційна моделі соціальної структури не заперечують одна одну, а навпаки – на основі вичленування у науковому аналізі реально існуючих класів, верств, інших соціальних груп може бути збудована «об'ємна» а не одноманітна модель соціальної структури, що має міцну емпіричну соціологічну базу. В останні роки у світовій соціологічній літературі поняття «класи» посідає таке ж визначне місце, як і поняття «страти», й обидва вони використовуються як в національних, так і в міжнародних порівняльних дослідженнях.

У деяких трактуваннях соціальної стратифікації наявні й егалітаристські (зрівняльні) тенденції. Вони особливо помітні у концепціях «середнього» чи «нового середнього класу», який трактується як більшість населення, що має власність і достатні можливості для заможного життя: він працьовитий, наполегливий у досягненні мети, вмів розпорядитись доступними благами й цінує надалі суспільством можливості для соціальної мобільності. Зростання чисельності «середнього класу» фактично означає ліквідацію протистояння багатства і бідності. Ідея «середнього класу» є альтернативою попередньому поділу, відображає зрівняльні тенденції у соціологічних поглядах. За даними соціологічних досліджень у нашому суспільстві наприкінці ХХ ст. стратифікаційні процеси відрізнялися трьома тенденціями.

Перша. С початку 90-х років рівень освіти, компетентність, досвід перестали забезпечувати статусну стабільність та безпеку більшості громадян України. Наслідком цієї тенденції стало те, що як засвідчили соціологічні дослідження на середину 90-х років тільки 2,1 процента населення України могло жити н в чому собі не відмовляючи і ще 21,4 проценти в тій чи іншій мірі були задоволені тими

доходами, які вони мали. В той же час 70,3 процентів респондентів вказували на невдоволення своїм соціальним становищем.

Друга тенденція – досить швидке формування прошарку індивідів, що досягають успіху, процвітають навіть за умови економічної кризи. Це носії соціально-економічної компетентності. Їм відомі правила, за якими ведеться розподіл та обмін обмежених ресурсів. Прошарок неоднорідний за стагусом, сферами зайнятості, професіями індивідів, джерелами їхніх доходів, тощо. Його спеціальна ознака – матеріальна забезпеченість і здатність задовольнити різноманітні потреби. Сюди саме і належать ті 2,1 проценти, що живуть ні в чому собі не відмовляючи.

Третя тенденція являє собою вкрай повільне зростання спільноти приватних та колективних власників засобів виробництва. В цілому можна сказати, що сьогодні в Україні відбувається розшарування не за професійною ознакою, а в межах кожного фаху за ознакою здатності її спроможності використовувати наявні можливості для підвищення статусу. Найбільш компетентні й активні працівники міняють професію, знаходять додаткову роботу, намагаються не припустити зниження рівня життя. Інші сподіваються на допомогу, захист, культивуючи патерналістські настрої і очікування. В результаті склалася ситуація, яку характеризують наявність невеликого прошарку «верхів», величезної маси «низів» між якими розташований тонкий прошарок тих, кому вдається підтримувати стабільність статусу (своєрідний ембріон «середнього класу»). Таке становище таїть в собі дві небезпеки. По-перше, це небезпека соціальної напруги, яка закономірно виникає в бінарній структурі. По-друге, первісне накопичення капіталу при спотворених ринкових відносинах (які маємо) може створити умови для відповідного зростання і самовідтворення «вищого класу». Специфіка його зростання і самовідтворення зумовлюється нинішнім характером накопичення капіталу. Це, переважно, торговельні угоди, валютні операції, активність сумнівної якості (з точки зору закону). Подібна діяльність забезпечує сотні процентів прибутку. Ніякі вклади у виробництво не дають такого ефекту. Ось чому «нові багатії» мало або зовсім не зв'язані зі сферою виробництва.

Стратифікація сучасного суспільства на «вищій-середній-нижчий» класи – процес закономірний. Появу багатих людей не варто

розглядати як відступ у соціальному розвитку. Треба лише створити умови для того, щоб їхні гроші були чесно зароблені. Крім цього потрібне ще й моральне переродження значної частини суспільства з тим, щоб забезпечити формування продуктивно орієнтованого підприємця. Для цього необхідною є нова етична установка. Мова йде про етику продуктивного використання капіталу про моральне значення економічного розрахунку. Потрібна нова структура мотивації в середині якої праця стане священним обов'язком. Тільки таким чином сформується прошарок власників, які сколотивши капітал, пустять його в ріст, тобто вкладуть у виробництво. Споживацький же капітал, накопичення якого йде в основному заради власних потреб, ще Макс Вебер назвав «хижацьким», авантюризм. Тільки поява продуктивного капіталу дасть можливість підвищити матеріальний рівень життя в суспільстві, закладе основи для виникнення і росту «середнього» класу, який, в свою чергу, буде гарантом стабільності в суспільстві. При цьому «середній» клас має складати більшість населення держави. Він повинен володіти власністю або достатніми засобами для життя, бути позбавленим турбот про хліб щоденний. Його інтереси об'єктивно збігаються з інтересами всього суспільства. Як показує практика політичного життя країн Заходу «середній клас» там виконує своєрідну роль буфера, що знімає соціальну напругу від зіткнення інтересів полярних класів. За деякими даними, у нашому суспільстві наприкінці ХХ ст. «середній клас» становив лише 15 процентів, в той час як в США – більше 80 процентів населення.

Отже, коли використати метафору, можна сказати, що соціально-класова структура сучасного українського суспільства – це аморфна маса, в якій, по-перше, відсутні чіткі соціальні страти і соціальна самоідентифікація. А це означає, що у більшості населення ще не пробуджені, не сформовані власні конкретні, більш-менш усвідомлені соціальні інтереси і соціальний статус. По-друге, поряд з мало чисельним «середнім» класом швидко зростає в умовах різкого погіршення життя люмпенізований прошарок. В цілому для українського суспільства є характерною передусім глибока соціальна дезінтеграція. Цим пояснюється слабкість інтересів, а значить, і соціальної волі тих нечисленних верств, які орієнтуються на економічну та політичну модернізацію.

Соціально-класова структура перенлітається з професійно-кваліфікаційною. Професійна структура – це сукупність професійних груп та відносин між ними, які існують у суспільстві. В основі даної структури знаходиться розподіл праці на окремі види професій, що вимагають спеціальних знань і трудових навичок.

Кваліфікаційна структура вказує на ступінь оволодіння працівниками своєю професією. Сучасна науково-технічна революція суттєво впливає на професійно-кваліфікаційну структуру суспільства. Ще на її першому етапі, в 50–60-і роки ХХ ст. економіка розвинутих країн почала звільнятися від працівників некваліфікованої, шаблонної праці. Наприклад, в США в багатьох галузях промисловості частка некваліфікованих робітників знизилась до 2–3%. Щось подібне спостерігається і в сільському господарстві. Так, чисельність сільськогосподарських робітників тут скоротилась з 1960 по 1986 роки в 1,8 раз, – з 1,6 млн. до 0,9 млн. Треба сказати, що цілеспрямоване формування творчого потенціалу трудових ресурсів у більшості промислово розвинутих країн стало складовою частиною державної політики. Так, в Японії в 1962 р. була висунута урядова програма «формування людини», яка була покладена в основу економічного та соціального розвитку країни на перспективи. Суть її полягає в інвентуванні рівня освіти по галузях і професіях за рахунок підтягування «малоосвічених» галузей і професій до передових.

Помітне зближення рівня освіти між різними професіями та кваліфікаційними групами відбулося в США. В 1985 р. середня освітня підготовка всіх зайнятих в економіці складала тут 13,9 роки. Тривалість освіти фермерів досягла 13 років. Кадри спеціалістів у народному господарстві комплектуються виключно за рахунок працівників з вищою освітою та вченим ступенем. Однією з ключових передумов інтелектуалізації трудової діяльності у народному господарстві та важливим фактором інтенсифікації економіки стало додержання принципу більш високої плати за більш кваліфіковану, творчу працю. Провідні кадри народного господарства-адміністративний персонал, спеціалісти з вищою та середньою спеціальною освітою, робітники високої кваліфікації, отримують і більш високу винагороду. Так, на кінці 80-х років ХХ ст. середня щотижнева зарплата в США становила: адміністративно-управлінського персоналу – 511 доларів, спеціалістів – 500 доларів, висококваліфікова-

них робітників – 408 доларів, в той же час у працівників торгівлі та адміністративно-допоміжного персоналу вона дорівнювала відповідно 351 та 300 доларів, у робітників середньої і низької кваліфікації – 293 та 263 доларів, робітників, зайнятих в сільському і лісному господарстві – 217 доларів.

Кожний крок працівника у підвищенні освітнього і кваліфікаційного рівня, тим більше в науковому рості завжди зустрічає заохочення і відбивається на заробітній платні. Залежність заробітної платні від освіти та наукової підготовки просліджується в усіх галузях народного господарства. Ця залежність визнана необхідною в цілому світі. Наприклад, середній річний заробіток випускника інженерного коледжу з дипломом бакалавра в кінці 80-х років ХХ ст. в США становив 26,3 тисячі доларів, магістра – 30,4 тисяч доларів, а доктора філософії – 39,5 тисяч доларів.

Являючи собою фундамент соціальної структури всього суспільства, трудова сфера відображає його головні особливості. Оптимальна структура трудового потенціалу, здатна розв'язувати народногосподарські завдання на рівні сучасних технологій, дозволяє державі посісти гідне місце серед економічно-розвинених країн. Це показує успішний досвід Японії, Південної Кореї, Іспанії та низки інших країн, які за умов відсутності значної ресурсної бази, спираючись переважно на розвиток власного трудового потенціалу, зуміли в історично короткі строки досягнути значного рівня економічного розвитку.

Становлення України як суверенної держави передбачає цілеспрямовану роботу з формування оптимальної структури її трудового потенціалу. Розглядаючи професійно-кваліфікаційний склад зайнятих в Україні як елемент соціально-професійної структури доцільно виокремити в ньому п'ять головних соціально-професійних груп: керівники, спеціалісти, службовці-неспеціалісти, робітники та селяни. Слід зауважити, що приналежність до соціально-професійних груп і верств, визначає не лише професійно-технічну однотипність праці людей, що належать до цих груп і верств, але також спільність багатьох суттєвих рис соціального обличчя працівників: схожість умов, характеру, соціальних функцій їх праці, наявність специфічних інтересів, своєрідність побуту, культури, суспільної психології та способу життя.

Основним критерієм групування є відмінності в заняттях що до об'єктивної складності зв'язаної з ними праці. Неоднакова складність трудових процесів визначає існування груп і категорій, що розрізняються за характером трудової діяльності, її змістовністю, співвідношенням рутинних і творчих, організаторських та виконавчих функцій. Різна складність занять передбачає різну професійну та загальноосвітню підготовку, а також різну оплату праці, що в кінцевому підсумку визначає відмінності в самому способі життя.

Які ж особливості соціально-професійної структури сучасного українського суспільства? Наведені в таблиці 1 дані свідчать про те, що як у всього зайнятого населення загалом, так і у більшості представлених етнічних спільнот(за винятком євреїв) найчисленнішою є соціально-професійна група робітників. Вона становить понад половину трудоактивного населення країни. Найбільшу частку робітників зафіксовано у поляків(61,36% зайнятих у цій етнічній групі).

Таблиця 1.

Соціально-професійний склад зайнятих у найбільш чисельних етнічних спільнотах України (1990 рік, у процентах)

Етнічні спільноти	Соціально-професійні групи				
	Працівники, зайняті переважно розумовою працею			Працівники, зайняті переважно фізичною працею	
	Керівники	Спеціалісти	Службовці-неспеціалісти	Робітники	Селяни
Все зайняте населення	4,76	24,44	5,46	56,62	11,70
Українці	4,57	19,97	4,82	56,89	13,75
Росіяни	4,5	27,69	6,42	57,23	4,16
Євреї	10,02	52,54	5,04	32,18	0,22
Білоруси	3,89	21,35	6,37	59,50	8,90
Молдавани	2,16	10,61	3,07	51,80	32,18
Болгари	4,45	17,70	3,56	51,52	22,78
Поляки	4,01	19,23	4,23	61,36	11,18

Другою за чисельністю є соціально-професійна група спеціалістів, праця котрих передбачає вищу або спеціальну середню освіту. Частка таких працівників у більшості розглядуваних етнічних спільнот становить від 18 до 28 процентів. Максимальна питома вага їх є у

євреїв – понад половину всіх зайнятих, найменшою – серед молдаван (приблизно 10%).

Селяни – працівники сільського господарства, зайняті переважно фізичною працею – становлять третю за чисельністю соціально-професійну групу, яка досягає майже 12 процентів. Причому відмінності частки селян у різних етнічних спільнот є дуже значимі. Якщо у молдаван майже третина зайнятих – селяни, то серед євреїв селян лише 0,2 проценти.

Соціально-професійна група службовців-неспеціалістів є порівняно невеликою, серед усіх зайнятих вона становить 5,46 процентів. Серед розглядуваних етнічних спільнот розкид значень питомої ваги невеликий, від 3,1 процента у молдаван, до 6,4 процентів у росіян.

І, нарешті, частка керівників-працівників, зайнятих найскладнішим різновидом праці, – є найменшою в соціально-професійному складі всіх зайнятих (менше ніж 5%). При цьому частка керівників – євреїв майже у 5 разів перевищує частку керівників-молдаван і більш ніж у 2 рази цю саму частку в українців.

Відносно кваліфікаційного складу трудоактивного населення України на зламі 80-х і 90-х років можна сказати наступне: як і в першому випадку провідне становище тут посідає єврейська етнічна група. Питома вага працівників, зайнятих управлінською працею, у цій групі є найвищою її майже у 5 разів перевищує аналогічну питому вагу у молдаван. Водночас частка працівників, зайнятих некваліфікованою фізичною працею, у євреїв більш ніж у 5 разів менше, ніж у молдаван (див. табл. 2). Найбільша, порівняно з іншими етнічними спільнотами частина всіх працюючих у євреїв зайнята висококваліфікованою розумовою працею, що разом з кваліфікованими спеціалістами, зайнятими на посадах, що потребують середньої спеціальної освіти, становить понад половину трудоактивної частини цієї етнічної групи.

Наведені дані свідчать про професійну присутність єврейської національної меншини в Україні, про високий загальний рівень кваліфікації цієї етнічної спільноти, про значні потенційні можливості вирішення трудових завдань на рівні сучасних наукових технологій та складних «ноу хау». Як видно з таблиці 2, серед найменш просунутих кваліфікаційно – етнічних спільнот опинилися поляки, болгари й

насамперед молдаване. Пропорції кваліфікаційного складу українців знаходяться приблизно на середньому рівні у порівнянні з іншими етнічними спільнотами. Дуже значною на сьогодні залишається частка працівників некваліфікованої фізичної праці – вона становить понад четверть усіх зайнятих українців, а у молдаван майже половину працюючих.

Таблиця 2.

Кваліфікаційний склад зайнятих в етнічних спільнотах України (у процентах)

Кваліфікаційні групи	Етнічні спільноти							
	Все зайняте населення	Українці	Росіяни	Євреї	Білоруси	Молдаване	Болгари	Поляки
1. Працівники управлінської праці, керівники колективів.	4,76	4,57	4,5	10,2	3,89	2,16	4,45	4,01
2. Працівники висококваліфікованої розумової праці з вищою освітою.	15,90	17,87	21,75	15,42	16,15	7,58	12,91	14,61
3. Працівники кваліфікованої переважно розумової праці з середньою спеціальною освітою.	5,55	2,10	5,94	7,11	5,20	2,99	4,79	4,59
4. Працівники нефізичної праці без спеціальної освіти.	5,48	4,82	6,42	5,04	6,37	3,07	3,56	4,23
5. Працівники кваліфікованої та висококваліфікованої переважно фізичної праці.	42,18	43,14	43,33	24,52	42,70	40,52	43,50	44,75
6. Працівники некваліфікованої переважно фізичної праці.	26,13	27,49	20,06	7,81	25,69	43,68	30,79	27,81

Розглядаючи соціально-професійний статус українців, росіян та євреїв в Україні, ми бачимо, що порядок розміщення цих етнічних спільнот у соціально-професійній та кваліфікаційній ієрархії є таким самим, як в США та Канаді. Наприклад, за даними перепису 1981 року питома вага українців з вищою освітою тут становила менше 6%, а питома вага в адміністративно-управлінських структурах і бізнесі 2,97%.

Більш низький порівняно з євреями та росіянами кваліфікаційний рівень українців, як болгар та поляків визначається насамперед дією одного з головних «неантагоністичних» протиріч соціалістичного періоду життя нашого суспільства – глибокої соціальної диференціації міста і села. Спосіб життя молдаван і болгар, що в більшості своїй ще залишаються сільськими жителями, а також спосіб життя з відповідним до нього рівнем освіти українців і поляків, більшість з яких стала жителями міст лише у 60–70-і роки, визначає сьогодні і ще, напевно, тривалий час визначатиме пропорції кваліфікаційного складу цих етнічних спільнот.

Соціально-етнічна структура суспільства та її особливості в Україні

Аналіз етнічної структури суспільства та соціальної структури націй і етнічних груп являє собою один із найважливіших напрямків соціології. Предмет цих досліджень в першу чергу зв'язаний з вивченням етнічних структур та їхніх соціальних характеристик, тобто з визначенням зв'язків елементів даної структури з соціально-класовою і етнічною структурою, тому що в основі національних відносин лежать відносини соціальні.

Україна досить тривалий час входила до складу багатонаціональних держав: Російської та Австро-Угорської імперій та Радянського Союзу. Все це зумовило поліетнічний характер складу її населення. Таким чином, етнічно неоднорідний склад населення зумовлює досить велику значимість цієї соціальної структури.

Основними елементами її на сучасному етапі суспільного розвитку є нація, тобто стійкі спільноти, що склалися історично і виникли на основі єдності історико-географічного походження, території, економічного життя, культури, мови, самосвідомості, а також народності. Нагальним питанням розвитку українського суспільства

на сьогоднішній день є формування політичної нації на основі консолідації всіх етнічних груп і спільнот. Коли американець, швейцарець чи канадець пишається своєю країною, проявляючи при цьому патріотичні почуття, вони, насамперед, пишуться громадянством своєї країни.

Ніхто з них не пишається американською, швейцарською чи канадською мовою або своєю національно-мовною виключністю. Подібні випадки там засуджуються громадськістю і обмежуються адміністративно. В умовах української дійсності консолідація нації відбудеться тоді, коли всі помисли і дії кожного члена суспільства будуть направлені в майбутнє. Не шароварно-хуторський спосіб мислення, що був притаманний минулим століттям, а світогляд людини ХХІ ст., не самоізоляція, як вважає дехто із сучасних провідників «національної ідеї», а вільне спілкування з народами Європи, в тому числі і з російським народом, збагачення на цій основі національної мови і культури, наповнення їх сучасним змістом та наближенням до європейських стандартів, високорозвинута економіка, стануть тими факторами які зумовляватимуть об'єднання представників різних етнічних груп в стійку соціальну спільноту – націю.

В соціально-політичній літературі поряд із поняттям нації часто можна зустріти термін «національність». За його допомогою, по-перше, прийнято визначати приналежність людини до тієї чи іншої нації, народності (наприклад, під час перепису населення) і, по – друге, характеризувати етнокультурні утворення безвідносно до території чи спільності економічного життя (наприклад, євреї, безвідносно до того, де вони проживають, – в Україні, Ізраїлі, США чи у Франції). Стосовно людей інших національностей (тобто виключаючи націю, що дала наймення національно-територіальному утворенню) застосовують терміни «етнонаціональні групи» або «особи некорінної національності», «національні меншини».

Процеси розвитку нації проходять під безпосереднім впливом загальних для країни факторів, таких, як протиріччя в сфері розподільчих відносин, соціально-класової системи, процесів демократизації, урбанізації, культурної та освітньої політики. Найбільш суттєвими чинниками в національному розвитку є рівень соціально-екологічного розвитку корінного етносу та характеру середовища його по

мешкання. Ці чинники мають тривалу інерційну дію, її навіть з їх зміною вплив етнокультурних традицій продовжує залишатись значним упродовж досить тривалого часу.

Так, зміна рівня соціально-економічного розвитку етносу та середовища його помешкання може далеко не одразу спричинити зміну традиційної для цього етносу галузі господарювання. Це показує досвід визначення етнологами ролі етнічного чинника в галузевому поділі праці в США. Вплив такого фактора, як було встановлено, зв'язаний як правило, не з соціально-економічного первістстю, а з трудовим досвідом і культурними традиціями. Наприклад, серед німців більш значною, ніж серед інших етнічних груп, є частка фермерського населення, вихідці із Великобританії дали США гірників, греки – кондитерів, тощо.

В Україні до недавнього часу таких досліджень не проводили, але є дані про етнічний склад галузей народного господарства, що склався на початку 90-х ХХ століття, які дають уявлення про питому вагу етнічних спільнот у всьому зайнятому населенні України. Факти свідчать що титульний етнос, який становить 71,8% усіх зайнятих, переважає лише у сільському та лісовому господарстві (відповідно 84,3% і 89,6%), проте в науці та науковому обслуговуванні, управлінні, побутовому та інформаційному обслуговуванні питома вага українців є пониженою (відповідно 59,14%, 64,85%, 66,00%, та 64,40%).

Аналогічні пропорції у тих самих галузях є характерними й для білоруської етнічної групи. Але у цьому випадку є деякі відмінності: в управлінні частка білорусів перевищує (1,48%), в той час як в науці відповідає їх питомій вазі в усьому зайнятому населенні – 1,04%.

З інших багаточисельних народів України найбільшу специфіку мають пропорції галузевого розподілу у євреїв, які відзначаються підвищеною часткою зайнятих у науці (3,79%), побутовому обслуговуванні (3,62%), культурі та мистецтві (1,43%), в інформаційному обслуговуванні (2,91%), будівництві – (1,26%) при загальній питомій вазі зайнятих у цій етнічній групі – 1,00%. Частка ж працюючих у сільському господарстві є дуже незначною (0,05%). У цих галузевих перевагах відбивається урбанізований спосіб єврейської етнічної групи, який характеризує значна динамічність соціальної адаптації.

Пропорції галузевого розподілу кожної з етнічних спільнот України найповніше віддзеркалюють етнокультурні трудові традиції

народів, їхнє історичне минуле, а також сучасний рівень соціально-економічного розвитку.

Поряд із дослідженнями соціальних характеристик етнічних спільнот важливе місце в етносоціології займає аналіз її основних національних компонентів, тобто самих націй і національностей, з урахуванням дії міжнаціонального спілкування. Характер останнього є важливим показником «форми співіснування людей». Соціальні наслідки міжнаціонального спілкування проявляються в таких важливих процесах, як розвиток двомовності, динаміка міжнаціональних шлюбів, міграційні процеси.

Мовні проблеми України перебувають в центрі уваги громадськості починаючи з моменту проголошення незалежності. Ініціативи уряду з розширення сфери функціонування української мови захисники системи двомовності розцінюють як насильницьку дерусифікацію та обмеження прав нацменшинств. «Національно свідомі», навпаки, говорять про порушення законів, перш за все, «Про мови в Українській РСР». Слід зауважити, що мовне питання досить складне і не таке просте для вирішення як декому вважається. Справа в тім, що більш ніж 50 процентів, а точніше 51 процент населення країни відносить себе до російськомовних. Це жителі великих промислових і культурних центрів таких, як Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Одеса, Донецьк, Луганськ, Крим і південні області України – Херсонська і Миколаївська. В той же час україномовними є представники тих регіонів, де переважає сільське населення. Якщо ж взяти всіх, хто відносить себе до російськомовних, то 2/3 з них – етнічні українці. За даними соціологічних опитувань переважна більшість громадян України – 78 процентів виступають за підвищення статусу російської мови і збереження системи двомовності.

Безумовно, мовна політика держави повинна будуватись таким чином, щоб сприяти розвитку і розновсюдженню мови корінного етносу. Але така політика має проводитись обережно, поступово, несиловими методами.

Важливим соціальним процесом, що змінює обличчя етнічної структури українського суспільства і є одним з головних показників розвитку етнічних процесів саме в останній час стали так звані змішані (міжнаціональні) шлюби. Поява та збільшення кількості таких шлюбів переводить міжетнічні відносини в більш тісну сферу

сімейних відносин. В ряді випадків розповсюдження етнічно змішаних шлюбів свідчить про розгорнуті соціальні процеси консолідації етнічних груп і спільнот.

Асиміляційні процеси, що змінюють обличчя етнічної структури населення, визначаються багато в чому саме розповсюдженням змішаних шлюбів. Такі шлюби ведуть до зламу попереднього етнічного побуту одного із членів подружжя, як правило, в етнічно змішаних сім'ях один із членів подружжя переходить на мову іншого (представника корінного етносу).

Деякі соціологи на Заході намагаються довести нежиттєздатність, нестійкість міжнаціональних шлюбів, говорять про їхню неповноцінність у порівнянні з однорідними шлюбами. Але ці доводи спростовуються самим фактом зростання питомої ваги міжнаціональних шлюбів в багатьох країнах світу. При цьому всупереч твердженням західних соціологів, дані свідчать, що змішані шлюби нерідко бувають більш стійкі, ніж шлюби однорідні. За даними переписів населення питома вага змішаних шлюбів в Україні від загального числа в процентах серед міського населення в 1959 р. складала 25%, в 1970 р. – 30%, в той час як сільській місцевості відповідно 5% і 10%. В такому крупному економічному, науковому і культурному центрі як Харків в середині 90-х років ХХ ст. майже кожний другий шлюб (45%) був міжнаціональним.

Отже міжнаціональні шлюби значно частіше зустрічаються серед міського населення. Це пояснюється тим, що розвиток процесу урбанізації в свій час призвів до міграції представників різних етносів в першу чергу рхійського в ті регіони де будувалися великі підприємства, шахти, відкривалися наукові та вищі навчальні заклади. В результаті населення великих міст і цілих регіонів формувалось як багатонаціональне. Немаловажне значення для розширення міжнаціональних шлюбів у містах має автономізація подружніх пар, послаблення їхніх зв'язків з колом родичів, в тому числі з консервативним у питаннях вибору шлюбного партнера старшим поколінням.

Вплив міжнаціональних шлюбів на зміну етнічної структури населення особливо проявляється на другому поколінні. Діти від національно змішаних шлюбів як правило опиняються в нестабільній етнічній ситуації, що зумовлена двомовністю, синкретичною культурою і т.п. В більшості випадків вступ до міжнаціонального шлюбу

не відбивається на національній приналежності наречених, але орієнтація дітей в таких сім'ях стає досить ускладненою. Частіше за все діти вибирають в своєму етнічному самовизначенні національність батька або матері. Традиції відносно того, що жінка при вступі в шлюб бере прізвище чоловіка зовсім не дають переваги для вибору дітьми національності батька. Часто діти приймають національність матері, особливо коли вона має більш високий соціальний і соціально-культурний статус, коли сім'я перебуває в корінному етнічному середовищі матері і т.д.

Соціально-територіальна структура

Одним із аспектів соціальної структури суспільства є соціально-територіальна структура. Осмислення основних понять, що характеризують соціально-територіальну структуру суспільства стає можливим тільки з урахуванням таких понять, як народ, населення, що є відмичкою для уявлення сутності таких явищ, як урбанізація, поселення, жителі міста чи села і т.д.

Народ – це населення країни. Його складовими є соціальні спільноти, прошарки, групи, що зайняті в різноманітних видах діяльності в системі суспільного поділу праці і які складають єдине соціальне ціле, тому що мають спільну історичну долю, суттєві ознаки подібного способу життя, а також чуття причетності до єдиної історичної спільноти. Необхідність виділення народу як специфічної соціальної спільноти та об'єкта дослідження соціології зумовлене його вирішальною роллю в суспільному виробництві. Під народонаселенням розуміється сукупність людей, які здійснюють свою життєдіяльність в межах певних соціальних спільнот (людства в цілому, окремих країн або регіонів, великих поселень). Структуру, динаміку міграції та процеси відтворення населення вивчає демографія. Зв'язок демографічних і соціальних процесів призводить до того, що кожному історично зумовленому способу виробництва властиві свої, історично зумовлені закони народонаселення.

В процесі історичного розвитку люди розселились і розселяються на планеті, в країнах і регіонах. На їх розселення впливає багато факторів: кліматичні умови, географічне середовище, природні багатства. Завдяки їм людина закріплюється на якійсь території, організовує свою діяльність, вступає у відносини з іншими людьми, тобто

формує життєве середовище. Природно, що в результаті цього об'єктивно виникає просторова форма організації суспільства, його територіальна структура.

Основні тенденції розвитку розселення в сучасному суспільстві створені законом концентрації і зростаючого різноманіття діяльності людей. Більш досконалі засоби транспортного зв'язку, передача та збереження інформації, компактні зв'язки і відносини створюють можливості для принципово нової територіальної організації їхньої життєдіяльності. Ця обставина знаменує перехід від старих поселень у вигляді окремих міст і населених пунктів до нових, серед яких круїні об'єднання поселень типу міст – міста-агломерації. Дана обставина зумовлена перш за все потребою суспільного виробництва і концентрації працівників (робочої сили) і соціальних спільнот, прошарків, що забезпечують не тільки виробничу, а й невиробничу сферу діяльності. Такі поселення надають можливість для збільшення доступу до наукової, технічної і культурної інформації, для вибору роботи будь-якої складності і соціальної значимості, для доступу в навчальні, медичні та культурні заклади.

Соціологи екологічної школи (Р.Парк, Е.Берджес та ін.) вбачали в міських поселеннях природну соціальну лабораторію, в якій застосовуючи емпіричні методи можна вивчати людську природу та зміст суспільного життя. Межею вивчення виступала концентрація уваги на двох напрямках: на створенні генеральної теорії суспільства і на проведенні інтенсивних конкретних досліджень, що дають опис в деталях певних соціальних процесів, які відбуваються в місті. Міська спільнота розглядалась як складна система, що складається із різних соціальних верств, кожна з яких претендує на певну територію. Просторова організація міста уявлялась у вигляді концентрованих зон, кожна з яких належала конкретній соціальній спільноті, або прошарку. Зміна у співвідношенні сил між прошарками та соціальними спільнотами призводила до чергового переділу міської території.

В сучасних умовах просторовий аналіз міста застосовується для вивчення соціальної сегрегації, тобто відокремлення частини населення, а також різних суспільних верств і етнічних груп в містах Західної Європи і США. В рамках чиказької соціологічної школи створюються передумови для виникнення урбаністичної концепції Луїса Вірта. На думку Вірта, чисельність, густина та неоднорідність

населення знаходять своє відображення в особливій міській культурі, яка характеризується: переважанням анонімних ділових, короткотермінових контактів в міжособистісному спілкуванні, зниженням значимості територіальних спільностей; затуханням сусідських зв'язків; зменшенням ролі сім'ї, нестійкістю соціального статусу міського жителя, підвищенням його соціальної мобільності.

Типи поселень: місто, селище міського типу, поселення, село відрізняються багатьма ознаками та показниками різномірної культури, способом життя і т.д. В сучасних умовах місто і село існують як територіальні спільноти людей, що склалися історично. Ці спільноти втілюють велику кількість якісних змін не тільки тих, хто складає їхнє населення, але й самі є результатом тих культурних, виробничих, соціально-виробничих змін, що відбувались і відбуваються під дією і за безпосередньою участю тих, хто в поселеннях проживає, працює і відтворює себе та своє соціальне середовище.

Місто – це історично конкретна, соціально-просторова форма існування суспільства, яка виникла внаслідок відділення ремесла від сільськогосподарського виробництва. Як система розселення людей, місто з моменту свого виникнення протистоїть селу. В місті сконцентровано населення, яке займається несільськогосподарським виробництвом. В міру розвитку суспільного виробництва населення міст стає більш різноманітним, різностороннім, що веде до збільшення числа міських жителів.

В кінці 80-х років міське населення України складало біля 65% від загальної кількості, а в середині 90-х років питома вага міських жителів складала вже більше 68%. Місто відіграє ведучу роль у суспільному і соціальному прогресі. У всьому світі зараз спостерігається зростання кількості міського населення. Якщо у 1800 р. в містах проживало 3% населення світу, то на початку 80-х років ХХ ст. – 41,3%, в середині 90-х років уже більше 56%, а в 2000 р. – більше 60% жителів Землі мешкали в містах. Кількість міст-мільйонерів на початку 90-х років ХХ ст. складало 270, а до 2000 р. зросла до 400 де проживає 25% мешканців планети.

Міста – це специфічні соціально-територіальні спільноти, вони займають провідне місце в суспільно-політичному житті. Тут сконцентровані наукові і культурні установи, основні центри масової інформації такі, як преса, радіо, телебачення. Крім того, в містах зосе-

реджені значні трудові ресурси, велика кількість засобів виробництва, передові технології. Говорячи про територіально-регіональні особливості розташування міст і концентрації міського населення в Україні необхідно зазначити, що переважна більшість із них сконцентрована у Східній та Південній частині країни, в той час як у Західному регіоні великих міст, за винятком Львова немає, і 75% населення там проживає в селах.

Село – це історично конкретна соціально-просторова сфера існування суспільства, що виникла внаслідок суспільного розподілу праці, тобто відокремлення ремесла від сільськогосподарського виробництва. Село – це місце концентрації населення, зайнятого переважно сільськогосподарською працею. Для сільської місцевості характерною є переважно невелика густина населення та незначна його кількість. На початку 90-х років ХХ ст. в селах України проживало більше 18 млн. Жителів (майже 35% всього населення України). Селу притаманний невеликий ступінь різноманіття видів трудової діяльності і дозвілля. В селі переважають гомогенні (однорідні) сім'ї, тут відсутня анонімність спілкування, соціальні ролі формалізовані слабо і всі люди є підконтрольними сільській соціальній спільноті. В житті сільських мешканців велику роль відіграють традиції, звичаї, місцеві керівники. Рігм сільського життя менш напружений, ніж у місті. Людина тут менше піддається психологічному навантаженню. Норми спілкування між мешканцями простіші. Великою перевагою сільських жителів є органічний зв'язок з природою.

Соціологічні проблеми міста і села є предметом дослідження спеціальних теорій – соціології міста і соціології села.

Соціологія міста досліджує генезу, сутність та загальні закономірності розвитку і функціонування міста як цілісної системи. Дана теорія розробляє проблеми, що відносяться до визначення місця міст у суспільстві та системі розподілу, основних причин появи і факторів, які впливають на розвиток міст. Крім цього соціологія міста займається вивченням соціальної структури міського населення, особливостей міського способу життя та міської культури.

Предметом соціології села є проблеми місця села у суспільстві та системах розселення в різних суспільно-економічних формаціях. Поряд з цим, дана соціологічна теорія досліджує основні фактори, що впливають на соціальні процеси, які відбуваються в селі, соціальну і

професійну структуру населення, специфічній сільській спосіб життя, особливості сільської культури та роль масової комунікації у розвитку села.

Соціально-демографічна структура

Дуже важливе місце у соціальній структурі суспільства відводиться соціально-демографічним «зрізам», до яких відносяться такі структури населення: статеву, вікову, сімейну та генетичну. Ці структури визначають умови і результати процесу відтворення населення і його формування в окремих регіонах, соціально-демографічні структури виступають статистичними параметрами таких явищ, як народжуваність, смертність, вступ до шлюбу, розрив шлюбних зв'язків, міграційний обмін населення між міською і сільською місцевостями, а також між різними територіями. Кожна із вказаних структур характеризує склад населення за такими ознаками: стать, вік, сімейний стан, місце народження і місце проживання.

Статеві-вікова структура населення являє собою комбінацію двох «зрізів». Перший – це співвідношення між чоловіками і жінками в населенні якоїсь території (країни, регіону) або в складі колективу, а другий – співвідношення між особами різних вікових категорій. Ці структури іноді трактуються як біологічні. Дійсно, відмінності між чоловіком і жінкою, дитиною чи людиною похилого віку, як окремими індивідами, мають біологічну основу.

Однак, розподіл сукупностей людей за статтю і віком є наслідком вже соціального розвитку. Біологія не здатна пояснити, чому, не дивлячись на те, що хлопчиків народжується більше, ніж дівчаток, в населенні більшості країн світу в кінцевому результаті, переважають жінки. Те ж саме можна сказати і про вікові відмінності.

Ще в більшій мірі сказане відноситься до співвідношення між чоловіками і жінками в різних колективах. Вікова і статеві структури колективів визначаються в першу чергу соціально-економічними умовами, такими як, виробнича спеціалізація, регіональна специфіка, особливості демографічної ситуації, правові норми. Так, у народному господарстві існують галузі з виключним застосуванням як жіночої, так і чоловічої праці.

Статеві-вікова структура населення може аналізуватись як за однією (стать або вік), так за двома ознаками. В першому випадку

особливий інтерес становить розподіл населення на три групи: A – 0–15 років (діти); B – 16–49 років (особи молодого і середнього віку); C – 50 років (особи старшого та похилого віку). Співвідношення між цими віковими категоріями характеризує тип вікової структури населення. Якщо кількість осіб віком 15–49 років дорівнює кількості дітей і людей похилого віку, то така структура буде прогресивною. $B=A+C$ (прогресивна структура). Під прогресивною структурою розуміється також така, де частка осіб молодше 16 років переважає частку осіб 50 років і старше. $A>C$ (прогресивна структура). Незважаючи на велику народжуваність в країнах Азії, Африки та Латинської Америки, в цілому у світі можна прослідити процес старіння населення. Наприклад, якщо у 1900 р. середній вік жителів планети Земля становив 15 років, то в 1995 р. – 25. За прогнозами спеціалістів в 2025 р. він становитиме 31 рік, а в 2200 р. – 43 роки. Особливо процес старіння населення характерний для країн Європи і Північної Америки. Так, в 1850 р. людей старше 65 років у Великобританії було менше 5%. Зараз ця цифра складає 18%, а за наступні 40 років збільшиться до 23%. Зменшення чисельності населення і його стрімке старіння є характерним явищем і для деяких країн, що колись були союзними республіками в складі СРСР. Це, насамперед відноситься до Росії, України, Білорусії, Молдови та Казахстану.

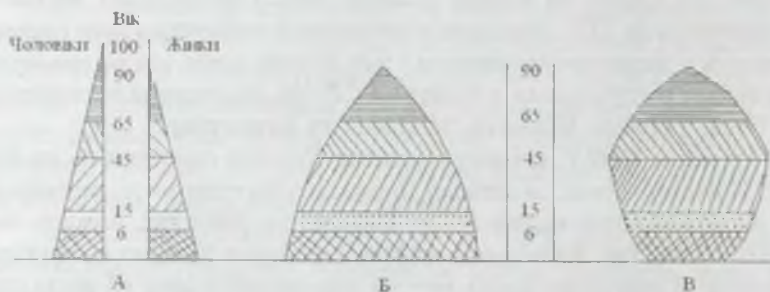
Тільки в 1999 р. кількість жителів України скоротилась на 400 тис. В цьому ж році, за даними Держкомітету смертність перевищила народжуваність майже вдвоє; народилось 389,2 тис. чоловік, померло – 739,2 тис. Крім цього, 44,8 тис. громадян України емігрували з країни. В результаті цього, питома вага людей старше 65 років становить на сьогоднішній день 14%, в Білорусії (для порівняння) – 13%, а в Росії – 12%.

Вивчення структури населення за ознакою статі не менш важливе, з практичної точки зору, між віку, тому що в такій же мірі ця ознака впливає на розташування продуктивних сил, з одного боку, і на відтворення і територіальне формування населення – з іншого. У післявоєнний період структура населення, деформована внаслідок значної втрати чоловіків в роки Великої Вітчизняної війни, суттєво покращилась. Якщо в 1951 році частка жінок у населенні складала 56%, то зараз вона досягла рівня 52,9%. Перевага кількості жінок починається з 30-літнього віку, в той час як суттєвий розрив зберігся тільки в групі пенсійного віку.

Аналіз статеві-вікової структури населення за двома ознаками дає можливість визначити співвідношення одночасно між різними віковими групами і між чоловіками і жінками в кожній віковій групі. Інструментом для структурних співставлень тут є статеві-вікові піраміди: аналогові, коли порівнюються дві або більше спільнот, або динамічні, коли співставляються структури однієї і тієї ж сукупності в часі. Статеві-вікові піраміди являють собою двохсторонню направлену діаграму, на якій число людей кожного віку і статі, або частка їх в спільноті, що досліджується, зображені горизонтальною половою певного масштабу. Полоси розміщуються одна над другою у порядку збільшення значень вікових показників, як правило від 0 до 100 років, зліва – для чоловіків, справа – для жінок (див. мал. 1).

Мал. 1.

Статеві-вікові піраміди, що відповідають типам вікових структур (за Ф.Бурдерфером)

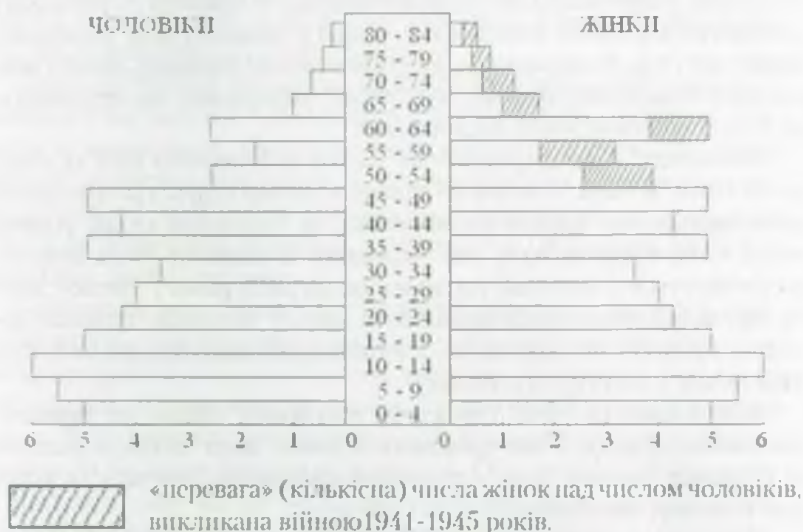
- А – молоде (ніджостаюче) населення
- Б – постаріле (стаціонарне) населення
- В – дуже старе населення

Порівняльна довжина ступеней від найстаріших до наймолодших дає уяву про вплив на статеві-віковий склад населення процесів народжуваності і смертності протягом тривалого часу, а також про вплив даного вікового складу на перспективу зростання населення. Якщо населення та режим його відтворення, тобто рівні народжуваності і смертності, не піддали під вплив якихось зовнішніх факторів (війни, стихійного лиха і т.д.), то вікова піраміда буде мати відносно рівні грані.

Під впливом порушень в кількості та віковій структурі населення або інтенсивності його відтворення, що є результатом, наприклад війни, яка призводить до падіння рівня народжуваності і зменшення чоловічого населення призовного віку, або постійної імміграції, що як правило, збільшує число чоловіків працездатного віку, грані статеві-вікової піраміди стають нерівними. На них відбуваються попередні зміни в характері приросту або зменшення населення. Такі порушення надовго залишають сліди в статеві-віковій структурі (див. мал. 2).

Мал. 2.

Вікова піраміда (за даними перепису населення 1970 р.)

Наприклад, на віковій піраміді населення нашої країни на 1970 рік чітко видно сліди різкого зниження народжуваності і відповідно числа тих, хто народився в період першої і громадянської воєн (1) та Великої Вітчизняної війни (2), а також сліди втрат чоловіків у воєнні роки. «Переважає» кількості жінок над чоловіками у віці 70 років і старше пояснюється не тільки загибеллю останніх у роки війни, але й більшою смертністю їх в мирний час. «Демографічне echo» зниження

народжуваності, викликаного війнами, просліджується через покоління. Менші покоління, що народилися в 1941–1946 роках (на кінець 1970 р. їм було 23–28 років (2), досягнувши репродуктивного віку, менше народили дітей (3).

Таким чином, аналіз статево-вікової піраміди полегшує прогнозування статево-вікової структури населення. Показовим тут є порівняння вікових пірамід з врахуванням різних територіальних спільнот, наприклад, піраміди для міського і сільського населення. В сільській місцевості переважають особи похилого віку. Статево-вікові піраміди застосовують і в соціально-економічних дослідженнях, де їхні щаблі віддзеркалюють не кількісний склад вікових груп (поколінь), а число зайнятих в тих чи інших галузях виробництва (трудовах колективах), об'єм виробництва (як правило у грошовому еквіваленті), а також споживання людей у кожному віці, відпрацьований час і т.д. Використовуючи статево-вікові піраміди, можна аналізувати практично будь-яку емпіричну інформацію, що отримується в ході соціологічного дослідження.

Населення – це сукупність не тільки осіб певного віку та статі, але й сімей, в яких ці особи об'єднані. Сімейна структура населення характеризується такими показниками, як кількісний склад, розмір, склад сім'ї, взаємозв'язок між окремими її членами. Вона широко застосовується у вивченні відтворення, міграції, рівня і способу життя населення, соціалізації молодих та виходу на пенсію старших поколінь, процесів, що відбуваються в соціальній, національній, етнічній, ряді інших структур суспільства.

При аналізі сімейної структури населення, сім'єю, як правило, вважають групу осіб, що проживають разом, яких об'єднує родство та спільний бюджет. Таке визначення, наприклад, береться до уваги при переписі населення.

Крім членів сім'ї в населенні виділяють дві категорії осіб, які не входять до складу сімей: окремо проживаючі члени сім'ї та одинаки. До перших відносяться люди, які мають спільний з сім'єю бюджет, або підтримують з нею постійні економічні відносини (наприклад, один із членів сім'ї виїхав на тривалий час працювати на Північ). Ті, хто не мають таких відносин, входять до категорії одинаків, яка включає в себе всіх осіб без власної сім'ї (жінки, чоловіки, дітей).

З сімейною структурою населення тісно пов'язаний шлюбний стан, відповідно з яким відрізняють жонатих, заміжніх, неодружених.

незаміжніх, вдових, розведених і таких, що розійшлися не розірвавши при цьому шлюб.

Генетична структура населення являє собою співвідношення в населенні осіб, що народилися в даній місцевості, і тих, хто переселився туди з інших регіонів. Серед переселенців виділяються групи в залежності від часу переселення. Цей вид структури є важливою характеристикою населення тих територій, в соціально-демографічному розвитку яких помітну роль відіграє (чи відіграла в недалекому минулому) міграція.

В структурі окремих територій в залежності від генетичних ознак можна виділити насамперед тих, хто народився в даній місцевості і переселенців. Кожна із цих груп населення може бути розділена на підгрупи. Так, в складі автохтонного населення виділяють осіб, які відносяться до різних поколінь.

Серед прибулого населення виділення підгрупи здійснюється в залежності від часу його вселення на дану територію. Найбільш важливим є визначення такого часового кордону, досягнувши якого прибуле населення переходить до стану постійних жителів конкретної місцевості. Цей рубіж визначається тим, що серед прибулого населення міграційна рухомість стає такою ж, як і серед постійних мешканців даного регіону.

Інформація про генетичну структуру населення окремих територій може бути отримана за допомогою декількох способів. Найбільш доступним є відбіркова розробка відомостей про склад робочої сили підприємств та установ. Ці дані зберігаються у відділах кадрів. Вони надають можливість розділити всіх тих, хто працює в залежності від місця їхнього народження. Обмеженість даного методу полягає в тому, що він розкриває структуру не всього населення, а тільки тієї його частини, яка зайнята в суспільному виробництві.

Другим методом є вибіркове анкетне дослідження. Його проведення може переслідувати дві мети. Одна із них полягає в отриманні відомостей про склад робочої сили або населення окремого об'єкта чи місцевості. В даному випадку важливим є репрезентативність даних. Наприклад, якщо дослідження відноситься до територіальної сукупності, то неодмінно треба знати генезу формування населення в її окремих частинах. Інша мета анкетних досліджень полягає в отриманні даних про річні, хоча й пов'язані, сукупності або ж про

різні частини однієї й тієї ж сукупності. Як приклад тут можна назвати відомості про склад тих, хто поступає на роботу або ж звільнюється з роботи. Такі дослідження надають дуже цінну інформацію для аналізу соціально-демографічних структур з метою їх співставлення.

Найбільш достовірну інформацію про генетичну структуру дають переписи населення.

Отже, соціально-демографічна структура суспільства займає досить важливе місце в структурі суспільства. Вона безпосередньо впливає на соціально-економічний розвиток держави. Тому вивчення цього феномену відіграє значну роль у суспільному житті і займає одне із провідних місць серед проблем, що досліджуються сучасною соціологією.

Соціальна мобільність та маргінальність

Соціальна структура суспільства, її види та структурні елементи перебувають у постійному русі і розвитку. Справа в тім, що соціальне відтворення, тобто процес еволюційного розвитку системи, є неможливим без широких переміщень великих мас людей, окремих осіб у суспільстві, тобто без соціальної мобільності.

Соціальна мобільність – це перехід людей із одних суспільних верств, груп до інших (соціальне переміщення), а також їх рух до позицій більш престижних (соціальний рух), або ж рух в напрямку низьких ієрархічних позицій (соціальна деградація). Термін соціальна мобільність вперше був введений у соціологію професором Гарвардського університету П.Сорокіним і став широко застосовуваним у сучасній соціологічній науці. Поняття соціальна мобільність застосовують в характеристиці ступеню відкритості чи закритості соціальних верств, груп або ж суспільства в цілому.

Соціальна мобільність, яка проявляє себе в різноманітних видах суспільних переміщень не зумовлюється об'єктивними процесами, що набувають характеру тенденцій. В даному процесі важливе місце займає суб'єктивний фактор (бажання індивіда). Суб'єктивними показниками соціальної мобільності можуть слугувати дані про внутрішньогрупову структуру суспільства, в якій спостерігається суб'єктивне прагнення молоді до оволодіння новими професіями до переміщень за межі того населеного пункту, в якому народився чи виріс і т.д.

Виділяють вертикальну і горизонтальну соціальну мобільність. Горизонтальна мобільність – це переміщення на одному рівні соціальної структури (наприклад, токар I, II, III, IV, V, VI розрядів). Вертикальна мобільність – це різні переміщення «вверх» – «вниз» у соціальній структурі (наприклад, робітник-інженер-директор заводу-міністр). Якщо людина втрачає роботу, починає жити на допомогу по безробіттю, то вона в соціальній структурі переміщується «вниз».

На рівень соціальної мобільності впливають різні фактори. По-перше, система освіти яка забезпечує реалізацію трьох найважливіших функцій.

Перша – це загальне і професійне навчання молоді, забезпечення її соціалізації. Особливе значення тут має система вищої і середньої спеціальної освіти.

Друга соціальна функція системи освіти – відтворення та розвиток соціальної структури суспільства. Система освіти служить засобом, що забезпечує переміщення людей із одних соціальних спільнот до інших (наприклад, з групи працівників фізичної праці до групи людей, зайнятих розумовою працею).

Третя соціальна функція системи освіти – це вплив на соціалізацію індивідів, на духовне життя суспільства в цілому.

Коли людина переміщується із однієї соціальної групи в іншу, виникають періоди під час яких вона знаходиться як би «поміж» цих соціальних груп. Наприклад, людина переїжджає із сільської місцевості в місто. Спочатку вона відчуває дискомфорт: спосіб життя в місті для сільського жителя сприймається як чужий, він немає в місті друзів і т.д. Подібне явище називається маргінальністю. Отже, маргінальність – це втрата особистістю об'єктивної приналежності до даної соціальної групи без наступного входження до іншої, а також втрата особистістю норм та цінностей відповідної субкультури. Маргінальність пов'язана з розхитуванням і ламанням нормативних-ціннісних систем під впливом соціальних і економічних зрушень. При цьому маргінали сприймаються не лише як аутсайдири й парії (пригноблена людина), що перебувають на «дні» суспільства. Маргінальність означає стійку соціально обумовлену відмінність між соціально-культурним походженням і нинішнім суспільним становищем. Маргінальність має позитивне і негативне значення. Позитивне значення

маргінальності полягає в тому, що люди, які перейшли з однієї соціальної групи до іншої, розширюють свій кругозор, знайомляться із звичаями та традиціями представників інших соціальних верств. Негативний вплив маргінальності проявляється в тому, що людина може втратити моральні орієнтири, в неї може з'явитися синдром психічної неурівноваженості і т.ін.

ВИСНОВКИ

Таким чином, соціальна структура може бути представлена в двох аспектах. По-перше, як сума будь-яких елементів суспільства (соціальних інститутів, соціальних організацій, груп) і взаємозв'язків між ними. По-друге, соціальна структура розглядається як сукупність соціальних груп, що мають неоднаковий доступ до соціальних благ. Саме ці групи відрізняються за своїми інтересами, ціннісними орієнтаціями, способом життя, направленістю політичних дій. Взаємодія якраз цих груп визначає динаміку суспільного життя. В історії соціологічної думки було декілька підходів до визначення цих груп. Насамперед, мова йшла про класи. Тому, дуже часто під соціальною структурою розуміється соціально-класова структура, хоча ці поняття її не рівнозначні. Справа в тім, що крім класів у суспільстві є ще соціально-етнічні, соціально-територіальні, соціально-демографічні структури.

Відносно соціально-класової структури в сучасній соціології є два підходи до її визначення. Перший – це марксистсько-ленінський підхід. Вихідним для аналізу класів тут вважається визначення поняття «клас», яке дав В.І.Ленін в праці «Великий почин». В сучасній західній соціології значно розновсюдження набула теорія соціальної стратифікації. Її проявом є розподіл суспільства на вищі та нижчі прошарки. Як правило, виділяють три основних види стратифікації: економічну, політичну і професійну. Прибічниками концепції стратифікації не виключають можливості застосування поняття «клас», виділяючи при цьому три основні класи, з яких складається суспільство – вищий, середній і нижчий.

Соціально-етнічна структура суспільства являє собою набір груп які об'єднує така суспільна ознака, як етнічна приналежність. Історично першими соціальними спільнотами людей були рід, клан. На

відміну від раси, яка була продуктом біологічного розвитку, і об'єднувала людей з однаковими біологічними рисами (колір шкіри, волосся, риси обличчя, характер будови тіла), соціальні спільноти є результатом соціальної взаємодії. В процесі такої взаємодії роди, клани об'єднуються в племена, складаються нові звичаї, вірування, звички, норми, цінності, виникає мова.

Змішування племен привело до нової спільноти – народності, яка символізує більш високу культуру суспільства. І далі, в процесі консолідації народностей на базі розвитку економічних, політичних та інших зв'язків між ними, складаються нації. Сучасні етнічні групи, нації відрізняються одна від одної за рівнем розвитку, за своїми соціальними характеристиками, положенню в системі соціально-економічних утворень окремих країн. Утворення самостійної Української держави, безумовно сприяє подальшому розвитку національної свідомості корінного етносу, його культури. Разом з тим, цей розвиток досить складний і суперечливий. Так, прийняття в Україні закону про мови, який передбачає перехід на українську мову в системі освіти, діловодстві і т.д., як показали дослідження у Східному та Південному регіонах країни, привело до різкого зниження прибічників загального переходу на українську мову, особливо помітно (більш ніж в 4 рази) зменшилась кількість прибічників утвердження української мови радикальними методами.

До сказаного вище слід додати, що у розвитку національних відносин діють дві тенденції: розвиток національної самостійності та тенденція ломки національних перегородок, яка зв'язана з інтеграційними процесами. Суспільство має сприяти і тій, і другій тенденції.

Для повноцінного існування суспільства, щоб його демографічна структура була представлена різновидними елементами: жінками, чоловіками, дітьми, дорослими, сімейних і однаків.

Демографічна структура суспільства – це сукупність групи людей, які відрізняються за віком, статтю, сімейним станом. В будь-якому суспільстві різні демографічні групи мають різне соціальне становище, рівень доходів і т.д. В силу того, що демографічні відмінності пов'язані з нерівністю в соціальному стані, демографічна структура набуває характеру соціально-демографічної.

Кожне суспільство має власну територіальну структуру (міські і сільські райони, території з різним кліматом і ландшафтом). Зрозуміло,

що умови життя у місті і селі відрізняються. Регіональні умови також впливають на спосіб життя людей. Тому, якщо територіальна структура – це сукупність територіальних спільнот (населення різних регіонів, міст, селищ, сіл), то соціально-територіальна структура – це територіальна структура, яка розглядається з боку соціальної нерівності різних соціальних спільнот.

В кожен соціальну структуру входять люди. Зрозуміло, що статус індивіда в структурі не є змінним. Людина (чи група людей) може змінювати місце проживання, роботу, вступити до вищого навчального закладу т.д. Зміна окремим індивідом або групою людей позиції в соціальній структурі називається соціальною мобільністю. Розрізняють горизонтальну і вертикальну соціальну мобільність. Під час таких переміщень людина, або група людей деякий час перебуває немовби «між» попередньою позицією і новою. Їй потрібний деякий час для того, щоб трансформуватися в нову спільноту. Цей стан називають маргінальністю. Маргінальність може мати як позитивне, так і негативне значення в житті індивіда. Чим швидше вік пройде цей період, тим успішнішим буде його трансформація в нову соціальну спільноту.

Тема 7.

СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ

Об'єкт, предмет і функції соціології праці

В попередніх темах мова йшла про питання, які відносяться до предмету фундаментальної (теоретичної) соціології. Починаючи з теми № 7 ми будемо знайомитися з проблемами, які складають предмет так званих теорій середнього рівня, що входять до прикладної соціології. Першою такою темою і є саме соціологія праці.

Соціологія праці вивчає працю як соціально-економічний процес в його багатогранних зв'язках із соціальними інститутами. В цій дисципліні органічно зв'язані теорія і практика соціального управління трудовою діяльністю людей; фундаментальні і прикладні дослідження умов, тенденцій та наслідків науково-технічного прогресу, соціальних та економічних проблем розвитку суспільної праці, центральною із яких є аналіз способу поєднання працівників із засобами виробництва.

Трудова діяльність людини завжди включена в певні соціально-економічні умови, належить тій чи іншій соціально-професійній групі, отож, характеризує її локалізацію в просторі і часі (робоче місце). Тому в поле зору соціолога попадають соціальні форми і умови праці, її колективний чи індивідуальний характер, соціальна організація спільної праці. Крім цього, соціологія праці вивчає різні соціально-психологічні сторони механізму включення працівника (індивідуального або сукупного) в трудову діяльність, тобто мотивацію і стимулювання праці, задоволеність своєю працею і відношення до неї, зв'язки підвищення трудової активності та продуктивності праці.

Праця – основа функціонування та розвитку людського суспільства усіх соціально-економічних формацій, умова виникнення та існування людства. Соціальна сутність праці обумовлена кількома чинниками. По-перше, праця є процесом, який відбувається між людиною і природою, в якому людина своєю діяльністю опосередковує, регулює та контролює обмін речовини між собою та природою. По-друге, людина, виходячи на природу, використовуючи та змінюючи її для задоволення своїх матеріальних і духовних потреб, не

тільки створює матеріальні та духовні блага, а її змінює власну природу, розвиває здібності та нахили, виробляє соціально необхідні якості, формує себе як особистість. Праця є фундаментом, на якому базуються соціальні процеси, формуються соціальні відносини. Вона змінює становище різних груп працівників, формує їх соціальне та професійне обличчя. В цьому виявляється сутність праці як базового суспільного процесу.

Праця – не тільки економічна, а й соціологічна категорія. Об'єктом соціології праці є вивчення специфіки суспільної праці як соціального фактора. Можна сказати і так: об'єктом соціології праці як спеціальної соціологічної теорії є праця як суспільно значиме явище зі всіма її ознаками, завдяки яким вона відрізняється від інших суспільних явищ. Її предмет – це структура та механізм соціально-трудо-вих відносин, а також соціальні процеси у сфері праці, які проявляються у ставленні індивіда до праці та у його трудовій активності.

Таким чином, соціологія праці – це галузь соціології, предметом якої є праця як основна сфера формування, розвитку та задоволення різноманітних матеріальних і соціальних потреб, інтересів працівників і груп, як основа соціально-економічного становища (статусу) в суспільстві, важливі критерії соціальної диференціації; дослідження соціологічними методами стану та динаміки відносин між окремими працівниками і групами з приводу володіння власністю на умови і засоби праці, мотивів і цінностей трудової діяльності.

Передумови соціології праці мали місце в описах становища різних соціальних груп які здійснювали лікарі, етнографи, історики минулих століть. Теоретичні і практичні основи нової дисципліни були сформовані книгами і соціальними експериментами відомих економістів Ф.Тейлора і Э.Мейо. В марксистській літературі умови праці і життя працівників вперше були досліджені в праці Ф.Енгельса «Становище робітничого класу в Англії».

В 60–70-і роки ХХ ст. почалось вивчення особливості характеру та змісту праці різних груп працівників. Досліджувались їхні відношення до праці, мотиви трудової діяльності, престижність та привабливість професії. Було обґрунтовано уявлення про те, що диференційовані за характером і змістом види зайнятості в своїй сукупності утворюють соціально-економічну структуру суспільної праці. Проведені за ознаками «характер праці» і «технологічний тип

виробництва» класифікації професій та типології груп працівників використовувались для вивчення соціальної структури міст, соціально-професійної та професійно-кваліфікаційної структури.

На початку 80-х років ХХ ст. радянський соціолог В.А.Ядов сформулював ряд теоретико-методологічних принципів соціології праці. Відповідно до цих принципів технологічні і соціальні аспекти праці аналізуються в рамках загальної концепції, трудова діяльність вивчалась комплексно в єдності її техніко-технологічних та соціально-організаційних аспектів; дослідження і інтерпретація отриманих даних повинні опиратись на чіткі уявлення про робоче місце, спосіб життя працівника, місце праці в загальній системі цінностей.

В сучасних умовах дослідження в області соціології праці торкаються таких актуальних питань як: відношення суб'єктів виробництва, вивчення взаємодії інтересів, потреб і цінностей різних груп і прошарків, протиріч між ними, форм згладжування конфліктних ситуацій.

Соціологічні виміри праці.

Поняття про матеріальне і духовне виробництво

Праця — це головна умова життя людини і суспільства. Завдяки праці людина натрапила на слід свого природного розвитку, виділилась із світу тварин і стала по-справжньому **людиною**. Таким чином, праця створила людину, вона ж створила і людське суспільство. Праця завжди виступає як колективна діяльність. Під час виробництва люди вступають у відносини не тільки з природою. Вони не можуть виробляти, не об'єднуючись при цьому для спільної діяльності та для взаємного обміну своєю діяльністю. Для того, щоб виробляти, люди вступають у певні зв'язки та відносини, і тільки в рамках суспільних зв'язків та відносин існує їх відношення до природи, має місце виробництво.

Для соціології характерним є розмежування понять праця взагалі та виробництва. Поняттю праця взагалі відповідає предметна діяльність, суб'єктом якої є людина. Звідси праці витікає як природна передумова людського існування. В процесі праці люди вимушені діяти спільно і між ними виникають певні, зумовлені трудовою діяльністю, відносини. Праця набуває ясно вираженого суспільного характеру, стаючи виробництвом. Суспільне виробництво включає в себе

всю життєдіяльність індивідів у всіх формах. В системі суспільного виробництва матеріальні відносини набувають двоїстого змісту. По-перше, вони виступають як характеристика історично-визначеного способу виробництва. По-друге, це – відношення індивідів, ґрун, класів в процесі виробництва та відтворення матеріальної сторони суспільного життя.

В системі суспільного виробництва вирішальна роль належить матеріальному виробництву. Без виробництва і відтворення матеріальних умов та засобів життя людей неможлива сама їхня життєдіяльність в цьому різноманітті. Матеріальне виробництво формує новий світ, створену людиною нову природу, той світ, в якому з матерії природної люди творять матерію соціальну.

Матеріальне виробництво – це спосіб добування матеріальних благ, необхідних для виробничого і особистісного споживання. Матеріально-виробнича діяльність направлена, насамперед, на задоволення матеріальних потреб людей: потреб в їжі, одязі, житлі і т.д. Задоволення матеріальних потреб пов'язане з забезпеченням людей необхідними предметами культурного обіходу, засобами комунікацій, з розвитком системи охорони здоров'я, сфери освіти, обслуговування і т.д. Задоволення матеріальних потреб складає основу і умову інших потреб. Перебуваючи в постійному розвитку, матеріальні потреби відображають залежність людини від історичних умов її існування. На різних етапах розвитку суспільства матеріально-виробнича діяльність займала не однакове місце.

Первісне суспільство характеризувалось дуже низьким рівнем матеріального виробництва. Цей рівень зумовлював крайнє нестійке задоволення матеріальних потреб суспільства і будь-яка невдача у виробничій діяльності була важкою ношею для суспільства.

З ростом продуктивності праці, розвитком та ускладненням соціальних зв'язків розвивалось і збільшувалось матеріальне виробництво. Це давало суспільству можливість більш-менш стабільно і надійно задовольняти матеріальні потреби. Задоволення матеріальних потреб тепер уже не в такій мірі залежало від успіхів матеріального виробництва в тій чи іншій його ділянці. Масштаб виробництва виріс до такої міри, а додатковий продукт забезпечував такі резерви, такі можливості перерозподілу матеріальних благ, що періодичні невдачі перестали бути згубними для суспільства. В цих умовах жорстка

залежність суспільства від успіхів у матеріальному виробництві набула іншого виміру. Залишаючись в своїй суті незмінною, вона перестала бути щоденно першорядною, визначальною, просліджується її перехід на другий, не головний план суспільного життя.

Переміщення певного виду діяльності на другий план у суспільстві реально означає не що інше, як відносно вирішення якихось проблем, забезпечення стабільності якогось виду діяльності. Це також означає, що на перший план у суспільстві виходять інші проблеми реалізація яких вимагає першочергових зусиль. Наприклад, в період первісного суспільства першочерговим завданням яке людина мусила вирішувати кожного дня було добування їжі. З подальшим розвитком матеріального виробництва і переходом до товарно-грошових відносин ця проблема вже не була першорядною. В умовах сучасної науково-технічної революції і переходу до інформаційного суспільства на перший план виробничої діяльності людей виходить добування інформації.

Одним із основних елементів суспільного виробництва є духовне виробництво. Сутністю духовного виробництва є виробництво духовних цінностей, тобто ідей, наукових знань, ідеалів, уявлень. Духовне виробництво, як і матеріальне, здійснюється в межах конкретних соціальних інститутів, сюди ж відносяться вся діяльність людей з виробництва, обміну, розподілу і споживання духовних цінностей. Суспільна значимість і цінність духовної праці, її роль у функціонуванні та розвитку суспільства визначається тим, що виробництво духовних цінностей, багатство ідей, свідомість і т.д. здійснюється особливим прошарком людей, це виробництво суспільної форми свідомості. Суспільна форма свідомості є не що інше, як ідеальна форма соціального зв'язку між людьми. Релігія, філософія, мистецтво являють собою різновид виробництва, що мають своїм результатом свідомість – ідеальну форму відносин, певний тип духовного спілкування людей.

Матеріальне і духовне виробництво зв'язані в одне ціле. Люди виробляють свідомість, змінюють при цьому продукти свого мислення. Свідомості належить виключна роль в удосконаленні засобів виробництва і технологічної бази, в заміні суспільних відносин, в становленні нових форм суспільного спілкування між людьми.

Розділ функцій матеріального і духовного виробництва передбачає і обмін діяльністю між ними. З боку духовного виробництва цей

обмін проявляє себе у виробництві технологій для матеріального виробництва, соціальної сфери та самого духовного виробництва. Поняття технологія виникло в середині XIX ст. Воно означає наукову організацію матеріального виробництва. З переходом до індустріального виробництва виникає можливість та необхідність випереджаючого впровадження наукових технологій, що розробляються безпосередньо в системі духовного виробництва.

Основні категорії соціології праці та їх характеристика

Основними категоріями соціології праці є: умови праці, організація праці, види праці, зміст праці, характер праці, відношення до праці, трудові ресурси і т.д.

Поняття характер праці є для даної дисципліни одним із основних. Воно означає єдність техніко-економічного змісту праці та її суспільної форми, а також соціально-економічну якість суспільної праці на тому чи іншому ступені розвитку продуктивних сил, що зумовлена особливостями способу поєднання працівника з засобами виробництва. Суть даного поняття полягає в зазначенні закріпленості працівників за економічно і соціально неоднорідними видами праці, які мають неоднакову оцінку з точки зору їхньої суспільної значимості.

Проявляючи себе на рівні суспільної організації в цілому, характер праці відтворює соціально рольові функції конкретної праці. Міністр директор чи головний інженер займають більш високий соціальний статус, чим робітник. Відповідно, відмінності в їх функціях – це конкретно рольові форми в яких проявляється суспільна характеристика людей, які належать до різних соціальних груп. Індивід здійснює трудові дії в тій конкретній формі, яка корисна не тільки йому, а й іншим. В той же час він має можливість задовольняти свої потреби тому, що приймає участь у задоволенні потреб інших. Закріплення працівників за певним видом діяльності приймає інституціоналізовану форму соціальної ролі, яка виражена в посадових інструкціях та тарифно-кваліфікаційних нормах. Якісні відмінності в професіях, таким чином, фіксують місце індивіда в суспільному виробництві.

На відміну від характеру праці поняття «зміст праці» означає конкретну трудову діяльність працівника і її ознаки. Зміст праці – це соціально-технологічна характеристика трудової діяльності, яка

враховує види, функцію і організацію трудових дій на робочому місці, фізичну та інтелектуальну напругу, ступінь самостійності, або технологічної прив'язаності працівника, монотонність або різноманітність праці. Зміст праці включає в себе розподіл функцій (виконавчих, реєстрації і контролю, спостереження, наладки і т.д.) на робочому місці і проявляється в сукупності операцій, що виконуються.

Речовою стороною даної категорії є предмет, засоби і продукт праці. Взаємодіючи один з одним, вони утворюють сукупність трудових операцій які характеризують зміст праці у вузькому значенні цього слова. Речовий (техніко-організаційний) зміст праці доцільно розглядати на різних рівнях суспільного виробництва. На рівні робочого місця сукупність операцій виступає як зміст індивідуальної праці. На рівні суспільства вона перетворюється у взаємозв'язану систему галузей і видів праці, тобто характеризує зміст суспільної праці. Удосконалення суспільної праці повинно випереджати та визначати закономірності змін її індивідуального змісту і збільшення питомої ваги операцій, що вимагають високої кваліфікації, підвищення рівня політехнічної освіти працівників. Методи удосконалення суспільного та індивідуального змісту праці різні. Якщо перші залежать від розвитку засобів виробництва, впровадження прогресивних технологій, то другі визначаються новими формами організації праці на робочому місці. В силу цього в суспільному виробництві, як правило, існує неузгодженість (протиріччя) між рівнем кваліфікації працівників (показник індивідуального змісту праці) та об'єктивними вимогами складності робіт, що виконуються (робочих місць) – показник суспільного змісту праці.

Безпосередньо з характером та змістом праці зв'язані її види. Основними видами праці є ручна, механізована і автоматизована. Прийнято відрізняти просту ручну працю (що не потребує спеціальних навиків, знань та вмінь, а також користування сучасними інструментами і приладами) та складну (основану на тривалій підготовці, науково-технічних знаннях і майстерності працівника). Якщо складна ручна праця (наприклад, праця лекальника, монтажника радіопаратури і т.д.) в певних масштабах не втратила свого значення, то проста ручна праця історично зжила себе.

Взаємозв'язок характеру і змісту праці з її видами можна виразити таким чином. Зміст праці – це ручна, механізована й автоматизована

праця (зв'язок працівника з різними видами традиційної і нової техніки). Характер праці – проста і складна праця (зв'язок працівника з затратами фізичної та розумової енергії, виконавчою чи організаційною діяльністю, кваліфікацією і т.д.). Під простою працею розуміється значна перевага фізичних затрат над інтелектуальними, під складною – перевага інтелектуальних над фізичними, або їх органічне поєднання в діяльності людини.

Взаємозв'язок цих ознак дає наступні групи праці:

- 1) проста ручна;
- 2) складна ручна;
- 3) проста механізована;
- 4) складна механізована;
- 5) проста автоматизована;
- 6) складна автоматизована.

Групи 1, 3, 5-а – це переважно некваліфікована, мало- та середньо-кваліфікована праця; 2, 4, 6-а – праця середньої і високої кваліфікації. В процесі науково-технічної революції скорочується 1-а група; в умовах часткової механізації та автоматизації розвиваються 3 і 5-а групи. За комплексної механізації та автоматизації відбувається прискорення розвитку 2, 4, 6-ї групи, з яких 2-а і 6-а як найбільш перспективні стають носіями повної автоматизації.

Нова техніка й технологія дають можливість зберегти працю людей, вивільняти робочу силу. В останні роки в передових промислових країнах виникла тенденція перебудови промислового виробництва з використанням автоматизованих систем на основі мікропроцесорів та промислових роботів. Промислові роботи сьогодні не рідкість у заводських цехах. В Японії їх нараховується 100 тисяч, в США біля 20 тисяч, біля 10 тисяч роботів використовується в Західній Європі. Точність і акуратність цих машин, їхня здатність працювати без втоми, зумовили широке використання їх в багатьох галузях виробництва – від автомобільної до годинникової індустрії. Але є ділянки, де використання роботів ускладнюється, наприклад, будівництво, гірничо-добувна промисловість. Тут в складних умовах виробництва, які до того ж часто змінюються, потрібні мобільні автомати, які здатні орієнтуватись в обстановці, що весь час змінюється та «приймати відповідні рішення». Особливо корисними вони будуть там, де праця пов'язана з підвищеним ризиком людей, наприк-

лад, у вугільних шахтах, на атомних електростанціях. Вчені різних країн вже створили перші прототипи подібних машин і недалекий той день, коли більшу частину виробничої небезпеки «розумні» роботи візьмуть на себе. На сьогодні, в ряді країн вже функціонують виробництва, які є прототипами виробництв ХХІ ст. Зразком таких виробництв можуть служити японська компанія «Фанук», або американська «Ай. Бі. Ем».

На заводах «Фанук» випускають робототехніку. Всі операції, зв'язані з виробництвом, автоматизовані і виконуються за командою комп'ютера. В цеху знаходиться один оператор, який контролює процес. Якщо буває збій, він зупинить дефектного робота, а комп'ютер запрограмує виробництво по-новому, в обхід машини, яка вийшла з ладу. Рентабельність даної компанії одна із самих високих у світі. Кожен, хто працює на неї, приносить щорічний прибуток в 500 тис доларів.

Корпорація «Ай, Бі, Ем» займається виробництвом персональних комп'ютерів. На своєму заводі в місті Остїні (штат Техас) ця компанія впровадила нове технічне устаткування, яке являє собою повністю автоматизовану систему. Менш ніж за 6 хвилини з конвеєру заводу виходить готовий персональний комп'ютер, при цьому протягом всього виробничого процесу до нього не торкається рука людини. За оцінками спеціалістів таке устаткування на 75 % продуктивніше від традиційних систем.

Впровадження у виробництво новітньої техніки сприяє більш раціональній розстановці наявних кадрів, зменшенню обслуговуючого персоналу і в цілому скороченню питомої ваги зайнятих у виробничій сфері. В той же час зріс рівень зайнятості в сфері обслуговування та торгівлі. Все це зумовило вироблення нових підходів до підготовки трудових ресурсів. Особливо актуальна проблема трудових ресурсів є в Україні. Зушинка підприємств і відтік робочої сили в торгівлю, зростання безробіття, погіршення демографічної ситуації ведуть до того, що країна поступово втрачає той потенціал від якого в значній мірі залежить бути чи не бути їй в числі розвинених індустріальних держав.

Трудові ресурси – це головна продуктивна сила суспільства, яка складається із працездатного населення у віці жінки: від 19 до 55 років, чоловіки від 16 до 60 років, а також економічно активного

населення за межами вказаного вікового простору. Трудові ресурси є предметом вивчення багатьох наук: економіки, статистики, демографії і т.д. Відносно соціології праці, то її цікавлять такі питання, як інтенсивність мобільності трудових ресурсів, їх розподіл за регіонами, галузями та підприємствами, стан мобільності в даний момент та на перспективу. При аналізі увага концентрується на таких факторах, як зміна індивідом професії і місця роботи, професійні орієнтації молоді на види праці, зростання або зниження кваліфікаційного потенціалу трудових ресурсів, заміна фізичної праці на інтелектуальну чи навпаки і т.д.

Актуальність вивчення трудових ресурсів визвана тими обставинами, що досить часто зміна роботи, місця проживання та переміщення по території країни відбувається стихійно і з точки зору потреб суспільства недоцільна. Як показала практика все це призводить до значних матеріальних втрат. Наприклад в Радянському Союзі із 129 млн чоловік, зайнятих в народному господарстві, близько 25 млн щорічно міняли місце роботи. При цьому 12% із них, що звільнялись через деякий час повертались на старе підприємство (спрацьовує принцип «добре там, де нас нема»). Тільки прямі економічні збитки при цьому складали 3 млрд карбованців щорічно.

Існуюча система господарювання в Україні має достатньо можливостей для ефективного розподілу трудових ресурсів в галузях і регіонах. Однак для їх реалізації необхідною є система практичних заходів: економічних, правових, ідеологічних які б дали можливість ефективно регулювати мобільність кадрів. Попередньою умовою для подібного аналізу є всебічне вивчення соціальних та економічних механізмів розподілу і перерозподілу трудових ресурсів. Один із них – це поєднання оновлення кадрів із скороченням або стабілізацією кількості їх на підприємствах. Практичне вирішення даної проблеми передбачає переорієнтацію молоді, що вступає у доросле життя на оволодіння тими професіями, потреба в яких гостро відчувається в конкретному регіоні. Сьогодні стали дуже популярними професії юриста, економіста, знавця іноземної мови. Майже в кожному обласному центрі подібних спеціалістів випускають одночасно декілька вузів. В результаті неконтрольованого підходу до визначення доцільності підготовки названих спеціальностей в такій кількості, через 4–5 років може скластися ситуація, коли в торгових рядах на міських

ринках в доповнення до інженерів, вчителів та лікарів з'являються юристи, менеджери, економісти. В той же час рано чи пізно запрацює промисловість, що викличе гостру потребу в інженерно-технічних кадрах, значна частина з яких поступово втрачає свою кваліфікацію через неможливість знайти роботу за спеціальністю. Другим перспективним вирішенням проблеми дефіциту кадрів та стабілізації колективів є покращення соціальних умов праці і побуту на виробництві. Вчені довели, що навіть підвищення зарплати при збереженні несприятливих умов праці не веде до стабілізації трудового колективу.

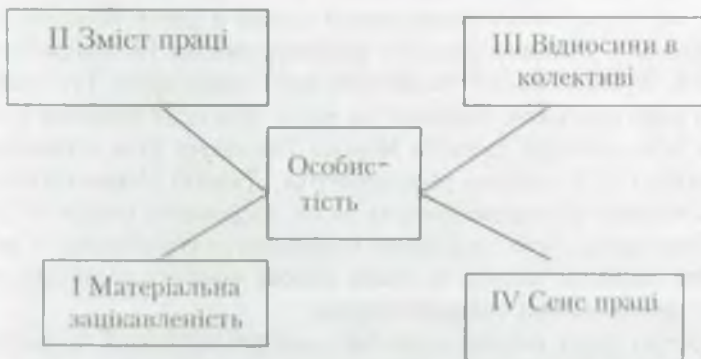
Основні рівні мотивації трудової діяльності.

Роль соціології у вирішенні проблеми виробничих і соціально-психологічних відносин у колективах.

З середини 80-х років XX ст. у вітчизняній соціології розробляються складні концепції, пов'язані з визначенням мотиваційних факторів трудової діяльності. В даному випадку заслуговує на увагу концепція мотивів трудової діяльності, яка була розроблена соціологом професором О.Здравомисловим, який запропонував таку схему трудової діяльності індивіда (див. мал. 1).

Малюнок 1.

Схема трудової діяльності індивіда

Перший похідний рівень мотивів трудової діяльності – матеріальна зацікавленість індивіда в результатах своєї праці. Саме у початковій сфері діяльності – матеріальному виробництві, розвиваються

потреби і інтереси людини. В пошуках засобів для задоволення своїх потреб вона і діє. Праця завжди була і буде засобом відтворення життя. Але при цьому виникає безліч проблем, пов'язаних з мотивами, які вимагають певного уточнення. Наприклад, спроби зв'язати розмір заробітної плати з ефективністю праці мало що дають. Заробіток дійсно буде стимулом до праці якщо він відповідає індивідуальному трудовому вкладу працівника. Практика господарювання показала, що зрівнялівка в оплаті праці призводить до зниження не тільки інтересу особистості до праці, а її відповідальності за її якість. Отже мотиви трудової діяльності людини не вичерпуються матеріальною зацікавленістю.

Фактором, що зумовлює відношення до праці виступають технологічні або функціональні особливості змісту конкретного виду праці. Функціональний зміст праці – це сукупність об'єктивних можливостей розвитку творчих здібностей особистості у конкретному виді трудової діяльності. Саме тут реалізується творча функція праці, а її відсутність в трудових стимулах значно звужує дієвість будь-яких систем заохочення.

Крім вище зазначеного, мотиви трудової діяльності породжуються сукупністю взаємовідносин у колективі де працює людина: відносинами з керівником, колегами, конкурентністю у трудових відносинах і т.д.

В трудових колективах існують і різноманітні системи солідарності, які стимулюють сприятливий клімат в цехах, бригадах і т.д. Солідарність знайшла великого розповсюдження на підприємствах у США, Франції, Японії, Великобританії і інших країнах. Тут здійснюються різні програми, засновані на теорії людських відносин Елтона Мейо та соціометрії Джекоба Морено. Вважаючи дуже небезпечною хворобою США «низьку згуртованість», Джекоб Морено доводить, що за допомогою соціометричних тестів, соціального контролю за поведінкою малих груп, здійснення соціального регулювання з врахуванням відносин нахилу та огиди можна замінити соціальні революції «революціями співробітництва».

Окрему групу мотивів становлять мотиви соціальної та професійної мобільності, подолання статусно-рольового та соціально-психологічного дискомфорту.

Мотиви виконують різноманітні функції:

- а) орієнтуюча – функція, за якої мотив спрямовує поведінку працівника в ситуації вибору її варіантів;
- б) змістоутворююча – функція, за якої мотив визначає суб'єктивну значимість поведінки працівника, надає їй індивідуального змісту;
- в) регулююча – функція, за якої мотив надає поведінці особи суспільного чи особистого характеру;
- г) спонукаюча – функція, коли мотив є внутрішнім спонукачем активності особи;
- д) мобілізуюча – функція, за якої мотив мобілізує сили працівника на реалізацію значимих для нього видів діяльності;
- ж) обґрунтовуюча – функція, коли за допомогою мотивів людина пояснює свої вчинки.

Трудовий колектив реалізує свої цілі й завдання, головні з яких – випуск продукції, виробництво матеріальних благ, надання послуг, тощо. Відповідно до цього у колективі складаються свої соціальні цінності та норми, формуються вимоги до рівня освіти, кваліфікації, індивідуальних характеристик працівників. З іншого боку, людина, яка стала до роботи, має власні життєві цілі, погребні, цінності, стандарти поведінки, тощо. Відповідно до них працівник висуває зустрічні вимоги щодо характеру, організації, умов, оплати праці, можливостей професійного зростання. В процесі трудової діяльності відбувається взаємодія працівника і колективу, їх пристосування одне до одного (адаптація).

Трудова адаптація – це соціальний процес засвоєння особистістю нової трудової ситуації, якій характеризується активною взаємодією особистості й трудового середовища.

Функції адаптації працівника полягають у сприянні стабільності колективу, зміцненні його згуртованості, створенні умов для самовираження і самореалізації особистості, розвитку її творчих та соціальних нахилів, забезпеченні умов для соціалізації молоді.

Основними видами адаптації працівника є професійна і соціально-психологічна.

Професійна адаптація працівника виявляється в оволодінні професійними вміннями та навичками, формуванні професійно необхідних якостей, розвитку стійкого позитивного ставлення працівника до своєї професії. Головним показником професійної адаптації є швидкість освоєння працівником своєї професії.

Соціально-психологічна адаптація полягає в ознайомленні працівника з членами колективу, особливостями міжособистісних стосунків, засвоєнні традицій та цінностей, вимог колективу щодо кожного члена.

Показником соціально-психологічної адаптації є встановлення позитивних взаємин з колегами, безпосереднім керівником, тощо.

Цей загальний настрій поступово утверджується, набуває відносної самостійності, починає активно впливати як на індивідуальний настрій, ефективність діяльності окремих працівників, так і всього колективу, що свідчить про наявність у ньому повного соціально – психологічного клімату.

Соціально-психологічний клімат – це відносно стійкий і типовий для певної групи загальний емоційний настрій, який формується в процесі спільної трудової діяльності колективу через спілкування між людьми. На нього впливають дві групи чинників. До першої належать чинники макросередовища:

Суспільно-економічна формація, умови життя людини, особливості великих соціальних груп суспільства, які різняться віком, соціальним станом, національністю. Другу групу становлять чинники місцевого (локального) характеру: виробничі (зміст, характер, рівень організації та умови праці); соціальні (система оплати, стимулювання праці, організація суспільного життя, система інформування); соціально-психологічні (особливості окремих членів колективу, діяльність керівника, тощо). Показники соціально-психологічного клімату поділяють на об'єктивні і суб'єктивні. До об'єктивних належать виробничі показники. Вони свідчать, наскільки клімат сприяє виконанню головних завдань колективу. Групу суб'єктивних показників становлять задоволеність працею та різними чинниками виробничого оточення, стабільність колективу, задоволеність стосунками з керівництвом і колегами на роботі, рівень і частота конфліктів.

Ефективність діяльності трудового колективу залежить від рівня розвитку його структури. Найважливішими типами структур трудового колективу є:

- а) функціональна, що відображає розподіл і кооперацію праці;
- б) професійно-кваліфікаційна;
- в) соціально-демографічна (структура колективу в залежності від статевих, вікових характеристик, сімейного стану та рівня освіти);

- г) соціально-політична, відображає активність громадських і політичних організацій та ініціативних об'єднань працівників;
- д) соціально-психологічна (структура міжособистісних відносин, цінностей, установок, мотивів трудової діяльності та позавиробничої поведінки).

Вивчаючи трудовий колектив, слід мати на увазі, що кожна з наведених структур впливає на його дієздатність, тому виконання подібного завдання вимагає комплексного підходу. Трудові колективи функціонують у всіх сферах суспільства. Для їх класифікації застосовують два соціально-економічних критерії: форму власності і основні види суспільної праці. Виходячи із першого критерію, виділяють такі типи трудових колективів:

- 1) ті що базуються на державній власності.
- 2) Кооперативній власності (акціонерні типи власності).
- 3) Приватній власності.

На основі другого критерію виділяють колективи, що діють у сфері матеріального виробництва, а також колективи, діючі в сферах обслуговування, духовного виробництва і т.д. Особлива роль належить науковим колективам, які хоч і відносяться до сфери духовного виробництва, прямо чи опосередковано можуть бути зв'язані з матеріальним виробництвом.

В сфері матеріального виробництва існують колективи промислових підприємств, аграрних фірм, будівельних організацій і т.д. Виходячи із специфіки виду трудової діяльності, їх можна розділити на колективи закладів торгівлі, комунально-побутового обслуговування, охорони здоров'я, освіти, транспорту, зв'язку, культури і т.д.

Кожний з цих типів в свою чергу може відрізнятися також рядом ознак:

- а) за стадією розвитку – колектив, що тільки починає формуватись; колектив, що вже склався, і колектив, який перебуває на стадії реорганізації;
- б) за розмірами – великий трудовий колектив (сучасне промислове об'єднання); середній колектив; невеликий колектив (до 100 чоловік);
- в) за організаційними зв'язками – основний колектив (все підприємство); вторинний колектив (цех, відділ); первинний колектив (бригада);

- г) за часовим показником – довгочасний колектив (час його існування важко визначити) – функціонує більше 10 років; колектив тимчасовий з терміном життєдіяльності – від 1 до 10 років; короткочасний колектив – від 2 місяців до 1 року (колектив сезонних робітників);
- д) за стабільністю складу – постійний, змінний колектив (колектив вуза) – викладацький колектив постійний, а контингент студентів тимчасовий.

Стадія розвитку колективу є важливою, перш за все, для визначення рівня його соціальної зрілості при плануванні його соціального та економічного розвитку. Трудовий колектив – це соціальний організм, що постійно розвивається. Його розвиток відбувається як внаслідок змін в зовнішньому по відношенню до нього соціальному середовищі, так і в результаті внутрішніх процесів.

Вимоги виробництва визначають структуру колективу, якій складається із робітників, зайнятих безпосередньо виробничим процесом, інженерів, учнів, що одержують професійну підготовку, службовців та керівників. Відмінності між цими категоріями працівників визначаються тією роллю, яку вони відіграють у виробничому процесі. Вважається, наприклад, що зміна питомої ваги інженерно-технічного персоналу в загальній кількості зайнятих у промисловості приблизно відповідає змінам питомої ваги механізованої праці.

Внутрішній структурний поділ за організаційними зв'язками є важливим для типологізації трудових колективів, які відрізняються не тільки неоднаковим масштабом впливу на особистість і об'ємом діяльності, але й концентрацією зусиль на виконання тієї чи іншої функції. Первинний колектив являє собою об'єднання людей, які виконують спільне виробниче завдання, вступаючи при цьому в безпосередні контакти один з одним. Вторинний колектив – це колектив цеху, великої ділянки або іншого структурного підрозділу, якій складається із декількох первинних колективів, пов'язаних між собою єдиним технологічним процесом (напрямок, сферою діяльності), об'єднаних єдиними органами управління. Основний трудовий колектив, або колектив підприємства (об'єднання, закладу) в цілому, являє собою єдність первинних і вторинних колективів, пов'язаних спільним завданням, що поставлено перед ними та єдиним керівництвом.

Слід пам'ятати, що будь-яке порушення нормального функціонування, зміни внутрішньо-колективних зв'язків, недостатність, або перегруженість діяльністю, навіть незначне порушення міжособистісних зв'язків, призводять до дестабілізації колективу: говорять «колектив лихорадить». Соціологи виділяють два типи «хвороб колективу». По-перше, це ті «хвороби», джерелом яких є порушення внутрішньокорлективних зв'язків та ті, які виникають внаслідок порушення міжкорлективних зв'язків. По-друге, джерелом дестабілізації колективу може бути порушення системи внутрішньокорлективних зв'язків.

Ось чому в останній час все більшої актуальності набуває питання розвитку добрих партнерських відносин в колективах, що передбачає впровадження демократичних начал в управління, оволодіння керівним персоналом психолого-педагогічними знаннями і практичними методами роботи з людьми.

Соціальне управління виробництвом і його методи

Об'єкт соціології праці відрізняється тим, що так чи інакше він торкається проблем вивчення соціального механізму регулювання виробничих процесів. Під соціальним механізмом регулювання виробництва розуміється стала структура типів економічної поведінки соціальних суб'єктів, а також взаємодії цих суб'єктів між собою з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг. Регулятивні властивості соціального механізму визначаються, з одного боку, правовими, економічними й соціальними інститутами суспільства (господарським механізмом), а з іншого боку – соціально-економічним станом різних соціальних суб'єктів, їхнім економічним мисленням та інтересами.

З наведеного визначення випливає, що соціальний механізм регулювання виробництва пов'язує в собі елементи, які відносяться до двох сфер суспільства – економічної та соціальної. Загальна ідея соціального механізму регулювання виробництва така, що він фіксує характер економічної активності соціальних суб'єктів, а також ті соціальні і економічні регулятори, від яких сам і залежить.

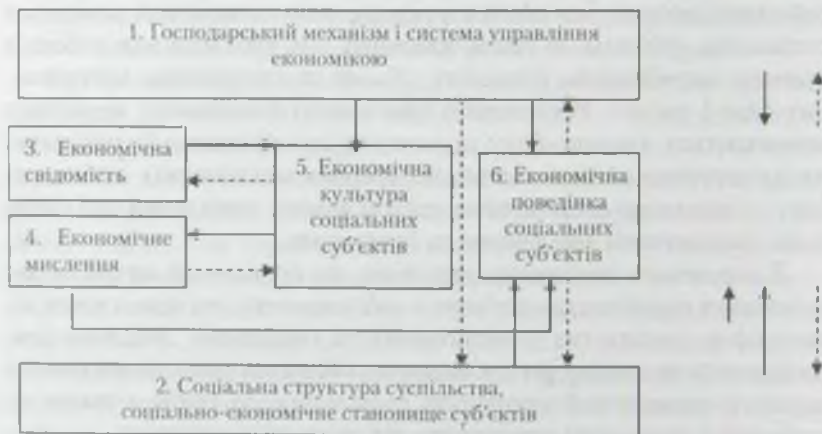
Сутність соціального механізму регулювання виробництва проявляються в тих функціях, які він виконує. Ці функції полягають у тому, що передаваючи «імпульси регулювання» з області соціальних

відносин в економічну сферу і назад, механізм створює (або не створює) соціальні умови для розвитку економічної свідомості, економічного мислення, тих чи інших типів економічної поведінки суб'єктів, що вступають в соціально-економічні відносини. Передача імпульсів здійснюється через живу активність (діяльність, поведінку) груп, які функціонують в системі економічних відносин і в той же час є суб'єктами відносин соціальних. Це означає, що способом функціонування соціального механізму регулювання економіки є активність суб'єктів, їх діяльність та поведінка в економічній і соціальній сферах суспільства. Ця активність в свою чергу детермінується не тільки названими об'єктивними регуляторами, а й станом економічної свідомості та мислення суб'єктів, їхніми інтересами і соціальними стереотипами.

Соціальний механізм управління виробничими процесами – це абстракція, яка узагальнює безліч конкретних явищ економічного та соціального характеру, а також різноманітні зв'язки між ними. Складність цього об'єкта змушує нас звернутись до його схематичного зображення (дивись мал. 2).

Малюнок 2.

Структура соціального механізму управління виробництвом

————— прямий зв'язок
 - - - - - зворотній зв'язок

Його перший блок – це система управління економікою. Він функціонує в рамках певного механізму господарювання, в якому суттєві риси цих відносин конкретизовані і перекладені на мову нормативів, вимог, санкцій. Ось чому механізм господарювання є тим інструментом, за допомогою якого відбувається регуляція економічної поведінки соціальних суб'єктів.

Другий блок – соціальна структура суспільства. Третій і четвертий блоки – економічна свідомість та економічне мислення суб'єктів. П'ятий блок – економічна культура соціальних суб'єктів, яка представлена тими цінностями і нормами, що регулює їхнє економічне мислення, життєві орієнтації та інтереси. Культурні фактори – це та частина середовища, що «відповідає» за зв'язок поколінь, засвоєння новими поколіннями досвіду попередніх епох і звільнення від застарілих та не виправдалих себе цінностей і норм поведінки. Шостий блок – це економічна поведінка соціальних суб'єктів, він є з'єднувальною ланкою між економічним та соціальним компонентами соціального механізму.

Лінії зв'язків на малюнку показують, як функціонує соціальний механізм. Його основу складає активність соціальних суб'єктів, яка зв'язує всі елементи системи в єдине ціле. Отримуючи сигнали від системи виробничих відносин і управління, а також в результаті економічного мислення і сигналів із соціальної сфери, соціальні суб'єкти «трансформують» ці сигнали в той чи інший тип економічної поведінки і одночасно формують певні соціальні якості, або «зворотний» вплив на зазначені сфери.

Специфіку соціального механізму складає принцип побудови соціальних зв'язків і відносин, в яких соціальні суб'єкти знаходяться один до одного в конкретних умовах місця та часу, в рамках певних суспільних форм. Дослідження структури соціальних зв'язків, що розвиваються в процесі життєдіяльності індивідів, соціальних груп і спільнот передбачає вивчення інтересів та ціннісних орієнтацій, соціальних дій і взаємодій учасників виробничого процесу. Розвиток демократичних начал в управлінні багатограним життям трудових колективів породжує новий тип працівника якого характеризують такі риси, як виконавська і організаторська майстерність, зростаючий соціальний статус та соціальна активність.

Більш наочно прикладне значення соціології праці в розробці методів соціального управління виробництвом проявляється у

соціальному проектуванню і соціальному плануванню розвитку трудових колективів.

Соціальне проектування включає в себе розробку наукової моделі раціональних характеристик конкретних соціальних організмів або їхніх станів в плані вирішення конкретних соціальних завдань. Так, при проектуванні нового заводу крім загального проекту, в якому представлені технічне оснащення, технологія, охорона навколишнього середовища і т.д., розробляється ще й соціальний проект, в рамках якого наводиться обґрунтована модель вирішення соціальних завдань, тобто яка буде чисельність колективу, звідки нове підприємство буде отримувати кадри, як воно «випишеться» в систему транспортних комунікацій, як на ньому будуть вирішуватись соціальні завдання (харчування, житло, дитячі садки, культурні заклади і т.д.).

Соціальне планування – це визначення показників і завдань (термінів, темпів, пропорцій) розвитку соціальних процесів та основних засобів їхнього перетворення в життя. В соціальний проект і план його реалізації входять заходи, направлені на ліквідацію виробничих факторів, які можуть нести загрозу для життя або здоров'я працівників, – дотримання техніки безпеки, норм і правил охорони праці, підвищення культури виробництва, охорона навколишнього середовища.

В наш час особливо актуальною є проблема охорони навколишнього середовища. При плануванні заходів для вирішення цієї проблеми визначаються джерела забруднення навколишнього середовища, розраховуються максимально можливі об'єми очистки твердих, газоподібних та рідиноподібних відходів виробництва. У плани соціального розвитку включаються заходи введення додаткових і реконструкції діючих очисних споруд, складаються програми озеленення та благоустрою території підприємств, а також жилих масивів, які безпосередньо межують з ними.

План соціального розвитку колективу підприємства передбачає також заходи з різних видів платних послуг побутових, транспортних, комунальних, житлових, останнє має особливе значення.

Успішність вирішення такої проблеми, як організація дозвілля працівників в значній мірі залежить від використання відповідних матеріальних можливостей, які є у розпорядженні трудового колективу (приміщення для навчання, спортивні споруди, інвентар, будинки культури, бібліотеки, музеї і т.д.).

План соціального розвитку повинен бути економічно і фінансово обґрунтованим, тобто характер і зміст заходів, способи, форми та послідовність їх впровадження повинні визначатись з урахуванням реальних економічних (матеріальних і трудових) та фінансових можливостей колективу. Без врахування економічних і фінансових ресурсів підприємства, точного визначення джерел та розміру фінансування, соціальне планування не дасть бажаних результатів, а тільки дискредитує саму ідею.

Джерелами фінансування соціального планування можуть служити фонди матеріального заохочення, соціального розвитку, розвитку підприємства, науки і техніки, кредити банку, амортизаційні відрахування, кошти громадських організацій.

Ці кошти повинні узгоджуватись з максимальною економічною ефективністю. Економічна ефективність реалізації планів соціального розвитку виробничих колективів проявляється у зростанні продуктивності праці, підвищенні якості і збільшенні об'єму продукції, що випускається, зниженні її собівартості. Вплив соціальних факторів на названі показники не викликає сумніву. Але визначити їхнього вагу соціальних факторів в сукупній економічній ефективності діяльності колективу в умовах взаємодії великої кількості факторів, як правило, не представляється можливим. Багато із соціальних факторів впливають не прямо на показники, а опосередковано. Наприклад, важко встановити і заміряти кількість зв'язків між покращенням санітарно-гігієнічних, виробничих, побутових, житлових умов, оздоровленням соціально-психологічного клімату, збільшенням тривалості вільного часу працівників та показниками їхньої трудової активності.

Деякі соціальні процеси і явища дають тільки соціальну ефективність, яка проявляється у підвищенні рівня соціального розвитку колективу, тобто в удосконаленні його соціальної структури, стиранні відмінностей між окремими соціальними групами, підвищенні соціального статусу та культурного рівня його членів, більш раціонального використання вільного часу, підвищенні добробуту працівників.

Конкретним проявом соціальної ефективності на окремих робочих місцях являються:

- підвищення питомої ваги творчих елементів в процесі праці, підвищення професійно-освітнього рівня та соціальної активності працівників, зміцнення дисципліни і розвиток самодисципліни.

- підвищення безпеки праці, удосконалення системи охорони здоров'я, організація побуту та відпочинку працівників;
- зміцнення стабільності трудового колективу, оздоровлення його соціально-психологічного клімату.

Соціальна ефективність не менш важлива, ніж економічна, тому що вона характеризує вирішення найважливіших соціальних завдань. Наприклад, збільшення витрат на підвищення техніки безпеки може не дати покращення економічних показників, але воно конче необхідне для охорони здоров'я працівників. Економічні ж показники в ряді випадків не співпадають, а часто й вступають у протиріччя з соціальною ефективністю. Так, в результаті механізації і автоматизації виробничого процесу, поряд із зростанням продуктивності праці можуть з'явитися нові монотонні або виснажуючі види робіт.

В більшості методик, що існують в наш час, для визначення економічної ефективності соціальних заходів пропонується використовувати показники вільного (поза робочого) часу або плінність кадрів, однак величину цих показників визначає багато факторів, в тому числі й не соціального характеру, а також таких, що знаходяться за межами діяльності підприємства.

Більш оправданим тут є використання порівняльної оцінки подвигок в соціальному розвитку колективу. При цьому доцільно розраховувати такі показники:

коефіцієнт освітнього рівня

$$K_7 = \frac{H_{об}}{Ч_{сп}},$$

де $H_{об}$ – кількість членів колективу, які мають середню загальну, спеціальну і вищу освіту;

$Ч_{сп}$ – середньохисочна кількість членів колективу;

коефіцієнт механізації праці

$$K_2 = \frac{H_m}{Ч_{сп}},$$

де H_m – кількість членів колективу, повністю не менше чим на 50% зайнятих механізованою працею;

коефіцієнт розвитку технічної творчості

$$K_3 = \frac{H_p}{\varphi_{cp}},$$

де H_p – кількість членів колективу, що приймають участь в раціоналізаторстві та винахідництві;

коефіцієнт розвитку фізкультури і спорту

$$K_4 = \frac{H_\phi}{\varphi_{cp}},$$

де H_ϕ – кількість членів колективу, що займаються фізкультурою і спортом;

коефіцієнт розвитку художньої самодіяльності

$$K_5 = \frac{H_x}{\varphi_{cp}},$$

де H_x – кількість членів колективу, які є учасниками художньої самодіяльності;

коефіцієнт дисципліни праці

$$K_6 = \frac{\varphi_{cp} - H_n}{\varphi_{cp}},$$

де H_n – кількість порушників трудової дисципліни;

коефіцієнт стабільності кадрів

$$K_7 = \frac{\varphi_{cp} - H_y}{\varphi_{cp}},$$

де H_y – кількість тих, хто звільниться за власним бажанням (окрім виходу на пенсію, призову в ряди Збройних Сил, вступу до навчального закладу) та за ініціативою адміністрації внаслідок порушення трудової дисципліни;

коефіцієнт соціально-психологічного клімату

$$K_{\text{сп}} = \frac{Ч_{\text{сп}} - H_{\text{сп}}}{Ч_{\text{сп}}}$$

де $H_{\text{сп}}$ – кількість тих, хто конфліктував;

коефіцієнт загального соціального розвитку колективу

$$K = \frac{K_1 + K_2 + K_3 + K_4 + K_5 + K_6 + K_7 + K_8}{9}$$

Вказані показники можуть бути використані у порівнянні соціального розвитку даного колективу з іншими колективами, для визначення напрямків вирішення першочергових завдань соціального розвитку колективу та підвищення його трудової активності. Слід пам'ятати, що все це зумовлює необхідність проведення конкретних соціальних досліджень, які б допомогли виявити вузькі місця, визначити область найбільш ефективного вкладання коштів, що приносять найбільш ефективний вклад у соціальний розвиток. В цьому зв'язку впливає завдання організації соціологічної служби на підприємствах, ліквідації кустарщини і невисокого рівня, малої ефективності соціологічних досліджень.

ВИСНОВКИ

Отже соціологія праці є складовою частиною соціологічної науки. В результаті проведення теоретичних та прикладних соціологічних досліджень трудової діяльності відбувається таке накопичення знань відносно соціальних процесів і явищ у сфері праці, яке і зумовлює становлення спеціальної соціологічної теорії про працю – соціології праці.

Предмет соціології праці розкривається через пізнання соціальних законів і закономірностей, що відображають найбільш стійкі та суттєві зв'язки між різними соціальними явищами і процесами. Це закони розподілу та кооперації праці, зміни трудової діяльності, винагороди за працю; закономірності мотивів трудової поведінки під

дією конкретних ситуацій та способу життя працівників, перетворення в сфері змісту праці під впливом науково-технічної революції.

Основним видом соціальної спільноти у сфері праці виступає колектив. Сукупність взаємодії працівників, як безпосередніх, так і опосередкованих, у колективному трудовому процесі формує соціальні процеси і трудові відносини. Тому, поряд із вище названим, предметом соціології праці виступають структура та механізми соціально-трудова відносин, а також соціальні процеси у сфері праці.

Як складова частина соціологічної науки, соціологія праці має і свої, характерні тільки для даної теорії, категоріальний апарат, що включає такі поняття, як «характер праці», «зміст праці», «соціальні форми праці», «умови та організація праці», «стимулювання трудової діяльності», «трудова ресурси», «відношення до праці», «культура праці», «соціальне проектування» та «соціальне планування».

Одним із основних понять для даної дисципліни є поняття «характер праці» яке означає зайнятість працівників економічно і соціально неоднорідними видами праці. На відміну від характеру праці поняття «зміст праці» означає конкретну трудову діяльність працівника. За змістом праця може бути простою і складною. Безпосередньо з характером і змістом праці зв'язане поняття «види праці». Основними видами праці є ручна, механізована й автоматизована. Взаємозв'язок змісту, характеру і видів праці дає нам такі групи праці:

- 1) проста ручна;
- 2) складна ручна;
- 3) проста механізована;
- 4) складна механізована;
- 5) проста автоматизована;
- 6) складна автоматизована.

Науково-технічна революція вносить суттєві корективи у співвідношення питомої ваги цих груп праці в сучасному виробництві.

Важливим завданням соціології праці є вивчення можливостей для підвищення ефективності суспільного виробництва. Одним із центральних завдань тут є вивчення стану, мобільності та поповнення трудових ресурсів. Трудові ресурси – це головна продуктивна сила в суспільстві і від того, як суспільство розпоряджається цією силою

в значеній мірі залежить розвиток його економічної соціальної та культурної сфер.

Одним із важливих соціальних резервів виробництва є удосконалення системи соціального управління трудовими колективами. Соціальне управління – це формування критеріїв і показників соціального розвитку об'єкта, виділення в ньому найактуальніших проблем, розробка і застосування методів їх вирішення, досягнення запланованих станів і параметрів соціальних відносин та процесів.

Ключовим методом соціального управління виробництвом є соціальне проектування та соціальне планування. Соціальне проектування та соціальне планування базується на проведенні конкретних соціологічних досліджень. Наприклад, розробка заходів, направлених на підвищення освітнього рівня і кращого використання кадрів на тривалу перспективу неможлива без визначення бажання працівників підвищувати свій освітній чи кваліфікаційний рівень. А такі дані, як мотиви трудової діяльності, структура ціннісних орієнтацій взагалі неможливо отримати без проведення спеціальних досліджень.

Порядок розробки плану соціального розвитку колективу підприємства надає всі можливості для проведення таких досліджень та більш повного обґрунтування заходів, що передбачаються в плані.

Тема 8

СОЦІОЛОГІЯ НАУКИ

Поняття та витоки соціології науки

Соціологічні проблеми розвитку науки, або що те ж саме, *соціологія науки* – це галузь знання, предметом якого є взаємодія науки як соціального явища із суспільством, із різними соціальними інститутами. Вивчення науки як соціального явища передбачає два діалектично взаємозв'язаних напрямки: внутрішньоінституціональний та зовнішньоінституціональний.

Внутрішньоінституціональний напрямок розглядає соціальні аспекти діяльності вчених, наукових колективів і організацій, а зовнішньоінституціональний досліджує проблеми взаємодії науки з іншими інститутами суспільства.

Соціологічні проблеми науки характеризуються інтегральним, комплексним підходом до явищ, що вивчаються. Вони виникають на рубежах таких дисциплін як філософія, історія науки й техніки, логіка та психологія наукового пошуку. В перебігу дослідження соціологічних проблем науки вчені використовують дані цілого ряду точних наук, прийоми математичного й статистичного аналізу.

Основні завдання соціології науки полягають у вивченні законів розвитку та функціонування науки як цілісної системи, включеної у більш широку – соціальну систему. Її практичним завданням є розробка теоретичних основ організацій, планування та управління наукою, тобто створення системи заходів, що опираються на об'єктивну логіку розвитку науки, які забезпечують оптимальні темпи її розвитку і підвищують ефективність наукових досліджень.

Соціологія науки включає в себе як емпіричні та наукометричні дослідження, так і теорію, яка оснований на високому рівні узагальненя того, що було накопичено попереднім розвитком людської думки.

Наука – настільки багатогранне суспільне явища, що її можна розглядати під різним кутом зору: вона виступає як сума знань про навколишній світ, як форма суспільної свідомості, як елемент духовної культури. В останній час усе наочніше постає головне значення її

функції як суспільної продуктивної сили, вона все суттєвіше виступає в якості своєрідної форми не тільки теоретичного відображення навколишнього світу, а й суспільно-практичного перетворення його.

Соціологія науки має свої витoki. До них насамперед відноситься філософія. Власне кажучи, філософія і відіграла до недавнього часу роль науки про науку. В цьому плані соціологія науки немислима без узагальнення філософської спадщини Геракліта і Демокрита, Платона і Аристотеля, Бекона і Декарта, Канта й Гегеля. Таким само чином вона немислима без вивчення соціологічної думки з моменту її появи.

Інший виток соціології науки – історія природознавства й техніки. Ще на початку ХХ ст. російській вченій В.Вернадській, висуваючи завдання дослідження законів розвитку науки в цілому (які, як він правильно зазначив «далеко не відповідають законам логіки»), із жалем констатував, що це завдання вимагає для свого вирішення великої підготовчої роботи, «яка в той час була відсутньою в загальних рисах».

Можна сказати, що в наш час ця робота «у загальних рисах» виконана. Істориками науки й техніки як у нас, так і за кордоном, проведена велика кількість досліджень, де був зібраний і в певній мірі систематизований величезний фактичний матеріал. Є спроби, причому досить ефективні, узагальнити цей матеріал із соціологічних позицій.

Треба сказати, що соціологія науки як конкретна соціологічна теорія почала розвиватись ще в ХІХ ст. під впливом позитивістських ідей О.Конта. У 20-х – 30-х роках ХХ ст. значну роль у цьому напрямку відіграли праці М.Вебера, П.Сорокіна, М.Шелера. Розвиваючись спочатку в одному руслі із соціологією пізнання, соціологія науки пізніше розділилась на два напрямки. Перший з них пов'язував науку з духовною культурою (К.Манхейм, Т.Парсонс, П.Сорокін), другий відводив їй роль фактора техніко-економічного прогресу (У.Огборн, Д.Мемфорд).

В кінці 30-х років ХХ ст. формується емпірична соціологія науки заснована головним чином на працях Р.Мертон, присвячених аналізу соціальної і культурної структури науки. Починаючи з 60-х років, формується новий – генетичний напрямок соціології науки, пов'язаний з іменем Т.Куна. Виділяється також напрямок, який займається

дослідженням кількісних параметрів розвитку науки. Він представлений працями Д.Прайса, Б.Гріффіта та ін. Особливе місце в дослідженні соціологічних проблем науки належить Дж.Берналу, в першу чергу його фундаментальній праці «Соціальна функція науки», яка вийшла у світ у 1939 р.

В колишньому СРСР соціологія науки була представлена значною кількістю праць як теоретичного, так і конкретно-соціологічного характеру. Досліджувались розвиток науки й техніки, їхня взаємодія із соціальними процесами, особливості сучасної науково-технічної революції та зміни, які вона вносить у світогляд, працю та побут людини. На матеріалі історії науки й сучасної практики організації наукових досліджень вивчались структура й динаміка сучасної науки і становлення наукових дисциплін, їх диференціація та інтеграція, тенденції розвитку організацій та закладів, що входять до неї, шляхи формування великих регіональних дослідницьких комплексів. Крім цього розглядалися різні аспекти діяльності наукових колективів, їхні типологічні особливості та проблеми соціального планування й управління, що пов'язані з цими особливостями. В результаті виконаної роботи пропонувались конкретні методички для вивчення наукових колективів і розробки планів їх соціального розвитку. Поряд із цим, досліджувались проблеми формування особистості вченого, вплив соціально-політичних та економічних факторів на становлення та розвиток світогляду і творчої діяльності вчених.

На превеликий жаль, за кордоном, а тим більше у нас, кількість професійних дослідників соціологічних проблем науки незначна. В США за даними Нормана Копплана лише біля двадцяти вчених займаються цією областю професійно й ще близько десяти дослідників – час від часу. Копплан зазначив, що підручники із соціології, як правило, майже не торкаються такої теми, як соціологія науки. Кількість дисертацій з даної проблематики складає в США в середньому одну на рік. Приблизно така ж картина спостерігалась до недавнього часу й у вітчизняній соціологічній науці. Правда в кінці 90-х років ХХ ст. в ряді українських наукових журналів стали публікуватися аналітичні статті, присвячені деяким соціальним проблемам науки. Названа проблематика знайшла відображення і на сторінках підручника з курсу соціології, складеного колективом авторів під керівництвом В.П.Андрущенко та Н.У.Горлача.

Слід сказати, що «вакуум», який склався у вивченні соціальної функції науки, давно вже намагаються заповнити самі її творці-видатні вчені. Великий інтерес у цьому плані викликають думки таких вчених, як Г.Лібих, Г.Гельмгольц, В.Оствальд, А.Пуанкаре, К.А.Тімірязев, Н.А.Умов, В.І.Вернадський, А.Ейнштейн, Ф.Семенов, А.Сахаров. Багато з цих вчених присвятили спеціальні праці проблемам соціології науки. Так, П.Капица, очолюючи протягом кількох десятиліть крушній науково-дослідний інститут постійно мав справу з проблемами організації науково-дослідницької діяльності великого колективу. З соціологічної точки зору діяльність Петра Леонідовича можна розглядати як організацію колективу наукового закладу на забезпечення конкретних соціальних потреб, в даному випадку, потреби суспільства у наукових відкриттях та впровадженні їх у практику. П.Л.Капица приділяв цим питанням велику увагу. З цього приводу він говорив так: «Колись театр склався тільки із трупи акторів, а режисер був непомітною фігурою. Тепер же, особливо з розвитком кіно, в якому приймають участь тисячі й десятки тисяч акторів, головна роль, що визначає успіх, перейшла до режисера. При великій колективній роботі режисер став тепер необхідним також і в науці. Які вимоги ми ставимо перед ним?»

Головна вимога полягає в тому, що його роль повинна бути творчою, а не просто адміністративною. Він має розуміти зміст і мету вирішення наукової проблеми, мусить правильно оцінювати творчі можливості виконавців, розподілити ролі за принципом талановитості і так розставити сили, щоб всі сторони проблеми яка вирішується розвивались гармонічно».

Значне місце в працях видатних вчених відводилось і такій проблемі як соціальна значимість наукових відкриттів. Відомо, що характер опредмечуваності: сутності науки та праці вченого визначається соціальними цілями їхньої діяльності, які складають конкретно-історичну форму розвитку наукового знання, що у свою чергу залежить від соціально-економічних відносин та культурно-історичних особливостей того чи іншого суспільства. В цьому зв'язку праця вченого може бути спрямована як на користь людству, так і проти нього. Ось чому багато вчених поряд з активною науково-дослідною діяльністю вели велику громадську роботу, відстоювали гуманістичний напрямок наукових досліджень.

Таким чином, соціологія науки – це галузь соціологічного знання, котра вивчає систему закономірностей розвитку і функціонування науки як соціального інституту та її взаємодії із суспільством. Інститут науки має відносну самостійність. Завдяки своїм соціальним функціям він характеризується спадкоємністю відносно історично змінюваних систем, здатністю активно впливати на функціонування та розвиток суспільства. Як і будь-яка інша галузь соціологічного знання, соціологія науки має свої витоки. Це насамперед філософська спадщина античної епохи, історія природознавства її техніки, розвиток самої соціологічної теорії науки та праці самих її творців, що були присвячені проблемам аналізу соціальної значимості наукових відкриттів.

Соціологічні дослідження науки мають теоретичне її прикладне значення.

Теоретичне значення соціології науки полягає в тому, що осмислення науки, як соціального явища допомагає розкриттю специфіки наукової діяльності, виявленню взаємозв'язку наукової сфери з іншими сферами суспільного життя, більш глибокому розумінні, актуальності і потенційної значимості науки. Все це є важливим для управління її організації наукової діяльності.

Прикладне значення соціології науки характеризується тим, що отримані тут результати досліджень широко використовуються для вирішення конкретних практичних задач і проблем. За допомогою методик і процедур, що застосовуються в конкретних соціологічних дослідженнях, можна зіставляти та вимірювати не тільки «фізичні» показники, а й нематеріальні «об'єкти» – думки, оцінки, способи орієнтації і т.д. Практичне значення вказаних параметрів для раціонального наукового управління сферою науки не викликав сумніву, так як ефективне управління за своєю природою завжди конкретне.

Відповідно, соціологія науки має не якесь абстрактне значення, вона може стимулювати розвиток науки і суспільства, опосередковано впливати на соціально-економічне життя, впливати на суспільну психологію і ідеологію, виконувати гуманістичну її загальнокультурну функцію.

Структура й динаміка науки як соціального інституту

У визначенні науки як соціального інституту присутні, сумуються та узагальнюються всі соціологічні характеристики науки – і як феномену суспільної свідомості, і як специфічної пізнавальної діяльності, і як виду духовного виробництва, і як певної соціальної системи. Інститут науки соціально закріплює ту діяльність, у процесі якої реалізується головна мета науки, її вихідна функція – одержання наукового знання. Тому цей інститут можна розглядати як цілісне утворення, в якому можна – в інтересах методологічного аналізу – виділити декілька сторін, аспектів, структурних елементів.

По-перше, це діяльній апарат, який характеризує змістовну сторону інституту науки. Перетворення науки у соціальний інститут пов'язане з професіоналізацією наукової діяльності, тому що тільки професіоналізація дає можливість науці виділитись в окрему сферу суспільного розподілу праці. Професіоналізація належить самій цій діяльності, характеризує її якість.

Але будь-яка діяльність передбачає взаємодію людей. Наукова діяльність здійснюється в системі наукових комунікацій, каналами котрих відбувається рух наукової інформації, необхідної для одержання нового знання. Потреба у наукових комунікаціях, а також спрямованість та компактність зв'язків, їх інтенсивність і т. ін., визначаються самим змістом наукової діяльності. Наукові комунікації, пов'язані з пізнавальною діяльністю, її потребами і так злиті з нею, що можна говорити не просто про дієвий, а й про дієво-комунікативний аспекти соціального інституту науки.

Наступною ознакою соціального інституту науки можна назвати наявність організаційних форм. Ці форми, а також цілі та принципи організації залежать від специфіки конкретного виду діяльності. Останнє залежить від національних традицій, культури, політичного ладу і т.д. Процес інституалізації наукової діяльності в цьому зв'язку і включає в себе вироблення форм наукової діяльності, які адекватні (звичайно наближено) потребам науки та прийнятним у даному суспільстві нормам.

Нарешті, соціальний інститут науки має ціннісно-нормативний аспект. Діяльність людини не тільки набуває тих чи інших форм, але й передбачає наявність певних соціально-правових норм, моральних та інших, за допомогою яких здійснюється регулювання та контроль

у рамках даного соціального інституту. А кожна нормативна система стає змістовною для людини тоді, коли вона базується на відповідній системі цінностей. Дієвість цієї ціннісно-нормативної системи забезпечується наявністю соціального контролю, застосуванням відповідних норм заохочення, санкцій і т.ін. Таким чином, формується ціннісно-нормативний аспект соціального інституту. Наука має свою специфічну ціннісно-нормативну систему, пов'язану з забезпеченням та охороною її головної мети й цінності, тобто досягненням істини, а також реалізацією соціально-практичної функції науки – того, що Р.Мертон назвав «етносом науки».

Важливо підкреслити, що в наш час, коли зростає значення соціальної відповідальності вчених за вибір напрямків досліджень, за практичне застосування наукових відкриттів, ціннісно-нормативна сторона наукової діяльності набуває все більшого значення. Щоб інститут науки відповідав своєму природному значенню, щоб наукова діяльність давала реальне зростання наукового знання, необхідно дотримуватись етичних та інших інституціональних норм. Ці норми направлені на те, щоб у науку не попали люди, які професійно не підготовлені, не творчі і т.д.

Багато відомих вчених підкреслювали значення для науки моральних якостей, пов'язували безпосередньо результативність наукової діяльності в тій чи іншій галузі не тільки з наявністю в ній ведучих спеціалістів високого класу, але й з відповідними моральними якостями вчених. Прагнення до узгодження наукової думки зі змістом існування людини, зрозуміти той факт, що наука (і вчені) не існують у соціальному вакуумі, і навіть найпрекрасніші з точки зору їх обґрунтування та вірогідності досягнення наукової думки зовсім не гарантують такі ж яскраві в моральному, естетичному, екологічному і т.д. відношеннях результати їхнього практичного застосування просяджується у творчості одного із засновників квантової механіки, визначного фізика-теоретика ХХ ст. В.Гейзенберга. Розмірковуючи з приводу особливостей сучасного науково-технічного прогресу, він прийшов до висновку, що людство своєю активністю створило парадоксальну ситуацію в пізнанні і практиці. Якщо в минулому (XVIII – початок XIX ст.) техніка, що базувалася на класичному природознавстві була продовженням природних органів людини, і в силу цього зрозумілою її як із точки зору опредмечування в ній цілей,

так і очікуваних від неї практичних результатів і відображала безперечний прогрес в освоєнні природи, то в наш час з ускладненням технічних систем губиться однозначна відповідність між цілями, наслідками та результатами: техніка здатна породжувати наслідки, яких ніхто не очікує. Тим більше, коли техніка стає засобом у боротьбі конкуруючих соціальних груп виникають серйозні занепокоєння за долю цивілізації. «Недалекій той час, – писав Гейзенберг, – коли в процесі розвитку техніки буде повністю залучена і біологія ... небезпека перевершить тоді все, чим не загрожує навіть бомба. Слова видатного вченого були пророчі. Пройшло якихось 30 років і в біології відбулись події, що призвели до появи клонованих тварин, вчені розгадали таємниці генетичного коду людини (геному). Вже сьогодні перед наукою немає ніяких перешкод, крім етичних, в тому, щоб продукувати людей з наперед зазначеними властивостями.

Таким чином, система інституціональних норм у науці виконує важливі функції формування морального складу вченого, забезпечення такої якості його діяльності, яка б давала змогу привести її у відповідність до найвищих критеріїв науковості. Без таких принципів, як об'єктивність, чесність, правдивість, у науковому пізнанні неможливо одержати достовірний емпіричний чи теоретичний матеріал.

В цьому розумінні наука, як соціальний інститут, виконує у суспільстві функції соціального управління і соціального контролю, що дає можливість суспільству та його системам забезпечувати дотримання нормативних умов, порушення яких веде до негативних наслідків. Основними об'єктами такого контролю є правові та моральні норми, звичаї, адміністративні рішення і т.ін. Дієвість соціального контролю зводиться, з одного боку, до застосування санкцій у відношенні до такої поведінки, яка порушує соціальні обмеження, з іншого боку, до заохочення бажаної поведінки. Так, якщо діяльність наукової установи не відповідає суспільним потребам, то ця установа може бути закрита, перепрофільована і т.д. З іншого боку, висока соціальна значимість наслідків діяльності наукового закладу може стимулюватись виділенням додаткових коштів для розширення наукових досліджень, наданням нового устаткування, введенням нових штатних одиниць. Інститут науки як соціальний інститут також здійснює керівництво поведінкою наукових співробітників. Для цього

існує система санкцій та нагород. Учені, які проявляють високу активність у науковій праці, можуть швидко просуватись по щаблях службової драбини, одержувати матеріальні винагороди, відносно них можуть бути застосовані засоби морального заохочення. І навпаки, ті, хто інертний у науці не мають цього, більш того, вони можуть бути переведені на нижчу посаду, одержали догану і навіть звільнені з роботи.

Зовні інститут науки, як соціальний інститут являє собою сукупність кадрових працівників та закладів, забезпечених матеріальними засобами, що виконують конкретну соціальну функцію. З внутрішньої або змістовної сторони, інститут науки – це певна система орієнтованих стандартів поведінки певних осіб у певній ситуації. Інститут науки, як і будь-який інший соціальний інститут, характеризується наявністю цілі своєї діяльності, конкретними функціями, що забезпечують її досягнення та набором соціальних позицій і ролей, типових для даного інституту (директор, керівник відділу, старший науковий співробітник, молодший науковий співробітник, лаборант), а також системою санкцій, які забезпечують заохочення бажаної та попередження відхиленої поведінки.

Інститут науки – досить динамічне утворення, тому він вимагає історичного підходу до свого вивчення.

Наука виникла в старі часи. Антична та середньовічна наука існували в неадекватних інституційних формах, що дає підстави говорити про доінституційну стадію розвитку науки в цей час.

Сучасна наука, як соціальний інститут, виникла у першій чверті XIX ст. Інституційні форми, тобто певна система організації цінностей та норм закріпили існування науки як виду духовного виробництва конкретного суспільства. Інституціоналізація науки означала також, що суспільство почало розглядати науку як свій необхідний компонент, і не тільки очікувало від неї виконання соціальних функцій, але й брало на себе певні зобов'язання в забезпеченні умов для її розвитку.

Соціальні умови починають впливати на зміст та напрямки наукової діяльності. Здійснюється це за допомогою таких важелів, як наукова політика, способи та розміри фінансування наукових досліджень і т. ін. В подальшому, із збільшенням об'ємів технологічного застосування наукових знань і особливо із виникненням «великої

науки», з одного боку, та розширенням досліджень для військових цілей – з іншого, інститут науки все більше інтегрується в економічну її політичну систему. Досвід США, Англії, Франції, Німеччини, інших промислово розвинутих країн, свідчить: держава, щоб не допустити відставання в сфері науково-технічного прогресу бере на себе функцію регулювання безпосереднього розвитку науки. Мова йде в першу чергу про формування таких її організаційних структур, які активно сиріяли б вирішенню нових завдань.

Що являє собою інститут науки в Україні? Як уже було сказано, ефективність науки залежить у першу чергу від кваліфікації наукових кадрів та рівня організації наукових досліджень. За кількістю наукових кадрів Україна стоїть на одному рівні з такими країнами як Німеччина, Англія, Франція. Всього ж у наукових установах країни працює біля 600 тисяч співробітників, із яких близько 7 тисяч – докторів та біля 70 тисяч – кандидатів наук.

Відносно структури науки як соціального інституту можна сказати, що на сьогодні є три типи наукових закладів.

По-перше, це наукові заклади, які займаються розробкою фундаментальних проблем в основних областях природничих та суспільних наук. Сюди належать насамперед академічні (що входять до системи Академії наук) наукові інститути, в яких зайнята порівняно невелика за кількістю, але найбільш кваліфікована частина вчених. Всього в Україні функціонує біля 170 закладів Академії наук у яких працює 13398 наукових працівників, у тому числі докторів наук – 2407, кандидатів наук – 8216, без вченого ступеня – 2775. Значення академічної науки в наш час зростає, адже інтервал в часі між відкриттям нових законів природи та їх практичним застосуванням різко скорочується, і від рівня теоретичних досліджень у значній мірі залежить технічний та економічний потенціал країни. На жаль, в останні роки мережа науково-дослідних установ Академії наук дещо скоротилась. Зменшилась і чисельність наукових закладів НАН України. Якщо в році тут працювало 18351 співробітників, то в 1998 р. їх було 13398. Крім цього, кадри Академії невпинно старіють: середній вік кандидатів наук становить 49 років, докторів наук – 58 років.

По-друге, значна частина наукових сил зосереджена в так званих галузевих науково-дослідних інститутах, насамперед у технічних, медичних, сільськогосподарських і т.д., а також у заводських інсти-

гутах і лабораторіях. На середину 90-х років XX ст. в Україні діяло 970 організацій, які склали галузевий сектор науки і 160 – заводський. До заводського сектора відносились ще 15 тисяч різних підрозділів, в тому числі 9 тисяч лабораторій, 4 тисячі конструкторських бюро, біля тисячі дослідно-експериментальних та інших відносно невеликих служб підприємств та установ. Ці наукові заклади безпосередньо вирішували конкретні завдання технічного прогресу, перекидали мости від «чистого» природознавства до виробництва.

По-третє, велика кількість вчених сконцентрована в університетах та інших навчальних закладах, де розробка фундаментальних і прикладних завдань науки пов'язана з підготовкою інженерів, лікарів, вчителів, агрономів, вчених. В Україні нараховується 159 державних вузів, в яких поряд із підготовкою висококваліфікованих спеціалістів ведеться значна науково-дослідницька робота в різних галузях знань. Учені вузів постійно співробітничать з академічними закладами, галузевими інститутами та заводськими лабораторіями, вони виконують замовлення підприємств і завдяки цьому залучають частину студентів до науково-дослідницької діяльності. Сьогодні особливо гостро стоїть питання організації наукової діяльності у тих навчальних закладах, які були відкриті останнім часом і які орієнтовані на самофінансування. Поряд з тим, що в цих установах працюють викладачі – сумісники з інших вузів, тут є і свої штатні працівники, серед яких багато кваліфікованих вчених зі ступенями й званнями. Залучення цих кадрів до науково-дослідницької діяльності, з одного боку, значно підвищило б науковий потенціал країни, а з іншого боку, сприяло б участі студентів відповідних навчальних закладів у науковому пошуку, оволодінню ними прийомами й методами цього виду діяльності.

Необхідно підкреслити, що широкий спектр розстановки наукового потенціалу по всьому колу наукових організацій та напрямків досліджень не зовсім співівіє концентрації й інтеграції його використання на важливих нових напрямках. Але незважаючи на негативи, тільки цей потенціал є одним з основних капіталів, спираючись на який можна створити й розвинути економіку нового типу, пов'язану зі сферою системою господарювання.

Наука як форма суспільної діяльності

Знання, як елементарна форма науки та її елемент, історично народжувались в процесі трудової діяльності. Найпростіші дії первісної людини з кам'яними засобами виробництва розкривали її властивості цих засобів, надавали інформацію про їхню вагу, твердість та здатність змінювати форму. Усі ці знання накопичувались й передавались з покоління в покоління. Вони зростали тим швидше, чим ширше ставало коло предметів, які людина залучала в трудову діяльність і чим більшою кількістю якостей цих предметів вона оволодівала.

Процес виникнення знань, так як і процес виникнення техніки, можна уявити як взаємодію людини з природою, суб'єкта з об'єктом. Змінюючи навколишній світ, суб'єкт одночасно пізнає його. Накопичення знань, як саме по собі, так і у своїх предметних втіленнях (техніка, сировина), служить засобом подальшої зміни навколишнього середовища. У процесі суспільно-практичної діяльності змінюється не тільки об'єм знань, а й об'єм об'єкта пізнання. Об'єкт змінюється у двох показниках: в залежності від трудових дій та в залежності від того, що ми знаємо про нього. Отже рамки об'єкта розширюються разом із розширенням наших знань відносно нього.

Земля, яку ми обробляємо плугом – це інший об'єкт трудової діяльності й пізнання, ніж земля, що обробляється за допомогою машинної техніки та хіміко-біологічних засобів. Один і той же камінь являється зовсім різним предметом пізнання для дикуна і для сучасного геолога. Таким чином, мова йде не тільки про процес відображення в наших знаннях об'єкта, але й про зворотну дію наших знань на об'єкт пізнання, що постійно змінюється. Має місце і діалектична взаємодія між об'єктом (природою) та його пізнанням (наукою). Опосередкованим процесом, який зв'язує ці два елементи, служить суспільно-практична діяльність.

Саме наука (або преднаука) в процесі суспільної практики виступає як: 1) духовний інструмент пізнання й перетворення природи; 2) як момент трудового акту; 3) як дія, або специфічна форма суспільної практики.

Першим проблескам трудової дії людини та її мислення передували тваринно-подібні форми праці й елементарне мислення. Інтелектуальні функції людини на цій стадії відповідали її фізичним

функціям. Але оббиваючи клинок своєї кам'яної сокири, первісна людина в той же час відпочувала і лезо свого мислення. Цей взаємозв'язок зумовив той факт, що з одного боку, в процесі трудового акту, в результаті його, народжувалось нове знання про предмет, його властивості та зв'язки з навколишнім світом, а з іншого боку – самому цьому акту, яким би елементом він не був, передували деякі знання про минулі маніпуляції з даним предметом або з аналогічними предметами.

Таким чином, духовне виробництво являє собою результат, наслідок трудової практики людства в такій само мірі, як і матеріальне виробництво. Визначальна роль трудової діяльності в різній мірі відноситься як до фізичної, так і до розумової сторони діяльності людини. Безпосередня включеність розумової діяльності в соціальну практику людства є принципово важливим фактом для розуміння походження науки та її сутності тому, що вивчати мислення (тим більш наукове мислення) ізольовано від інших процесів суспільного життя неможливо.

Абсурдно наполягати на тому, що твердження про визначальну роль суспільного буття відносно суспільної свідомості означає, що перше в часі випереджає друге. Так же невірно протиставляти генезис мислення розвиткові та удосконалюванню суспільної практики, отже немає ніяких підстав для того, щоб розривати в часовому просторі розвиток руки людини і її мозку.

Випадкові, твариноподібні форми праці праляюднини з допомогою знайдених у готовому вигляді засобів (кістка, палка чи камінь) тільки тоді перетворилися у власне трудові дії, коли в процесі праці одержувався результат, який вже із самого початку цього процесу сформувався в уявленні людини, тобто ідеально. Весь трудовий акт перш ніж здійснитись реально, здійснювався в голові людини. При цьому навіть перед найпростішою трудовою операцією вона здійснювала у голові не одну, а декілька розумових дій. Людина шукала більш ефективний спосіб, вибирала з декількох дій ту, яка вважалась їй найбільш доцільною. Розумові операції з предметом праці давали людині могутні додаткові виробничі можливості. Без цього перенесення практичної дії в ідеальний план, трудовий процес ніколи не зміг би зрушити з початкових інстинктивних форм. В цьому відношенні розвиток свідомості являє собою передумову подальшого

розвитку практики. Розумові моделі практичної дії виникали насамперед під впливом осмислення власного трудового досвіду, а також під впливом спостереження за працею інших членів колективу, під впливом їхнього колективного досвіду, який передавався від покоління до покоління. Суспільний характер праці відіграв уже на цьому етапі вирішальну роль у процесі розвитку розумової та фізичної потенції матеріального виробництва.

Перехід від предсвідомості до свідомості, а потім і до зачатків наукового знання (преднауки), відбувається в історії разом із переходом від предлюдини до людини. Навчившись володіти вогнем, а потім засвоївши способи приготування їжі на вогні, людина тим самим поставила собі на службу прості хімічні процеси. Спостерігаючи їх, вона накопичувала хімічні (поки що випадкові) знання.

Механічні дії (застосування каменя), а потім дії з вогнем (спалювання речей, нагрівання води, виплавка металу) призвели до пізнання тих чи інших фізичних властивостей речовин, які людина пристосовувала до своїх потреб. Таким чином виникла основа для розвитку фізичних знань.

Нарешті, спостереження за рослинним і тваринним світом, а потім приручення тварин, і початок землеробства дали людині немало біологічних знань.

Якими б не випадковими були ці знання, які б вони були недосконали, яким би туманом містики та ірраціональних здогадок не були опутані, вони здійснювали великий вплив на виробництво, на прогрес людського суспільства. Життя та достаток племені цілком залежали від рівня знань, від вміння зберігати вогонь, від способів полювання на тварин, знання їстівних та лікарських рослин. Знання були акумульовані досвідом всіх поколінь племені. Принципово важливо підкреслити, що вже в час свого виникнення донаукові знання не були і не могли бути лише індивідуальною власністю тієї чи іншої особи, вони мали суто суспільний характер, існували й розвивались тому, що мав місце колективний практичний досвід та обмін цим досвідом за допомогою мови, формулювання понять, узагальнення образів. Донаукове знання первісних племен не могло належати окремим особам вже тому, що воно вироблялось багатовічною колективною практикою всіх членів племені. Все плем'я в цілому було хранителем знань, але в міру того, як кількість знань зростала, знадобились спеціальні люди для збері-

гання її удосконалення цих знань. Так з'явилися старійшини, а потім жерці, які являли собою мудрість племені.

Однак справжнє виділення знань починається з виділенням розумової праці, відокремленням її від фізичної. Щоб дозволити хоча б певеликій групі людей присвятити свій час розумовим вирачам, суспільство мало досягти досить високого рівня матеріального виробництва для створення певного надлишку матеріальних благ.

Серед соціологів та істориків науки немає єдиної думки відносно хронології виникнення науки. Одні вчені вважають, що наука виникає разом із суспільством, інші відносять час виникнення науки до XV-XVI ст., коли почалося її злиття з виробництвом, коли виникло природознавство.

На наш погляд, в історії виникнення її становлення науки як форми суспільної діяльності доцільно виділити такі етапи:

- 1) поява зачатків наукових знань (преднаука);
- 2) уособлення знань та перетворення їх у науку (VII ст. до н.е. – початок XVII ст. н.е.);
- 3) формування науки як соціального інституту (початок XVII ст. – кінець XIX ст.);
- 4) перетворення науки у безпосередню продуктивну силу суспільства.

На першому етапі – виникає буденне емпіричне знання, яке здатне існувати без науки та поза наукою. Так, ще в старі часи люди помічали, що день регулярно змінюється на ніч або, що залізо важче за дерево.

На другому етапі відбувається уособлення наукових знань, виділення їх в окрему сферу діяльності. Але в античному світі Середземномор'я, як і в інших докантикалістичних суспільствах, наука по суті знаходилась на лінії старту. Зростання її суспільної ролі відбувалось повільно і часом зупинялось на цілі століття. Так, у Західній Європі раннє середньовіччя знаменувалось втратою багатьох наукових досягнень античного періоду. Причина порівняно повільного розвитку науки в цю епоху криється у застої виробництва, тобто в тому, що основні виробничі процеси у тваринництві, ремеслі, землеробстві та будівництві здійснювались за допомогою примітивних ручних знарядь праці і на основі традиційних, успадкованих від попередніх поколінь, емпіричних знань.

Третій етап в історії науки починається з кінця XVI – початку XVII ст., коли в Європі зароджувалось сучасне дослідне природознавство одночасно відбувалось бурхливе зростання суспільно-політичних наук та філософії.

Зростання ролі науки в житті суспільства відбувається паралельно з її власним бурхливим прогресом. При цьому у взаємодії науки з виробництвом, останньому належить, безперечно, вирішальна роль. Зростання наукових знань, особливо в механіці та математиці в XVI–XVII ст., будучи безпосередньо пов'язане з потребами виробництва, мореплавства та торгівлі, підготувало промисловий переворот в Англії у XVIII ст., а перехід до машинного виробництва, у свою чергу, дав науці нову технічну базу та могутніші поштовх для подальшого розвитку.

Швидке зростання природознавства в XIX ст. може бути зрозумілим насамперед як продукт розвитку продуктивних сил суспільства. Поява парової машини, а пізніше двигуна внутрішнього згорання, дали поштовх для розвитку таких наук, як теоретична механіка, органічна хімія, термодинаміка. Потреба практики у використанні електрики викликає появу електродинаміки. Ось чому в XIX ст. були зроблені такі видатні відкриття як виникнення і розвиток теорії електромагнітного поля (у фізиці), поява теорії клітинної будови організмів і рослин та еволюційної теорії (у біології), відкриття періодичного закону й передбачення на його основі нових елементів (у хімії).

XIX ст. було знаменним і розвитком суспільно-економічних наук. Так, в середині XIX ст. відбувається остаточне оформлення соціології.

Четвертий етап у розвитку науки та зміни її соціальної ролі починається у XX ст. Для цього етапу характерним є не тільки прискорення наукового прогресу, але й суттєва відозміна співвідношення науки й виробництва. Розвиток науки став початковим пунктом для революціонування практики, для створення нових галузей виробництва.

Зростання соціальної ролі науки являє собою одну з важливих закономірностей розвитку суспільства. Разом із тим розвиток науки має і свою внутрішню логіку, свої закономірності. Зростання загальної суми знань рішуче впливає на структуру науки, вимагаючи все більшого розподілу праці, підготовка вчених та зміна одних особистостей іншими стає все більш складнішою справою.

Знання — це продукт науки, її сирій матеріал, що знову її знову залучається в наукову діяльність, подібно продукту і сирому матеріалу матеріального виробництва. В цьому зв'язку знання можна розглядати як елемент науки, її частину. Зводити ж науку тільки до знання рівнозначно ототожнюванню, скажімо, процесу виплавки металу із самим металом.

Якщо ми говоримо, що наука — це сума знань, ми так чи інакше уявляємо її як щось статичне, готове, дане. Продукт наукової діяльності набуває форми знань тоді, коли те чи інше дослідження проблеми завершено, коли живий процес дослідження згас у своєму результаті. Сутність же науки полягає не в уже пізнаних істинах, а в пошуку їх, в експериментально-дослідницькій діяльності, направленій на пізнання та застосування законів природи й суспільства. Наука — це не знання самі по собі, це — діяльність суспільства у сфері виробництва знань, тобто наукове виробництво. А якщо наука являє собою систему суспільної діяльності, направленої на виробництво знань, то підхід до її структурного аналізу повинен виходити не із класифікації наявного знання, а із самого процесу його одержання. Інакше кажучи, структурними знаннями системи науки в таких випадках є самі етапи виробництва наукових знань. Крім цього, оскільки наука є лише однією з форм суспільного виробництва, то її структурний аналіз має бути заснованим на генетичних взаємодіях з іншими системами виробництва, насамперед, із системою матеріального виробництва.

Роль і функції науки в сучасному суспільстві

Розвинувшись у цілісну систему, ставши самостійним соціальним інститутом, наука почала вимагати й управління собою як цілісною системою. У країнах Заходу зразу після закінчення другої світової війни створювались спеціальні державні організації, які здійснювали керівництво наукою та розробляли плани її розвитку.

В США після запуску першого радянського штучного супутника Землі, в доповнення до існуючих вже органів з координації науково-дослідницької діяльності, був створений пост радника президента з питань науки й техніки. А ще раніше в цій країні стали запроваджувати спеціалізовані науково-дослідницькі організації, так звані «фабрики думок», «мозкові центри», «науково-технічні комплекси».

Перший такий центр – «Ренд корпорейшн» був створений у 1946 р. На початку своєї діяльності він працював над виконанням замовлень військово-повітряних сил, а далі за контрактами уряду, приватних фірм та приватних фондів.

Крім «Ренд корпорейшн» були відкриті «Гліноїський дослідний технологічний інститут», «Аероспейс корпорейшн», «Гудзонівський інститут». З'явилась велика кількість науково-дослідних центрів, що належать державі, але керуються промисловими корпораціями, університетами або змішаними асоціаціями. Подібні наукові центри особливо великого розповсюдження набули в ядерних дослідженнях. Серед них Аргонська, Еймська, Лос-Аламоська (Лоуренсівська) лабораторії та інші. Глибокі зміни, що відбулися на світовій арені після другої світової війни, розвиток науково-технічної революції, призвели до посилення взаємодії політичної влади й науки. В західних країнах створюється сітка дослідницьких закладів, які починають займатися питаннями розробки внутрішньої та зовнішньої політики. Наприклад, в США були відкриті такі організації як Брукінгський інститут, Гуверівський інститут війни, революції й миру, центр стратегічних та міжнародних досліджень Джорджтаунського університету. Для координації діяльності цих закладів були створені Федеральна рада з науки і техніки та Управління науки й техніки. Аналогічна практика організації науково-дослідницької діяльності мала місце і в інших країнах. В Японії виникають так звані «міста ідей», де живуть і працюють кращі наукові сили країни. Створення таких центрів передбачене спеціальною урядовою програмою. З її допомогою Японія має намір ліквідувати своє відставання в одних галузях та розвинути досягнення в інших, таких як мікроелектроніка, робототехніка, хімія.

Поряд із державними, в післявоєнний час створюються і міжнародні центри координації наукової діяльності. В кінці 1960 р. групою вчених (серед яких були Р.Опенгеймер та Б.Рассел) була заснована Всесвітня академія мистецтв і науки. У 1964 р. в Англії за ініціативою Дж.Бернала, Ч.Сноу та Д.Прайса був відкритий фонд «Наука про науку», який став функціонувати як незалежна міжнародна організація, головним завданням якої є стимулювання досліджень з питань соціальної ролі науки, принципів її організації й планування.

Для більш конкретного уявлення про науки в сучасному суспільстві певне значення має його характеристика науково-технічного потенціалу. Науково-технічний потенціал – це сукупність національних засобів та можливостей для постановки й вирішення наукових та науково-практичних проблем національного, регіонального і міжнародного значення. У зміст цього поняття входять:

- 1) чисельність вчених та інженерів у країні;
- 2) виробництво наукових приладів, вимірювальних інструментів та спеціального устаткування;
- 3) сітка центрів наукової документації;
- 4) об'єм та кількість національних наукових публікацій;
- 5) наукова термінологія (словники наукової термінології);
- 6) рівень організації науки та її зв'язок із виробництвом.

На сьогодні в Україні працює біля 650 тис. учених і наукових працівників, що в кількісному відношенні випереджає таку країну, як США. Але ефективність діяльності цих працівників не досить висока. В цьому зв'язку на думку одного з провідних науковців України, Президента НАНУ Б.Є.Патона: «Треба змінювати кадрову політику і по-іншому розподіляти кошти. Без людей з високим рівнем мислення в науці не буде нових ідей, без розумного фінансування – можливостей для їх реалізації. Тому першорядними завданнями в науці є кадри і фінанси». Отже ефективність науки визначається не кількістю вчених, а продуктивністю їхньої праці, яка в свою чергу залежить від фінансування й організації науково-дослідницьких робіт, раціонального розподілу часу на їх виконання.

Як свідчать дослідження, в багатьох вітчизняних науково-дослідних організаціях вчені витрачають від третини до половини робочого часу на виконання малокваліфікованої праці, яка не відповідає їхньому фаховому рівню. Поряд із цим, ми дозволяємо собі «різкі» нерациональний розподіл працівників по різних галузях знань (багато філологів, мало математиків). Практика свідчить: в тих країнах, що відносяться до так званих ведучих, промислово розвинених все навпаки. Наприклад, в США перше місце серед вчених займають представники точних і природничих наук. В цій країні прийнята спеціальна урядова програма, за якою з університетами будуть підписуватись свого роду контракти, із яких буде видно яку роботу від них очікують. В залежності від вибраної спеціальності уряд вирішив

надавати неоднакові кошти цим закладам освіти. Наприклад, підготовка спеціаліста-хіміка буде фінансуватись в значно більших об'ємах ніж історика чи філолога. Таким чином уряд Сполучених Штатів сподівається скоротити так звані «ненотрібні» гуманітарні факультети і збільшити потоки студентів, що вивчають фізику, хімію, інженерні науки.

Вирішення проблеми критеріїв порівняльної значимості наукових галузей у наш час як зарубіжні, так і вітчизняні вчені. Більшість із них вважають, що сьогодні необхідно форсованими темпами розвивати дослідження в трьох областях: 1) в мікросвіті; 2) в області біологічних та психічних явищ; 3) в галузі завоювання космосу. Особливо в наш час зростає значення відкриттів, зроблених на стику наук, наприклад, у біохімії, фізичній хімії, медичній біології і т.д.

Соціальне управління наукою мусить також враховувати той факт, що роль та престиж гуманітарних галузей наукового знання зростає тоді, коли тут почнеться широке впровадження методів точних наук. Цікаво, що в той час, коли американський уряд намагається виділяти великі кошти на підготовку спеціалістів із точних і природничих наук, керуючі банками та різними фірмами, підбираючи кадри на керівні посади, віддають перевагу випускникам гуманітарних факультетів, так як в останніх більш розвинута здатність до самостійного мислення, вони краще засвоюють методику виробничого процесу у порівнянні із спеціалістами, що мають вузьку підготовку в одній області.

Соціальне управління наукою має передбачати і те, що остання являє собою єдиний цілісний організм, всі складові якого знаходяться у тісній взаємодії та переплетінні. Тому значне відставання так званих «малоперспективних» наук є недопустимим, тому що відставання однієї області ослаблює весь фронт наукового дослідження. Генеральна вимога, що висувається відносно наукової політики, полягає у тому, що всі галузі знань повинні розвиватись гармонійно, у відповідності з оптимальними пропорціями для кожного історичного етапу. Поряд з цим, у процесі управління наукою великого значення надається встановленню оптимальних пропорцій не тільки між різними областями наукових досліджень, але й між їхніми ланками – між методологічними, фундаментальними (пошуковими) та прикладними розробками.

В принципі, певному рівню історичного розвитку суспільства відповідає і певне співвідношення між цими ланками. Наука слабо-розвинутих в економічному відношенні країн характеризується в історії людства переважним розвитком гуманітарних областей, тобто виробленням загального уявлення про світ (методологічної, світоглядної ланки). У промислово розвинутих країнах на перше місце, навпроти, виходять прикладні галузі знань, технічні науки. Форсований розвиток цих областей науки пояснюється тим, що вони безпосередньо пов'язані з виробництвом, і здійснюють на нього безпосередній вплив, що забезпечує різке зростання продуктивності праці та відповідний прибуток.

В наш час, час бурхливого науково-технічного прогресу, особливо важливо встановити гармонійні, науково обгрунтовані пропорції між теоретичними та прикладними областями науки. Недооцінка теоретичних областей може викликати значне відставання в технічному розвитку.

Відомий англійський фізик С.Ф.Пауелл справедливо підкреслював велике «цивілізаторське» значення теоретичних досліджень та різючу невідповідність між «віддачею» теоретичної науки та внеском у неї. За його словами, незважаючи на те, що наша цивілізація в основному базується на досягненнях теоретичної науки, все, що колись було витрачене на теоретичні дослідження, дорівнює вартості сучасного промислового виробництва за два тижні. Таким є співвідношення між затратами на теоретичну науку та її віддачею.

Сьогодні керівники фірм створюють можливість і надають своїм науковим співробітникам час для того, щоб вони більше займалися ширекою науковою проблематикою. Як пише відомий популяризатор науки професор А.І.Китайгородський, коли він відвідував компанію «Дюпон», то представник адміністрації так охарактеризував у своїй розповіді розподіл ролей наукових співробітників фірми: «Від не дуже здібних людей ми вимагаємо чітко поставлених завдань. Більш здібні працюють над вирішенням фундаментальних проблем, ми допускаємо можливість неуспіху в науковій діяльності такого роду. Відносно людей талановитих – генераторів ідей – їм надається повна свобода, вони можуть займатися чистою наукою, яка не має відношення до справ фірми. В розумних межах це буде заохочуватись».

Як бачимо, всі більш-менш багаті фірми відпускають кошти на фундаментальні дослідження навіть в тих областях, які тільки наближено входять у коло їхніх інтересів. А такі гіганти, як «Дюпон», «Дженерал електрик», «Белл телефон», надають талановитим вченим право займатись всім, чим вони бажають. Але оскільки талановитих не так вже й багато, то й чиста наука є нечастою в наукових закладах, що належить фірмам.

Центр ваги чистої науки знаходиться в університетах. Там до неї відносяться з повагою навіть тоді, коли вона перебуває в руках людей, які здатні виконувати лише варіації на задані теми. Існує подібна система організації наукових досліджень тому, що це є доцільним із педагогічних міркувань.

Сьогодні, коли ми будемо нову державу, з особливою актуальністю перед суспільством постає проблема поліпшення використання наукового потенціалу, удосконалення організаційних форм управління наукою, концентрації зусиль на вирішенні організаційних форм управління наукою, концентрації зусиль на вирішенні пріоритетних завдань, об'єднанні можливостей академічної та вузівської науки в справі підготовки кадрів із нових спеціальностей. Виходячи з цього можна виділити такі шляхи реалізації даної концепції:

- розробку нової організаційної структури управління наукою в країні, яка б відповідала новій ситуації та вимогам;
- визначення розумної достатності наукових закладів і кадрів;

Цей шлях удосконалення науки вимагає поглибленої наукової розробки відносно вивчення специфічних здібностей та знань кожного вченого, рішучого звільнення від наукового «баласту», минулих неефективних структур, систематизації й запровадження нових наукових структур, конкретизації їхніх подальших дій, підвищення відповідальності за якість виконуваної роботи;

- необхідність прогнозування майбутнього, передбачення розвитку подій у країні. В цьому плані важливим є аналіз обґрунтованості та розробки стратегії ринкової економіки.

Перший шлях концепції – організаційний. Він може суттєво змінюватись. Тому центральним напрямком є другий шлях, що торкається важливих сторін багатьох існуючих структур і інтересів окремих вчених. В його основі – необхідність суттєвого скорочення, в першу чергу, технічного й адміністративного персоналу, перетворен-

ня окремих структур, створення нових, тих, що відповідають сучасним вимогам, розробка конкретних пропозицій.

Державне бюджетне фінансування науки в першу чергу повинне забезпечувати найбільш пріоритетні напрямки наукових досліджень. До державної підтримки науки відноситься також створення відповідних правових актів (указів, постанов, розпоряджень Президента, Верховної ради, Кабінету міністрів) в яких були б закріплені заходи захисту інтелектуальної власності вчених, їхніх прав та обов'язків відносно створення інфраструктури та здійснення приватизації у науковому середовищі. Вимагає свого вирішення і правове забезпечення питомої ваги затрат на науку у валовому внутрішньому продукті чи національному доході на рівні, скажімо, не нижче 3 відсотків, як у більшості розвинених країн.

Таким чином, наука ще зовсім недавно нагадувала дзеркало, розбите на безліч сідалок, кожна з яких, у свою чергу, була порізана сіткою тріщин і тому відображала свою ізольовану частину світу. З інтеграцією різних областей знання та перетворенням науки у цілісну систему з'явилась можливість відтворити повну картину світу. Важливим засобом такої інтеграції є взаємне збагачення методів досліджень, насамперед, за рахунок їхньої математизації. Кажуть, що Платон написав на воротах своєї академії такі слова: «Ніхто з тих, хто не знає геометрії, не повинен входити сюди».

В той же час слід мати на увазі і те, що взаємовідносини математики з природничими та суспільними науками багато в чому аналогічні взаємовідносинам філософії та природознавства. Тому поряд із математизацією наук ми можемо говорити і про процес їхньої філософізації, тобто про свідоме застосування методів філософського дослідження в конкретних науках.

Чим більшого вдосконалення набуває наука у своєму розвитку, чим більш фундаментальними законами вона оволодіває, тим більшого значення набуває апарат абстрактного мислення, до якого вона має звертатись і який формується математикою та філософією. Тому сучасне управління наукою повинне передбачати те, що в наш час важко знайти хоча б одного відомого дослідника в галузі природничих наук, який при всій своїй «нелюбові» до філософії не висловлювався б із філософських проблем. Інтерпретація простору й часу Ейнштейном, нові погляди на проблеми міцності Гейзенберга, ідея

ноосфери Вернадського, концепції співвідношення «думаючих машин» і людського мозку, розвинуті Віннером і Колмогоровим – хіба це не філософські проблеми? Звідси висновок: генеральна вимога до політики науки полягає в тому, що всі галузі науки, які включають математичні, природничі, суспільно-економічні та політичні знання, мають розвиватись гармонійно, відповідно до оптимальних пропорцій для кожного історичного етапу. Розподіл наук на «потрібні» і «непотрібні» недопустимий, тому що відставання в одних областях, що є неминучим у такому підході, ослабляє весь фронт наукових досліджень. Поряд із цим, у процесі управління наукою великого значення набуває встановлення оптимальних пропорцій не тільки між різними галузями науки, а й між окремими ланками наукових досліджень, між методологічними, фундаментальними, та прикладними дослідженнями. І ще одне правило, яке слід пам'ятати при розробці наукової політики, воно проголошує, що саме найцінніше в науці – це нова творча ідея. Жорстке детальне планування науки здатне лише загальмувати науково-технічний прогрес, перекрити шлях новому. Ні один план не в змозі передбачити, в яких областях, коли і яке відкриття буде зроблене, коли і яким чином буде вирішене те чи інше наукове питання, яке воно буде мати значення для практики. Часто буває, що результат, одержаний у процесі наукової та експериментальної діяльності, виявляється прямо протилежним тій гіпотезі, із якою вчений починав дослідження. З цього приводу академік П.Л.Капіца говорив: «У науці найціннішим є творчий елемент, тому план і звіт мають складатись так, щоб не обмежувалась свобода творчості».

Мотивація діяльності вчених та її суспільна оцінка

Статус науки і вченого в умовах НТР все більше й більше повертає увагу як самих діячів науки, так і широких верств суспільства. Сьогодні у свідомість видатних вчених все частіше входить прагнення до узгодженості наукової думки та сенсу людського буття. Більшість вчених усвідомлює той факт, що наука і вчені не існують у соціальному вакуумі, і що найкращі з точки зору їхнього обґрунтування та достовірності досягнення зовсім не гарантують такі ж яскраві в моральному, естетичному, екологічному і т.п. відношеннях результати їхнього практичного застосування. Можна сказати, що в умовах НТР «самосвідомість» науки характеризується її пере-

орієнтацією в сторону гуманістичних цінностей. Усе більше вчених приходять до думки, що наука повинна служити суспільству, здійснювати цивілізаторську місію. Ці вчені починають усвідомлювати, що моральні принципи стають одними з основних мотиваційних джерел діяльності науковців. Як приклад, тут можна розглядати відмову П.Л.Капіци від участі у створенні атомної бомби, що в ті часи могло привести не тільки до матеріальних втрат (ученим, які працювали над створенням цієї зброї добре платили), а й до більш серйозних наслідків. В США у 80-х роках ХХ ст., коли адміністрація Р.Рейгана почала щедро фінансувати так звану програму «зоряних війн» багато наукових працівників відмовились від вигідних контрактів. У країні почався масовий рух проти нової смертоносною зброї, ініціаторами якого були вчені Ілінойського університету. До них приєднались біля 760 членів національної академії наук США, серед яких були 54 лауреати Нобелівської премії. Автор теорії рентгенівських лазерів із ядерним збудженням П.Хагелстайн теж заявив дирекції Ліверморської лабораторії про своє небажання працювати над програмою «зоряних війн». Це рішення він пояснив так: «Я хочу проводити дослідження, які б принесли користь всьому людству». Усього ж до літа 1986 р. в Сполучених Штатах більше 6500 спеціалістів заявили про свою відмову від участі в розробці програми «зоряних війн» (офіційна назва «стратегічна оборонна ініціатива»).

На жаль, в СРСР, де діяльність вчених, як і всіх інших громадян, перебувала під шільним контролем із боку партії та держави, ми не мали прикладів такої високої відповідальності і професійної етики вчених у масовому масштабі. Скоріше навпаки, достатньо згадати травлю академіка О.Д.Сахарова, коли на адресу ЦК КПРС і навіть міжнародних організацій направлялись колективні листи академіків, в яких засуджувалась громадянська позиція визначного вченого й гуманіста. Але і в цій країні в умовах тотального стеження та доносництва були такі діячі науки, які ставили етичну, гуманістичну якість науки вище за тимчасові вигоди, отримання щедрих гонорарів та високих нагород. Ми вже згадували ім'я лауреата Нобелівської премії фізика П.Л.Капіци. Інший лауреат цієї ж премії, теж фізик Л.Л.Ландау завжди прагнув займати незалежну позицію. Про становище вченого та науки в СРСР він говорив так: «У нас наука продажна значно в більшій мірі чим закордоном. Там все-таки є якась свобода

у вчених». За ці погляди НКВС заарештовано Ландау у 1939 р. Його звинуватили у причетності до антирадянської змови. Але зважаючи на те, що вже в той час він був досить відомим вченим не тільки вдома, а й за кордоном, сталінське керівництво не зважилось на розправу, як це воно робило із сотнями тисяч своїх менш відомих співграждан.

Таким чином, суттєвим фактором, який стимулює напрямки праці вченого й науки в цілому є переорієнтація їхньої діяльності в сторону гуманістичних цінностей. При цьому слід зауважити, що якщо раніше пошуки обґрунтування гуманістичних цінностей обмежувались сферою «природної гармонії», як правило у відриві від соціального контексту самої науки і тому вони мали абстрактний характер, то в наш час ці пошуки ще в більшій мірі «заземлюються». В середині самої науки, серед вчених, стає все сильнішим прагнення до нового розуміння соціального змісту наукової творчості, що передбачає формування відповідних нормативно-цілісних структур наукової діяльності та ціннісних орієнтацій – особистої направленості цих структур на реалізацію певних соціальних завдань, пов'язаних з пошуками не тільки об'єктивної істини, а й добра й краси. Усе вище сказане дає право говорити про глобальні зміни ціннісних орієнтацій науки в сторону людини як вищої цінності соціального прогресу.

Одним з основних мотиваційних факторів, який стимулює працю вченого є її оплата. В усьому цивілізованому світі давно затверджене правило: чим більш кваліфікована праця, тим вище її оплата. Відмінності у винагороді вчених за їхню працю в різних країнах викликали явище, що одержало назву «відтоку умів». Цей термін («*brain drain*», що перекладі з англійської «відтік мозку») з'явився на початку 60-х років ХХ ст. у Великобританії, яка дуже постраждала від еміграції своїх вчених до США після другої світової війни.

Масовий процес, пов'язаний з «відтоком умів» з європейських країн до Сполучених Штатів почався ще в кінці війни. В 1944–1945 роках американці стали планомірно захоплювати спеціалістів на території розгромленої Німеччини та її союзників. Наслідком цього було те, що в США опинились більше ніж 5 тисяч німецьких вчених і інженерів, які працювали в області ракетобудування та ядерної енергетики.

В післявоєнний період Сполучені Штати перетворились в основний центр «притягання умів» з усіх кутків планети. У 50-х – на початку 60-х років різко зросла питомо вага країни, що розвиваються. Якщо в 1956 р. їхня питомо вага в еміграційному потоці кваліфікованих спеціалістів до Сполучених Штатів складала 33 відсотки, 1967 – 52, то в 1983–1984 роках до США переїхало з молодих країн 7,9 тисяч інженерів, 1,5 тисяч вчених-природознавців, майже 1 тисяча математиків.

Після розпаду СРСР на захід спрямувався новий потік висококваліфікованих працівників, серед яких було немало вчених. Появляється це невисоким рівнем оплати праці наукових співробітників, слабою матеріальною базою інститутів і лабораторій. Вітчизняні вчені ще за часів існування СРСР були одні із найбільш високооплачуваних у світі. В 1989 р. середня заробітна плата співробітника Академії наук складала 234 карбованці на місяць. В перерахунку на долари (у реальному виразі) виходило, що науковий працівник за місяць заробляв у середньому десь біля 50 доларів, що становило 600 доларів за рік. В той час у США заробітна плата вченого дорівнювала близько 50 тисячам доларів за рік, тобто була в сто разів більшою. На жаль, майже нічого не змінилося у цьому відношенні і в незалежній Україні.

Така ситуація призвела до масового від'їзду наших вчених за кордон. Від'їжджають молоді, невідомі і разом із ними маститі вчені. Наприклад, в одному з американських університетів працює рядовим професором колишній директор інституту космічних досліджень СРСР, Герой Соціалістичної праці академік Р.Сагдсєв. В університеті штату Міссісіпі кафедра фізики зайняти повністю емігрантами з колишнього СРСР, за що американці прозвали її «Москвою на Міссісіпі». У створеному в 1987 р. у цьому ж штаті інституті теоретичної фізики всі 5 професорських посад також займають вчені з країн СНД. За даними інформаційного агентства США (ЮСІА), із червня 1988 р. до липня 1990 р. в американських університетах викладали протягом не менше одного семестру 154 фізики, і 46 математиків із колишнього СРСР. А з червня 1990 по січень 1991 р. 87 фізиків і 47 математиків пропрацювали там по три і більше місяців. Р.Сагдсєв вважає, що в США на постійне місце проживання переїхало понад 20 відомих вчених із різних мість колишнього Радянського Союзу. До цього слід додати, що так як в Україні оплата праці

вченого одна з найнижчих серед країн СНД, то й еміграція наукових працівників звідси йде не тільки до високорозвинених країн, а й до країн близького зарубіжжя, насамперед до Росії, і навіть до країн третього світу. Тільки за півтора роки – з середини 1993 до кінця 1994 р. з України виїхало понад 50 тисяч наукових працівників. Починаючи з 1991 р. кількість науковців, що відїжджали з України зростала. Так, в 1991 р. виїхали 39 докторів наук, в 1992 – 57, в 1993 – 68, в 1994 – майже 90. В 1995–1997 рр. Україну залишили майже 200 докторів наук (2% загальної кількості), в тому числі 83 – 1996 і 51 – 1997 р. Понад половину (53%) докторів наук, що виїхали з країни у 1997 р. працювали раніше в установах та організаціях Міністерства освіти, 16% – Міністерства охорони здоров'я, 12% – інститутах Національної Академії наук. З України відїжджають фахівці, котрі працюють у галузі математичного аналізу, фізики твердого тіла, фізики напівпровідників, будівельної механіки, хірургії та інших спеціальностей. Переважна більшість із них виїхали 1997 р. до Росії: 22 доктори наук, або 43% (1996 р. – 35 осіб, або 42%); решта виїхала до США – 13 (1996 – 15); Німеччини – 4 (8); Канади – 3 (3), Ізраїля – 2 (10); Австралії – 1 (1).

Еміграційні переваги докторів наук розподілялися практично порівну між країнами близького й далекого зарубіжжя: половина з них виїхали в країни СНД та Балтії, решта – в США, Ізраїль, Німеччину, Канаду, Францію. Такі самі пропорції характеризують і розподіл міграційних переваг кандидатів наук: у 1996 р. половина з них (86 чоловік) зробили вибір на користь Росії, Беларусі, Молдови та Литви; решта 86 поїхали в Ізраїль, США, Німеччину, Канаду, Фінляндію, Австралію, а також у країни Центральної Європи – Угорщину, Польщу, Чеську республіку. Усе це призвело до того, що значно скоротився науковий потенціал країни, розпалились деякі наукові школи.

Рівень заробітної плати досить адекватно відображає соціальний статус вченого. Наприклад, якщо вітчизняний співробітник НДІ, який провчився 15, а то і 20 років, отримує мізерну платню за свою працю, то й статус його не йде ні в які порівняння зі статусом, скажімо, працівників торгівлі, чи представника адміністративно-управлінських структур. В той же час у такій країні як США у суспільній свідомості особа вченого оточена ореолом поваги. За рівнем довіри, яким серед американців користуються різні соціальні інститути, на-

ука міцно стоїть на другому місці після охорони здоров'я. Цікавим є те, що великий бізнес і політика займають у цій країні відповідно шосте й десяте місце. Високий рівень оплати праці вчених та престижність їхнього статусу викликає не тільки еміграцію наукових працівників до Сполучених Штатів, а й робить американську науку однією з найефективніших у світі. Показником цього є те, що США очолюють десятку країн чий вчені найчастіше нагороджувались Нобелівською премією. Підкреслимо, що серед американських науковців – лауреатів Нобелівської премії – частка емігрантів складає 1/3, а серед нобелівських лауреатів в галузі фізики й хімії – 2/3.

До стимулів, що відносяться до матеріальної сторони умов діяльності наукових колективів та окремих вчених можна віднести і стан так званого професійного «достатку», або (що є протилежним відносно вище зазначеного) професійної «убогості». Наприклад, приладдя, фінансове, матеріальне, взагалі будь-яке оснащення вітчизняної науки завжди відставало від західного. В високо розвинутих суспільствах розуміють, що дешевше створити вченому відповідні умови для продуктивної праці, ніж економити на приміщеннях, устаткуванні, або вимагати від наукових працівників виконання нехарактерних для них функцій. Сьогодні на заході вчений, як правило, має для роботи окремі кабінет, обладнаний комп'ютером та сучасним устаткуванням. В його розпорядженні телефаксна техніка. Фондоозброєність науковця тут складає десятки і навіть сотні тисяч доларів. Наприклад, вартість обладнання, яке мав вчений-мікробіолог в США в кінці 80-х років XX ст. дорівнювала в середньому 300 тисяч доларів. У нас часто стільки не набиралося і на цілій інститут.

Ефективність праці науковців у значній мірі залежить і від організації управління наукою. Наприклад, вітчизняного вченого донедавна «вбивала» зарегульованість наукових досліджень, що було конкретним проявом адміністративно-командної системи у сфері науки. Рудименти цієї системи збереглися і в наш час. Вони проявляють себе починаючи із правил присвоєння наукових ступенів та звань і, закінчуючи матеріальним заохоченням. На заході останнє слово в присвоєнні наукового ступеня або звання належить тому навчальному закладу, де захистив свою дисертацію пошукач, або де він працює. У нас як і в часи СРСР все строго централізовано і питання присвоювати чи ні вченій ступінь фактично вирішує не спеціалізована рада, в якій відбувся захист дисертації, а Вища атестаційна

комісія (ВАК). Відносно ж матеріального заохочення можна сказати, що як і в часи командно-адміністративної системи воно базується на принципі «плата за вищий ступінь, а не за виконану роботу».

Отже, на Заході вчений досить незалежний у своїх дослідженнях. Як правило він веде роботу самостійно, не будучи залученим у складну систему підпорядкування вищестоящим організаціям. Під керівництвом дослідника можуть бути техніки, лаборанти, а також студенти й аспіранти. Робота такої дослідницької групи здійснюється як правило на основі контрактів, замовлень і субсидій, що видаються вченому тією організацією, в якій він працює, тобто державною установою чи приватною корпорацією.

Значним мотиваційним фактором, стимулюючим працю вченого є захопленість ідеєю, прагнення пізнати істину. Історія знає немало прикладів, коли відстоюючи ідею, вчені віддавали все, навіть власне життя. Тут достатньо навести приклади з життя Джордано Бруно й Галілео Галілея. Зразком відданості вченого ідеї та пошукові істини свідчить діяльність відомого радянського вченого Н.У.Вавилова, який ціною власного життя сформував новий напрямок у біології, зв'язавши генетику з селекційною практикою, що дало нові імпульси як самій науці про спадковість та мінливість, так і її більш широкій загальнобіологічній основі – дарвінізму.

Таким чином, звернення відомих вчених сучасності до осмислення соціально-моральних основ своєї діяльності, до проблеми соціальної відповідальності вченого в умовах зростаючого впливу науки на суспільне життя, стає одним із мотиваційних факторів, що стимулюють діяльність наукових працівників. Суттєвим фактором, який впливає на ефективність праці вченого, є її оплата, та забезпечення відповідних умов. Перелік мотиваційних чинників був би далеко не повним, якби ми не назвали такої фактор, як прагнення вченого до пошуку й встановлення істини.

ВИСНОВКИ

Отже соціологія науки – це галузь соціологічного знання, котра вивчає систему закономірностей розвитку і функціонування науки як соціального інституту та її взаємодії із суспільством. Наука, – це складне соціальне явище, яке включає в себе різні галузі знання. Тому в різних конкретно-історичних умовах роль і значимість цих галузей

була неоднаковою, що треба враховувати в процесі дослідження феномену науки. Особливість соціології науки полягає в тому, що вона, абстрагуючись від змісту наукового знання, його структури та логіки розвитку, розглядає науку як соціальний інститут, як своєрідну форму її сферу діяльності людини.

Соціологічний інститут науки виконує в суспільстві функції соціального управління та соціального контролю за науково-дослідницькою діяльністю. Інститут науки має багаторівневу структуру куди входять академічні, галузеві та вузівські заклади. Кожен із них характеризується наявністю мети своєї діяльності, конкретними функціями, що забезпечують її досягнення, набором соціальних позицій та ролей, а також системою санкцій, яка забезпечує заохочення бажаної та попередження негативної поведінки співробітників. В той же час головною функцією науки як форми діяльності є забезпечення суспільства знаннями про природу, про створені людьми технічні пристрої, що у свою чергу допомагає створювати нові технічні засоби.

Для кожної історичної епохи характерним було фетишизування тієї галузі суспільного виробництва, яка в даний момент була домінуючою. У свій час фізіократи вважали, що продуктивною є тільки праця землеробів. В наш час серед частини людей можна зустріти тих, хто думає, що праця науковця не є продуктивною. Як і фізіократи, що фетишизували у свій час землеробство, ці люди фетишизують безпосереднє матеріальне виробництво. Вони не хочуть помічати того, що в розвитку енергетики, промисловості, сільського господарства і т.д. ведучу роль відіграє наука, що продукт, породжений рукою робітника, є ще в більшій мірі продуктом, породженням мозком вченого.

Суспільства, які добре усвідомили це, досягли великих результатів у справі науково-технічного прогресу. Перед Україною сьогодні стоїть завдання: використовуючи світовий досвід, створити такі умови для праці і побуту наукових працівників, які б дали можливість значно поліпшити ефективність вітчизняної науки і тим самим підняти статус вченого до такого рівня, який би став одним із найголовніших мотиваційних факторів для притоку талановитої молоді в наукову галузь.

Тема 9.

СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

Поняття соціології освіти та її соціальні функції

Соціологія освіти – це галузь соціологічної науки, в межах якої здійснюється вивчення освітнього процесу, механізмів оволодіння людьми накопиченими наукою та соціальною практикою знаннями, передача цих знань через соціальний інститут освіти. Можна сказати, що соціологія освіти – це галузь соціологічного знання, що вивчає систему закономірностей розвитку і функціонування освіти як соціального інституту його взаємодією з суспільством.

Проблеми соціології освіти почали відокремлювати із загальнофілософської і педагогічної проблематики і досліджувати специфічними методами на межі XIX–XX ст. Початок становлення соціології освіти як самостійної дисципліни у Франції пов'язаний з творчістю Е.Дюркгейма. В Англії – Г.Спенсера. Проблеми навчальних закладів, навчання, ролі освіти посідають у їхніх працях значне місце. В США поштовх розвитку соціології дали роботи Л.Уорда (1840–1913) «Динамічна соціологія» (1883) і Д.Д'юї (1859–1952) «Школа і суспільство» (1899). Напередодні Першої світової війни тут почали виникати дослідницькі організації із соціологічних проблем освіти. В 1927 р. було утворене Американське національне товариство і почав виходити журнал з проблем соціології освіти. Аналогічні процеси відбувались і в інших країнах. Так, у Німеччині соціологія освіти виділилася в особливу галузь дослідження завдяки зусиллям М.Вебера і К.Мангейма. Після другої світової війни увага до соціальних проблем освіти ще більше зростає. Все більше соціологів обирають дослідження цієї важливої сфери суспільного буття як основний напрямок своєї професійної діяльності. При національних соціологічних асоціаціях створюються секції соціології освіти, видаються спеціальні журнали. Зростає увага до соціальних проблем освіти і з боку Міжнародної соціологічної асоціації. Починаючи з III Міжнародного соціологічного конгресу 1956 р., на його засіданнях постійно обговорюється освітня проблематика. В 1971 р. при Міжнародній

соціологічній асоціації діє дослідницький комітет «Соціологія освіти».

В 70-і роки ХХ ст. в індустріально розвинутих країнах інтерес до соціальних проблем освіти переживав новий підйом. Це було викликане відставанням освітніх систем від вимог науково-технічної революції з одного боку, з іншого боку увага до освітньої сфери була зумовлена масовими виступами студентів і молоді, які вимагали демократизації вищої та середньої освіти. Ситуація, визначена Ф.Кумисом як «криза освіти» сприяла появі маси досліджень, що торкались питань доступності різних ступенів освіти, способу життя студентської молоді, її відносин з педагогами. Почалось широке вивчення ролі освіти як фактора «вирівнювання шансів» і початку соціальної мобільності з позиції структурно-функціональної теорії (Р.Булон, Т.Парсонс). У 80-і роки зростає увага до соціальних проблем безперервної освіти, ефективності різних форм перепідготовки і підвищення кваліфікації працівників, становища випускників вищих навчальних закладів різних типів на ринку праці. Вивчається також взаємодія університетів з соціокультурним середовищем, вплив суспільства на систему освіти (А.Турен, О.Альборнос).

Висувається пропозиція про виокремлення із соціології освіти соціології освітніх систем як самостійної галузі наукових знань, про дослідження особливостей виникнення, розвитку та функціонування освітніх систем в умовах різних систем (М.Армер).

Отже проблеми освіти вивчались з різних точок зору.

До 50-х років в дискусіях панували ідеї функціоналістської соціології, особливо ідеї Дюркгейма який вбачав в освіті засіб збереження суспільного порядку. Функціоналісти вважали, що система освіти дає те, що вона призвана дати, тобто здійснює відбір людей відповідно з їхніми здібностями, надає їм певну кваліфікацію. Між інтелектом і успіхами існує приблизна відповідність. Освіта – це засіб, що гарантує отримання самої відповідальної та високооплачуваної роботи.

З твердженнями функціоналістів про те, що освіта сприяє соціалізації окремих людей і груп відповідно до вимог та запитів суспільства погоджувались і марксистки. Але в силу того, що в сучасному суспільстві мова йде про капіталізм, а марксистки, як відомо, виступають проти нього, вони надто вже критично відносяться до того як молоді люди пристосовуються до вимог капіталістичного суспільства.

Наприклад, англійські соціологи Боулз і Гінтіс, стверджують, що від шкіль вимагають готувати нескритичних, пасивних, слухняних робітників, які з покором сприймають своє існування. Марксисти вважають, що дискусії про рівність пов'язані з кричущою нерівністю у класовій системі, яка відбувається і на школі.

Ліберальні (реформістські) ідеї засновані на визначенні індивідуальності та припущенні, що кожна людина повинна мати можливість реалізовувати свій особистий потенціал, і ця реалізація повинна захоплюватись. Ліберали критикують систему освіти за те, що вона акцентує увагу на академічній успішності та результатах екзаменів, замість того, щоб орієнтуватись на людський потенціал, що охоплює емоційні, творчі і соціальні аспекти.

Соціал-демократичну точку зору в соціології освіти демонструють А.Хелсі та Дж.У.Дуглас. Суть їхніх поглядів полягає в твердженнях про необхідність обов'язкової середньої освіти для всіх.

В сучасній вітчизняній соціології освіти виділяються два діалектично пов'язані напрямки: внутрішньо- і зовнішньо- інституціональні. Перший розглядає соціальні аспекти діяльності працівників системи освіти, педагогічних колективів, навчальних закладів, проблеми планування і управління освітніми процесами, закономірності соціалізації особистості, соціальне становище та роль викладачів, їхній соціальний статус.

Другий напрямок досліджує соціальні аспекти взаємодії освіти з іншими інститутами суспільства – виробництва, науки, культури, політики – зв'язок освітнього процесу з іншими соціальними процесами.

Дослідження в галузі соціології освіти дають можливість встановити залежність системи освіти від рівня розвитку продуктивних сил, економічних та техніко-технологічних факторів, визначати оптимальне для конкретних умов співвідношення між прагматичною (професійною) і загальногуманітарною функціями освіти. З цією метою вивчається зв'язок загальної та професійної освіти, структури і завдань середніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладів різних рівнів.

Розглядаючи взаємодію системи освіти як соціального інституту із духовною сферою суспільства, соціологія освіти виходить на проблеми процесу соціалізації особистості, місця освіти в системі її куль-

турних цінностей та соціальних орієнтацій. В поле зору соціології освіти попадає аналіз процесів збереження і передачі знань, формування соціальних норм, засвоєння духовних цінностей, вилав рівня освіти на спосіб життя індивіда. Значне місце в соціології освіти займає проблема поведінки людини в системі освіти, її відношення до інститутів освіти, наміри, запити, мотиви та стимули освіти, орієнтації на одержання знань, вибір відповідних навчальних закладів.

Перелічені напрямки соціології освіти нерозривно пов'язані з дослідженням ролі освіти у відтворенні і розвитку соціальної структури суспільства. А це передбачає аналіз структури навчальних закладів, різниці між ними, спадковості між різними ланками системи освіти, наприклад, між загальноосвітньою, професійно-технічною школою з одного боку, та вищою – з іншого. В цьому випадку для аналізу процесів відтворення соціальної структури суспільства стає необхідною інформація про соціальний склад учнів та студентів, розподіл вихідців із різних соціальних груп по каналах і «поверхах» системи освіти, про шанси представників всіх соціальних груп на отримання вищої освіти.

Таким чином, можна сказати, що об'єктом соціології освіти є сфера освіти, тобто соціальне середовище, у якому розгортається функціонування процесів освіти, діють суб'єкти освіти. Соціологія освіти є водночас фундаментальною, прикладною, теоретичною й емпіричною наукою. Вона має свої методологічні принципи, використовує широкий арсенал методів соціологічного дослідження. Спираючись на широку інформаційну базу і здійснюючи прогностичні функції, соціологія освіти покликана забезпечити наукове обґрунтування соціальної політики у сфері освіти, реформ системи освіти, що важливою умовою вирішення багатьох проблем сучасності.

Освіта як механізм передачі суспільного досвіду від одного покоління до іншого

Освіта – це специфічна галузь суспільного життя, одна із найважливіших передумов вирішення основних проблем суспільства і держави, необхідна умова відтворення трудової діяльності, формування кадрів працівників для народного господарства. На основі освіти відбувається формування і всебічний розвиток особистості. Освіта – це головний засіб наукового пізнання світу, його закономірностей.

реалізації об'єктивних потреб суспільства в постійному накопиченні та оновленні знань. Крім цього освіта – це сфера залучення людей до культури і мистецтва.

Рівень освіченості – це мірило цивілізації і культури будь-якого суспільства, важливіший показник його прогресивного розвитку.

Таким чином, як соціальний інститут, освіта відповідає за своєчасну і адекватну підготовку людей до повноцінного функціонування в суспільстві. Осягнути суть і специфіку системи освіти як соціального інституту можливо тільки на основі з'ясування її специфічних рис. До них належать:

- 1) соціально значущі функції навчання і виховання, підпорядковані суспільним потребам;
- 2) форми закладів освіти, їх певна організація і становнище в суспільстві;
- 3) певні групи осіб, які професійно здійснюють функціонування цього інституту, певний статус цих осіб у суспільстві;
- 4) регулятори функціонування закладів освіти і персональних суб'єктів освітянської діяльності (закони про освіту, постанови і нормативні акти, кваліфікаційні характеристики, контрольні установи);
- 5) спеціальні методи освітянської діяльності – навчання, виховання;
- 6) свідомо поставлені цілі;
- 7) планомірний, систематичний характер реалізації процесу свідомої соціалізації;
- 8) певний зміст освіти – наявність навчальних програм і планів, певне дозування матеріалу як щодо уроків, так і років навчання;
- 9) особлива ефективність освітньої діяльності у формуванні багатьох психічних рис людини, у розвитку її мислення. (Прикладом може бути контраст між однолітками, які пройшли через різні системи освіти);
- 10) застосування освіти як механізму запобігання соціально небажаних впливів;
- 11) зорієнтованість освітньої діяльності в майбутнє.

Організована освіта як соціальний інститут склалася історично. Першими закладами освіти були школи жерців у Месопотамії, в яких особливу увагу приділяли вивченню астрономії. В античних держа-

вах існувала вже струнка і розгалужена система освіти. В Стародавній Греції і Стародавньому Римі більшість населення, окрім рабів, здобувала початкову освіту. Швидкий розвиток науки, потреби державного управління зумовили розвиток середнього ступеня освіти який уособлював старогрецькі гімназії та староримські школи риторів). Саме ці навчальні заклади сприяли утвердженню ідеалу всебічного розвитку особи. Система освіти античності загалом була пов'язана з уявленням про повноцінного громадянина як людину розвинуту інтелектуально, фізично, естетично і духовно.

В період середньовіччя освіта і на Заході, і на Сході характеризувалася крайнім консерватизмом і догматизмом, безмежною вірою і поколінням церковним авторитетам. Важливою віхою в розвитку освіти в цей період стало виникнення університетів, що являли собою центри інтелектуального життя Європи. Університет – це єдиний інститут, що зберігся майже в незмінному вигляді за всю багатолітню історію свого існування. В той же час ні один із соціальних інститутів суспільства не завоював у світі такого визнання, яке випало на долю університету.

Першими університетами, створеними на рубежі XI–XII ст. були університети Парижу і Болоньї. До старіших університетів відносяться також Оксфордський (заснований в 1214 р.) та Кембріджський (рік застосування 1226). В 1346 р. був відкритий перший університет у Священній римській імперії у Празі. Одним із старіших університетів є і знаменитий Гарвардський університет, заснований у 1636 р. за наказом англійського короля Карла I в північноамериканських колоніях, який сьогодні називають «кузницею американської еліти». В першій половині XIX ст. відкриваються перші українські університети. Це були Харківський (рік заснування 1805) та Київський (заснований у 1834 р.) університети. Правда ще у 1661 р. починає свою діяльність університет у Львові. Навчання у ньому проводилось спочатку на латинській, а пізніше – на німецькій мові. Але навчалися в цьому закладі переважно вихідці із польської шляхти та діти австро-німецької адміністрації, тому по-справжньому українським Львівський університет став тільки після возз'єднання Західноукраїнських земель з УРСР у 1939 р.

Сутність системи освіти як соціального інституту полягає передусім у її соціальних функціях.

Соціальна функція освіти – це роль, яку соціальний інститут освіти виконує стосовно потреб суспільства або його частини. Соціальна функція освіти – це передача накопичених людством знань, соціального досвіду, естетичний, інтелектуальний і фізичний розвиток підростаючих поколінь.

Однією з основних соціальних функцій сучасної системи освіти є функція професійної соціалізації, тобто підготовка кваліфікованих кадрів для всіх сфер суспільного життя. Організаційна структура освіти складається із декількох рівнів – дошкільного, загальноосвітнього, професійного та спеціального (середнього та вищого). В цілому, освіта – це нерозривний процес навчання, який органічно пов'язує нижчі і вищі рівні його. Зміст структури освіти включає в себе два компоненти: навчання та виховання в реалізації яких діють суб'єкт освіти – педагог і об'єкт – учень. Між ними існує постійний зв'язок, взаємодія та співробітництво.

Майже всі ступені її етапи сучасної освіти спрямовані професійно. Професійна спрямованість зумовлюється суспільними потребами в освіті. В різні часи вона проявляла себе не однаково. На початковому етапі «професіоналізм» був єдиною і вищезначущою метою функціонування системи освіти, що позначалося на вузькоспеціалізованому характері нікві і змісті навчання. Пізніше професійна орієнтація стала менш вираженою, хоча окремі її папки були зайняті виключно професійною підготовкою. Нині роль цієї функції зростає адже людина не може повноцінно брати участь у житті суспільства, не маючи достатньої професійної підготовки.

Звичайно, професійна соціалізація відбувається і поза межами формальної, тобто інституційованої освіти. Протягом тривалого часу така форма професійного навчання переважала. Так, у середні віки існував інститут підмайстрів, через який пройшли всі великі майстри ремесел і мистецтв. Професійна підготовка тут здійснювалася безпосередньо в трудовому процесі. За цехової організації учень не тільки працював у майстра, але й жив у його сім'ї. Таємниці професії й умови майбутнього життя відкривалися перед ним у реальних обставинах. Простіші професії найчастіше передавалися від покоління до покоління. Шкільна освіта передбачала оволодіння вищими видами духовної діяльності релігійно-культурною, політичною, філософською, математичною і т.ін. Коли постала потреба у

великій кількості освічених працівників, система освіти зреагувала розширенням мережі закладів професійної та науково-технічної освіти.

Ще одна функція системи освіти реалізується через взаємодію з соціальною структурою суспільства. Ця функція, як стверджують західні соціологи, полягає в тому, щоб одночасно контрастувати різницю між суспільними класами і надати обмежені можливості для соціальної мобільності. Обдаровані діти робітників, наприклад, можуть боре навчатися в школі, скласти іспити відповідно програми підвищеного рівня, вступати до університетів і отримувати дипломи лікарів, адвокатів, економістів. Основна мобільність має місце внизу соціальної драбини – між зайнятими кваліфікованою фізичною працею і «білими комірцями», тобто між вищим робітничим класом і нижчими верствами середнього класу.

Якщо прибічники теорії функціоналізму підкреслюють позитивне значення взаємодії освіти з соціально-класовою структурою, то з точки зору теорії соціального конфлікту ця взаємодія має суспільно-негативний характер. За цією теорією, освіта несе небезпеку конфліктних ситуацій. Її розглядають як втілення різних групових конфліктів, вважають, що вона сприяє експлуатації і пригнобленню груп, які перебувають у несприятливих умовах. У 1971 р. в США з'явилася книга У.Удліха з сенсаційною назвою «Суспільство відмовляється від освіти», в якій пропонується відмінити обов'язкове навчання. Автор пропонував школи замінити навчальними закладами, де предмети будуть вивчатись відповідно до бажань учнів. Крім того, він закликав заборонити роботодавцям з'ясовувати, яку освіту мають його потенційні працівники. Оцінюючи тих, хто працює на нього, роботодавець має зважати на здібності, а не на колишні досягнення у школі. Представники теорії соціального конфлікту активно виступають проти системи селективного навчання з очевидним, як вони підкреслюють, соціал-дарвіністським ухилом.

Твердження про те, що сучасне навчання сприяє посиленню економічної, класової нерівності підтримують також неомарксист. Так, марксистські структуристи Альтюсер та Бурд'є стверджують, що система освіти в значній мірі визначається потребами капіталістичної економічної системи. Школи являють собою інститути середнього класу, якими керують представники середнього класу (вчителі)

і де учням також із середнього класу надається можливість досягти успіху.

Іспити не є справедливими змаганням, хоча вони сприймаються як справедливі і середнім і робітничим класом. Результатом же їх є те, що середній клас заробляє блага, а робітничий клас одержує по заслугам. Бурд'є називає це символічним насилуванням внаслідок якого влада середнього класу підтримується не фізичною силою, а перевагами у засобах спілкування, особливо в мові. Здатність до мовного маніпулювання, застосування його в різноманітних формах літератури, в логіці, та красномовності є такою є зброєю у класовій боротьбі як і економічна влада.

Ненавченим і недосвідченим у цих питаннях людям із робітничого класу прищеплюється трепетний страх, вони стають заляканими, що створює комплекс неповноцінності. Це «символічне насилля» над культурою і почуттями власної гідності людей із робітничого класу пояснює те, чому так часто цих людей вдається схилити до примирення з їхніми нудними невизначними ролями.

В сучасних умовах виконання функцій освітою набуває специфічних рис. Зокрема, особливістю функціонування інституту освіти стає його зближення з наукою. Освіта і наука виконують функції розвитку одне одного. Саме органічний зв'язок між цими двома соціальними інститутами є запорукою подальшого удосконалення як системи освіти, так і наукової сфери. Між тим, не тільки середня, а й вища школа стоїть тільки на початку шляху вирішення проблеми зближення науки з освітою. Першим кроком у цьому напрямку було створення міністерства науки і освіти України. В той же час поки що недостатньо робиться для зміцнення наукової бази вищих навчальних закладів, зближення їх з академічною наукою, використання наукового потенціалу останньої для розвитку освіти.

На сучасному етапі особливого значення набуває виховна функція системи освіти, основна мета якої полягає у формування за допомогою цілеспрямованої діяльності у підрастаючих покоління певних рис, світогляду, визнання пануючих у даному суспільстві норм поведінки, ціннісних орієнтацій, тобто у підготовці молоді до виконання певних соціальних обов'язків. За допомогою освіти зберігаються культурні цінності, які передаються від одного покоління до іншого. Виховання молоді в дусі конформізму, визнання нею культурних

цінностей та ідеалів, що склалися в суспільстві, сприяє підтриманню існуючого соціального порядку.

Виховна функція освіти має її особливий, відносно самостійний аспект – забезпечення соціального контролю, нагляду за дитячою, підлітковою і, частково, юнацькою віковими групами. У сучасному світі освіта вважається обов'язковою. Це означає, що згідно із законодавством, діти зобов'язані проводити в школі по декілька годин на день, п'ять чи шість днів на тиждень протягом певної частини року. Окремі ступені системи освіти створено з урахуванням необхідності нагляду за дітьми. Майже весь день їхню поведінку контролюють вчителі та вихователі. Цей аспект виховної функції освіти важливий і в тому сенсі, що школа часто відіграє роль компенсує чого фактора для дітей з так званих «неблагополучних» сімей, тобто сімей з нездоровим морально-психологічним кліматом.

Говорячи про виховну функцію системи освіти, не можна обійти стороною і таке питання, як гуманітаризація навчального процесу. Постановка даного питання у такому вигляді, як це робиться сьогодні, не вирішує проблеми, тому що гуманітаризація дуже часто розуміється як просте розширення гуманітарного знання. На практиці і в середній і у вищій школі процес гуманітаризації вбачають у збільшенні кількості дисциплін, за рахунок скорочення кількості годин на такі предмети, як філософія, соціологія, політологія. Але справа не в повноті набору навчальних дисциплін. Головне тут – це визначити мету та призначення навчання і виховання. Мабуть вирішення проблеми духовного розвитку молоді не повинне зводитись до простого збільшення кількості гуманітарних предметів, або розширення сітки годин на окремі дисципліни. Насамперед необхідно переглянути саму методологію і методіку викладання історії, філософії, етики і т.д. Головним завданням, яке на сьогодні стоїть перед суспільно-гуманітарними науками, є очищення їх від догм та антинаукових підходів. Звичайно, відійти від догматичних штампів, що насаджувались у сфері гуманітарних наук десятиліттями не так то й просто. Тут важливо, в першу чергу, не ставати на шлях заміни однієї ідеологічної системи іншою, гнучкішою, але все ж таки заснованою на довільно вибраних аксіомах. Адже замінивши у формулі Леніна «Вчення Маркса всесильне, тому що воно вірне» ім'я Маркса на ім'я Грушевського, Донцова чи Бендері, ми не далеко відійдемо від

тоталітарної школи та тоталітарної індонтринації. Тим самим будемо продовжувати не кращі традиції радянської школи, коли всі зусилля педагогів були спрямовані на формування особи конформістського стилю, весь спосіб мислення якої базувався на автоматичному відтворенні завчених догм.

Отже, завдання гуманітаризації освіти є формування в учнівській молоді системи рис, які дають можливості для особистості виконувати функції носія культури, духовності, творчого палаштованого суб'єкта суспільних відносин. Особливе місце серед цих рис займає інтелігентність. Вона символізує високий рівень соціальності. Це розуміння інтересів других людей і спільнот, надання переваги загальнолюдським цінностям. Спрямовуючи діяльність на виховання таких рис, можна протидіяти розвитку бездуховності, цинізму, в той же час формуючи цілісну позитивну соціальну активність.

До вищезазначених функцій системи освіти слід додати й таку, як науково-дослідна. Творення нового знання постійно відбувалося в структурі освітньої системи, оскільки певна частина вчителів і викладачів завжди цим займалася. Свідома орієнтація на продукування нового наукового знання постала в Стародавній Греції з виникненням прототипів майбутніх вищих навчальних закладів. Академії Платона, Ліцею Аристотеля, Піфагорійського союзу.

Тривалий час ця функція була другорядною, побічною для системи освіти. До XIX ст. тут в кращому разі розвивалися гуманістичні та схоластичні науки. Природничо-наукове знання розвивалося не тільки поза системою освіти, а часто і поза межами офіційної науки. Інституційного оформлення науково-дослідна функція набула в епоху промислового перевороту наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Саме в цей час були розпочаті інтенсивні дослідження в галузі природничих наук і практика формулювання соціальних замовлень системі освіти. При вузах створювались дослідницькі лабораторії, науково-дослідні центри. Уже наприкінці XIX ст. в обов'язки викладацького складу вузів увійшло одночасне виконання двох ролей: дослідника і педагога. Вищі навчальні заклади стають найзручнішим місцем проведення фундаментальних, а згодом – і прикладних досліджень.

Слід зауважити, що основні функції системи освіти у різних країнах і в різні історичні періоди зміцнювались. Це залежало від стану

і потреб суспільства, від окреслених державою соціальної мети і принципів освіти. Отже освіта, як соціальний інститут розвивається в умовах протиріч між суспільними потребами та станом освіти, потребами і життєвими планами соціальних прошарків та груп відносно освіти. Звідси суперечливість самого інституту, розрив його елементів, невідповідність рівня розвитку окремих функцій, складність їх реалізації.

Необхідність корінного реформування системи була усвідомлена в нашій країні в умовах якісного оновлення суспільства. Це оновлення пов'язувалося з усвідомленням того, що без перегляду навчальних програм, зміни форм організації навчального процесу, демократизація суспільства та подолання наслідків тоталітаризму стають проблематичними. Так з кінця 80-х років ХХ ст. у вищій школі стало практикуватись розширення прав вузів, демократизувалась система управління ними. Дуже активно обговорювались проблеми співвідношення управління творчого потенціалу спеціаліста в значній мірі пов'язувалося із загальним зростанням соціальної активності в управлінні.

В радикальних змінах, що відбувались у сфері освіти в цей час, більш за все цінились моменти демократизації. Конкретно – соціологічні дослідження думок та уявлень вузівських працівників свідчать про те, що серед тих, хто був причіником оновлення системи освіти, більшість виступала як переконанні причічники демократизації. Наприклад, безпосередній кореляційний зв'язок спостерігався в думках про необхідність фундаментальних зрушень у вищій школі і визнанням необхідності посилення ролі вузівського колективу.

В 90-і роки в зв'язку із загальною кризою, що торкнула всіх сфер суспільного буття, починається обмеження прав вузів та вузівських колективів, взагалі гальмується процес демократизації вузівського життя. Так, в 1992–1993 рр. відміняється принцип виборності керівництва вищих навчальних закладів, обмежуються права вчених рад, замість цього впроваджується контрактна система призначення співробітників на певні посади за одноосібним розпорядженням адміністратора і т.д. Правда, поряд з цим вузи одержали право ставити питання перед вищими органами про відкриття у себе нових спеціальностей, а також деяку свободу у фінансовій сфері (приймати на навчання студентів-платників, преміювати викладачів і співробітників, купувати для них житло і т.д.).

Соціологічні дослідження проблем освіти

До сфери освіти належать різні за формою компоненти навчальної діяльності. В Україні на кінець 90-х років ХХ ст. функціонувало 9,8 тисяч дошкільних закладів, 21,3 тисячі загальноосвітніх шкіл, 1180 професійно-технічних училищ, майже 360 вищих навчальних закладів, серед яких 102 заклади готували не тільки спеціалістів, але й вчених через аспірантуру та докторантуру. Крім цього в країні функціонували 549 навчальних закладів з післядипломної освіти і 1645 позаосвітніх виховних закладів. Взагалі системою освіти було охоплено біля 6 млн. чоловік, яких навчали і виховували більш як мільйон педагогів, серед яких біля 30 тисяч мали вчений ступінь кандидата або доктора наук. В системі освіти відбуваються складні процеси пов'язані з перебудовою методологічних та організаційних основ, що склалися раніше, засвоюються прогресивні зразки зарубіжних освітянських центрів. Так, з початком 90-х років у всіх ланках освіти з'явилися нові структури і гімназії, ліцеї, спеціалізовані школи, які забезпечують більш високий рівень навчання і виховання. У професійно-технічній освіті були засновані комплекси: професійне училище – загальноосвітня школа – професійне училище – агрофірма і т.д. У вищій школі також відбувались структурні зміни. Ряд вищих навчальних закладів отримав статус університету, з'явилися і принципово нові форми підготовки спеціалістів для окремих галузей народного господарства або державних органів. Наприклад, у Сумах в 1996 р. була відкрита Українська академія банківської справи, у місті Ірпені Київської області інститут, де почали готувати спеціалістів для податкової служби і т.д. Поряд із цим, впроваджувались нові форми державної атестації вищих навчальних закладів з одночасним визначенням чотирьох рівнів їх акредитації. Дев'яності роки ХХ ст. відзначилися також відкриттям сотень приватних та елітних вищих навчальних закладів (до останніх можна віднести Києво-Могилянську академію).

Все вище згадане зумовлює актуальність соціологічного підходу до вивчення проблем освіти. Узагальнення та критична оцінка стану освіти в Україні дадуть можливість підвищити рівень керівництва навчальними закладами, почати суттєві перетворення в сфері навчання і виховання, наблизити теоретичні знання, які отримує молодь до життя і тим самим задовольнити запити як особистості, так і суспільства в цілому.

Соціологи у сфері освіти визначають предмет своїх досліджень по-різному. Одні головну увагу приділяють вивченню суті та основних функцій системи освіти в різних країнах, взаємозв'язку системи освіти з різними елементами суспільства. Інші звертають увагу на практичні проблеми навчальних закладів, застосовуючи при цьому соціологічні підходи і методи дослідження спочатку для виявлення проблем, а потім і для сприяння їх вирішенню. Якщо на попередніх етапах розвитку соціології освіти переважав абстрактний підхід до вивчення сфери освіти, то в останні роки переважає прагматичний.

У сучасній соціології освіти однією з центральних є проблема кризи освіти, що має всесвітній характер. Національні служби аналізу освіти ще в 60–70-і роки констатували значний спад загальноосвітньої підготовки молоді, масовість функціональної безграмотності, збільшення розриву в рівні освіти між розвинутими і відсталими країнами. Це зумовило активні пошуки шляхів виходу з кризи, серед яких помітне місце належить розробці національних і міжнародних проєктів, таких як «Освіта для 2000 року» (ФРН), «Освіта майбутнього» (Франція), «Модель освіти для XXI століття» (Японія), «Україна XXI століття». Державна національна програма «Освіта» та ін.

Одним з найактуальніших дослідницьких напрямків соціології освіти стало вивчення проблеми безперервності освіти. Виникнення і розвиток ідеї безперервності освіти як процесу постійного поповнення і оновлення знань людини, її духовного вдосконалення від раннього дитинства до старості пов'язують з науково-технічним прогресом.

У 1967 р. відбулась перша міжнародна зустріч вчених з проблем безперервної освіти. Ця зустріч проходила в знаменитому Оксфордському університеті. В 1974 р. в Москві експерти ЮНЕСКО обговорювали шляхи дослідження безперервної освіти. Того ж року у Варшаві був організований симпозіум на тему «Школа і перманентна освіта», на якому мова йшла про соціальне значення безперервної освіти, про підготовку учнів до після шкільної освіти, підвищення кваліфікації професійно підготовлених кадрів, тощо.

Поряд із цим в різних країнах проводились емпіричні дослідження освітніх проблем. Західні соціологи активно вивчали роль освіти як каналу соціальної мобільності, як фактора, що суттєво впливає на закріплення соціального статусу різних груп населення. Вивчалась роль освіти у подоланні наслідків колоніалізму, кастових пережитків і т.д.

В країнах СНД в 60–70-і роки досліджувались соціально – професійні орієнтації молоді, вплив вищої школи на розвиток соціальної структури суспільства. У 80-і роки аналізувались проблеми ефективності підготовки спеціалістів. В цьому плані відмічалось, що закономірним суспільним феноменом є зростання рівня освіти населення. Дійсно, результати всевозможних переписів науочно ілюстрували цю тенденцію. В 1920 р. більше половини населення країни було не писемним, в 1926 р. таких нараховувалось 43%, в 1939 – 13%. В 1959 р. не писемні складали тільки 1,5%, а в 1979 – менше 0,2%. При цьому кількість людей з вищою освітою виросла майже у вісім разів з 1,3% до 9%, доля з середньою спеціальною освітою більш ніж у два рази – з 7,5% до 16,2%, а з середньою освітою – в чотири рази, з 6,4% до 27,6%.

Труднощі, пов'язані з розбудовою незалежної Української держави, та переходом до ринкових відносин не могли не відбитись на стані освіти. Кризові явища, що мають місце у суспільстві не обійшли стороною і школу. Скорочення сітки дошкільних навчальних закладів, закриття шкіл в так званих неперспективних селах. Труднощі з підручниками, відсутність книг для придбання меблів, технічних засобів навчання, ремонту шкільних приміщень – ось далеко не повний перелік «негараздів» сьогоденної освіти. Але самим неприємним є те, що держава в останній час все менше і менше втручається в сферу освіти, надаючи право контролю за її функціонуванням самим навчальним закладам. А це, в свою чергу, приводить до того, що сьогодні у нас фактично немає загальнодержавного стандарту освіти, частина дітей перестає відвідувати школу досягнувши 13–14-річного віку.

Крім цього, ефективність системи освіти пов'язана з вирішенням таких протиріч: 1) протиріччя між суспільною потребою в розвитку соціально-одомовненого суспільства та наявною його диференціацією, яка з кожним роком зростає; 2) протиріччя між зростаючими потребами виробництва та соціально-професійними орієнтаціями молодих людей; 3) протиріччя між необхідним рівнем розвитку особистості і реальним рівнем загального розвитку винускиників навчальних заходів.

Перше протиріччя зумовлене тим, що приватні навчальні заклади, які стали відкриватись в останній час, платне навчання в елітних гімназіях та ліцеях дають можливість тим, хто займає привілейоване становище у суспільстві, забезпечити збереження такого ж статусу для своїх дітей. Як говорив в одній із теленіспредач недучий програми «Очевидне неімовірне» С. Каша, Ломоносов, якби він сьогодні приїхав до Москви і спробував вступити до МДУ, навряд чи зміг би це

робити. Отже престижна освіта стає в значній мірі доступною тільки для тих, хто має великі гроші, тим самим сприяючи перетворенню спільноти з цих людей в замкнуту касту.

Друге протиріччя характеризується зростаючою диспропорцією в прагненнях молодих людей до оволодіння різними спеціальностями, наприклад, «модною» в останній час стала орієнтація на професії юриста, економіста або соціального працівника, з одночасним зменшенням кількості тих, хто вступає до технічних вузів.

Сфера освіти – одна із тих сфер, що впливають сьогодні на економіку. В цьому зв'язку праця вчителів, професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів стає продуктивною працею. Отримання нових знань є такою ж необхідною умовою відтворення робочої сили, як і споживання матеріальних благ. При цьому з економічної точки зору капіталовкладення в розвиток особистісного елемента продуктивних сил є більш вигідним, ніж подібні вклади в розвиток технічних засобів. Сучасне виробництво набуває такого характеру, що воно потребує не стільки мускульних, механічних зусиль, скільки творчих, інтелектуальних зусиль людини. Отже, сучасна науково-технічна революція висуває вимогу перед освітою готувати підростаюче покоління до активного дорослого життя таким чином, щоб молода людина мала добрі знання з фундаментальних наук, могла швидко оволодівати теоретичними і практичними навичками, які в майбутньому дадуть можливість працювати з сучасною технікою. Саме такі знання дають математика і природничі науки. Ось чому реформування системи освіти повинне передбачати збалансований підхід до визнання співвідношення між погодинним навантаженням, яке відводиться на точні, природничі та гуманітарні науки. Проігнорувавши перші дві, ми ризикуємо відстати в галузі науково-технічного прогресу. Недооцінка ролі вивчення гуманітарних дисциплін загрожує «звуженням» потенцій окремої особистості, що може значно обмежити формування тих рис, які необхідні для творчої особи. Як відомо, більшість великих людей, які залишили помітний слід в історії розвитку науки і техніки були всебічно розвинутими особистостями. І, звичайно, реформування системи освіти не може бути повноцінним без перегляду практики фінансового забезпечення цієї важливої сфери суспільного буття. Україна – поки що одна з найосвіченіших країн світу. Але аналізуючи сучасний стан освіти в Україні, важливо підкреслити, що її якісна сторона не завжди відповідає сучасним вимогам. З впровадженням в практику різних

форм вищої освіти (відкриття приватних навчальних закладів, розширення мережі науково-консультативних пунктів, де студенти заочної форми навчання одержують освіту за місцем проживання, збільшення прийому до вищих навчальних закладів на платній основі) веде до того, що у суспільстві складається негативна закономірність і кількість спеціалістів з закінченою вищою освітою зростає, а рівень їхньої підготовки не завжди відповідає отриманому диплому. До речі, те ж саме можна сказати і про середню школу.

Особливо зростає розрив між фактичним об'ємом загальноосвітніх знань між учнями сільських та міських шкіл. В той же час система освіти як соціальний інститут повинна забезпечувати рівні можливості в одержанні конкретного виду освіти для всіх громадян незалежно від статі, національності, соціального походження чи місця проживання.

Разом з тим, слід пам'ятати, що здібності людей не можуть бути ідентичними. Тому система освіти не повинна пратикувати до того, щоб здійснювати підєлювання учнів. Вона повинна надати певні можливості для всебічного розвитку індивідуальних здібностей кожної людини.

ВИСНОВКИ

Отже освіта є одним із найстаріших соціальних інститутів. Вона сформувалася внаслідок потреби суспільства у відтворенні і передачі знань, вмінь та навичок, підготовки нових поколінь до «дорослого» життя. В сучасному світі освіта охоплює практично майже всі суспільні верстви. Підготовка нових поколінь до виконання соціальних і професійних функцій вимагає більш тривалого і складного навчання та виховання.

Інституалізація освіти – це тривалий і складний процес. Ознаки соціального інституту в освіті можна спостерігати вже в період античності. В епоху середньовіччя процес інституалізації освіти загальмувався, тому що освіта в цей час розвивалась в рамках соціального інституту релігії та церкви. Розвинуті форми соціального інституту освіта набуває в XIX ст., з появою масової школи. Справжнім же віком освіти стає XX ст. Школа перетворюється в розгалужену систему закладів, до якої залучені великі маси населення.

Саме в період становлення освіти як соціального інституту зростає увага дослідників до вивчення різних сторін, пов'язаних з функціонуванням і життєдіяльністю цього соціального феномену. Так оформлюється галузь соціальної науки **соціологія освіти** в рамках якої виділяються

два взаємопов'язаних дилематичних напрямки: внутрішньоінституціональний та зовнішньоінституціональний. Перший розглядає соціальні аспекти діяльності працівників освіти, педагогічних і учнівських колективів, структуру та функціонування закладів системи освіти, взаємовідносини викладачів і учнів, соціальний статус учителів та викладачів, їхню суспільну роль. Другий напрямок досліджує соціальні аспекти взаємодії освіти з іншими інститутами – виробництвом, наукою, культурою, політикою, – вплив освіти на інші соціальні процеси.

Дослідження в області соціології освіти дають можливість визначати залежність системи освіти від рівня розвитку продуктивних сил і визначати оптимальне для конкретних умов співвідношення між прагматичною (професійною) та загальногуманітарною функціями освіти. З цією метою здійснюється вивчення взаємозв'язку загальної і професійної підготовки, характеру та змісту навчальних планів і програм, співвідношення спеціальних, професійних і загальнодержавних дисциплін в навчальному процесі.

Аналізуючи взаємодію систем освіти як соціального інституту з духовним життям суспільства, соціологія освіти виходить на проблеми процесу соціалізації особистості. В поле зору соціології освіти в цьому випадку попадає аналіз процесу збереження та передачі знань, формування соціальних норм, засвоєння духовних цінностей, вплив освітнього рівня на спосіб життя. Значне місце в соціології освіти, її відношення до навчання, наміри, запити, мотиви і стимули відносно одержання знань, орієнтація на здобуття знань певного напрямку та об'єму, вибір відповідних навчальних закладів.

Перелічені напрямки соціології освіти нерозривно зв'язані з дослідженням ролі освіти у відтворенні і розвитку соціальної структури суспільства. В даному випадку для аналізу процесів відтворення соціальної структури стає необхідною інформація про соціальний склад тих, хто навчається в різних ланках системи освіти, розподіл представників різних соціальних верств, про шанси представників всіх соціальних груп на отримання вищої освіти, що визначається не тільки різними можливостями в залежності від рівня загальної середньої освіти, але й соціальним походженням.

Отже, дослідження в галузі соціології освіти являють собою не тільки важливий напрямок у розвитку соціологічної науки, але й суттєвим елементом соціального управління, передумовою для проведення ефективної соціальної політики.

Тема 10.

СОЦІОЛОГІЯ ВІЛЬНОГО ЧАСУ ТА ДОЗВІЛЛЯ

Загальне поняття вільного часу. Значення вільного часу в сучасному світі

Соціологія вільного часу та дозвілля — це галузь соціологічної науки, що вивчає діяльність людей в сфері поза робочого часу. Головними завданнями соціології вільного часу та дозвілля є вивчення місця і ролі поза робочого часу у розвитку особистості. Ця галузь соціологічної науки досліджує вільний час як суттєвий елемент способу життя особистості, групи, спільноти, співвідношення його з іншими елементами бюджету часу, особливо з робочим часом і працею; специфіку його взаємозв'язку з соціальною структурою, соціальною мобільністю і такими соціальними інституціями, як сім'я, освіта, засоби масової комунікації і т.д.

Вперше час як соціальна цінність постає в економічних теоріях XIX ст. Наприклад, відомий англійський економіст Д.Рікардо вважає, що справжнє багатство нації визначається її спроможністю за якомога коротший робочий час створювати найбільше матеріального достатку. Розвиток концепції вільного часу простежується і у працях О.Конта, який досліджуючи співвідношення робочого і вільного часу, дійшов висновку, що промислова революція, пов'язана з бурхливим розвитком капіталізму, сприяє постійному скороченню суспільно необхідного робочого часу, вивільняючи час із сфери матеріального виробництва, що сприяє постійному зростанню саме вільного часу.

В 30-х роках XX ст. в США виникає спеціальна галузь соціологічної науки — *соціологія вільного часу*. Пов'язане це було з масовими дослідженнями проблем життя у великих містах. Після другої світової війни ця робота значно активізується, що було зумовлене багатьма чинниками:

- перехід до мирного життя значно зміцнив цінності й соціальні функції вільного часу, що внесло суттєві зміни в його організацію;

за рахунок скорочення робочого часу внаслідок впровадження новітніх технологій і розвитку прогресивної техніки значно зріє обсяг вільного часу:

- розвиток засобів масової комунікації позначився на характері та змісті видів діяльності у вільний час;
- у багатьох розвинутих країнах починає формуватися так звана індустрія вільного часу, спрямована на задоволення різноманітних потреб як окремої особистості, так і потреб певних соціально-демографічних груп.

Все це зумовило загальну потребу в різноманітних соціологічних дослідженнях вільного часу. Досліджувались особливості мотивації та поведінки багатьох соціально-демографічних груп, структура і пріоритети щодо проведення вільного часу, потреби розвитку його інфраструктури тощо. Найвідомішими дослідниками проблем вільного часу були Ж.Фурастьє, Ж.Дюмазедьє (Франція), К.Робертс, С.Паркер (Великобританія), М.Коплан, Дж.Робінзон (США).

В колишньому Радянському Союзі ще у 20–30-і роки соціологією вільного часу започаткував С. Струмилін. З його ініціативи органи державної статистики провели в 1924, 1930 та 1933–34 роках дослідження бюджетів часу сімей робітників та службовців в Москві, Іванові-Вознесенському, Петрограді, Нижньому Новгороді, Костромі.

Другий етап досліджень бюджетів часу і розвитку соціологічних вимірів вільного часу почався в кінці 50-х років. Під керівництвом Г.А.Пруденського були проведені дослідження вільного часу в Москві і Новосибірську. В 60–80-і роки спеціальні дослідження проблем вільного часу органами статистики мали місце в Донецькій, Харківській, Миколаївській, Полтавській та Волинській областях.

Людина використовує час на трьох рівнях – фізичному, біологічному та соціальному.

Поняття «соціальний час» характеризує людську діяльність і соціальні відносини під час суспільних процесів. Соціальний час характеризується тривалістю, послідовністю, становленням.

Тривалість – це період, протягом якого тривають соціальні процеси, явища соціального життя. *Послідовність* – порядок виникнення та реалізації соціальних процесів та явищ. Категорія «становлення» використовується для розкриття змін, які відбуваються у соціальних процесах.

Соціальний час охоплює дві основні сфери життя людини і суспільства – виробничу і невиробничу. Виробничий час є узаконеним обов'язком людини, яка повинна працювати, щоб задовольнити свої потреби. Однак не меншою цінністю, ніж виробничий, є неробочий час, тобто час за межами праці людини на виробництві чи організації.

Неробочий час включає в себе особисту або групову сторони життєдіяльності (сім'я, дружині, близькі і т.д.). Неробочий час поділяється на час, пов'язаний з домашньою працею і побутовими справами і час, спрямований на задоволення фізіологічних потреб (сон, споживання їжі тощо) та вільний час. Для вільного часу характерним є засвоєння людьми необхідних знань і навичок шляхом набуття життєвого досвіду. Цьому сприяють контакти з найближчим оточенням, неспецифічне засвоєння соціального зв'язку шляхом користування такими загальнодоступними засобами як газети, журнали, радіо, телебачення. В даному випадку цілеспрямована дія на форми культурної діяльності, способи проведення вільного часу відбуваються в основному опосередковано. Здійснюється це за рахунок розширення культурного середовища, розвитку сітки культурних закладів, зростання їхньої доступності для широких верств населення та підвищення якості і ефективності їхньої роботи.

Вільний час зумовлений в кінцевому рахунку всією сукупністю соціальних відносин конкретного суспільства та рівнем культури кожної особистості. Він характеризується трьома параметрами: об'ємом, структурою і змістом.

Об'єм визначається кількістю годин, що залишаються від трудової та пов'язаної з нею діяльністю (проїзд на роботу і назад), виконання домашньо-побутових обов'язків (приготування їжі, прибирання житла і т.д.) та задоволення фізіологічних потреб (сон, споживання їжі, особиста гігієна).

Структура характеризується тими видами діяльності, що найчастіше зустрічаються в рамках вільного часу (час самонавчання і підвищення кваліфікації, суспільно-громадська діяльність, виховання дітей, заняття фізкультурою, дозвілля).

Зміст вільного часу – це форми діяльності, що зумовлені соціальним середовищем, рівнем культури особи, її самосвідомістю, потребами, інтересами, психологічними якостями. Можна сказати, що зміст вільного часу – це ядний показник його соціальної цінності.

Соціологічні дослідження падають можливість виділити в структурі вільного часу сучасної людини більш ніж 300 видів діяльності. Соціологи пропонують різні способи їх систематизації. Спираючись на такі показники, як ефективність і якість, можна розділити всі заняття на *раціональні*, тобто ті, що розвивають та відновлюють фізичні і духовні сили людини, та *нераціональні*, тобто ті, що, навпаки, «заморожують» ці сили.

Вільний час, як вже зазначалось, має незаперечно цінність. Але з точки зору безробітного вільний час може трактуватись як фактор, що свідчить про непотрібність даної людини, байдужість суспільства до її долі. Вільний час мислиться безробітним не як його особистий час, а як, від якого відмовилось суспільство. Соціальні наслідки технічних інновацій ведуть до нових типів розподілу праці, підвищення гнучкості ринку робочої сили, формування зайнятості в нових економічних і соціальних умовах. В цих умовах зростання повного або часткового безробіття призводить до виникнення психологічного дискомфорту та соціальної нестабільності. Але вільний від роботи час і вільні робочі руки є не тільки наслідками розвитку суспільного виробництва, а й його необхідною умовою. В цих умовах стабільність суспільства в значній мірі буде залежати від того, як швидко пройде перебудова всього суспільного господарства, безболісне переливання капіталу із однієї галузі до іншої, зняття тих соціальних і виробничих форм організації праці, що вже віджили, разом з наданням тим, хто втратив своє робоче місце широким можливостей для оновлення знань, оволодіння новою професією.

Специфіка і структура вільного часу. Суспільно-необхідний та вільний час

Люди по-різному сприймають та класифікують цінності. Це залежить від життєвого досвіду, виховання, світогляду. Але все, що набуває для людини статусу цінності, незалежно від дорожочінності речі, або моральності індивіда, здійснює значний вплив на спосіб життя. Відношення ж до часу як до цінності з'являється не відразу. Вільний час — дозвілля створюється працею. Ще в епоху промислової революції (перша половина XIX ст.) помітне скорочення суспільно-необхідного часу, затраченого на трудові операції вивільняло час із сфери матеріального виробництва. Робочий час мав рухомі межі

при визначенні вільного часу. Доступність економічних процесів кількісному опису проявилась спочатку в чисто кількісному визначенні вільного часу. Але швидкий розвиток сфери духовного виробництва, задучення до неї великих мас людей, поставили під сумнів кількісні критерії. Не регламентованість праці вченого, політика, управління, не говорячи про діяльність діячів мистецтва висунула на перший план питання про якісний зміст вільного часу. Єдність кількісних і якісних критеріїв відбилась на формуванні вільного часу як самостійного соціального явища.

Умовно структура вільного часу має два рівні: суспільно-необхідний та індивідуально вільний. Суспільно-необхідний час тісно пов'язаний з кількісним визначенням часу, його матеріальним визначенням: робочий тиждень, кількість вихідних, час, що витрачений на той чи інший вид занять, засоби (індивідуальні або суспільні) які застосовуються для організації та проведення дозвілля.

Індивідуально-вільний час розкриває інші риси вільного часу: світоглядні орієнтації, духовні потреби, соціальну активність, політичну діяльність, повсякденну ментальність. Другими словами, все те, що відноситься до внутрішнього світу кожної окремо взятої людини, сприйняття нею свобод, що надає суспільство. В даному випадку вільний час розкривається як якість життя.

Єдність суспільно-необхідного та індивідуально-вільного часу є обов'язковим для розуміння сутності і специфіки вільного часу. Структура вільного часу розкриває два основних аспекти: зміст вільного часу як суспільної можливості і індивідуальної потреби в ньому.

Єдність цих структурних елементів розкриває саму сутність вільного часу, суспільство надає індивіду можливість вільної і цілісної дії. І хоча вільний час як соціальне явище попадає в поле зору науки лише в ХІХ ст., все ж таки достатнє уявлення про нього існувало ще в епоху античності. Так Аристотель в «Політиці» говорив, що відрізняє вільного індивіда від зайнятого повсякденною працею раба за наявністю вільного часу. Давні свята, ритуальні оргії нагадували людині про те, що життя не зводиться до одноманітного протікання буденщини, що воно, тобто життя наповнюється і вільним торжеством людської натури, над поглинаючою та нівелюючою особистістю трудовою повсякденністю.

Розподіл часу на вільний і трудовий не тільки привів до створення першого календаря а й показав, що час неоднорідний, що різний час відповідає різним сферам і навіть різним способам життя. Для античності це різниця між життям греків і варварів, для християн – міра дольного, де людина добуває хліб в поті чола свого, і міра чорного, що не знає труда та страждань. Промислова революція і розвиток індустріального суспільства конкретно визначили різницю між трудом і дозвіллям. Вивільнення часу усвідомлюється як нагальна потреба людини. Вільний час стає суспільною необхідністю, що призводить до конституювання його в окремих соціальних інститутах. В інституалізації вільного часу є багато різних оцінок. По-перше, це пов'язано з тим, що вільний час обмежений особливою соціальною сферою життєдіяльності. По-друге, існує система залежності між формами культурної організації вільного часу та загальною організацією суспільства, що відбивається на характері фінансування вільного часу. Від античного мецената до державної політики в сфері культури, науки і освіти: створення різних фондів з підтримки «юних талантів», «молодих вчених», «освітніх ініціатив» і т.д., в розробці різних форм соціального контролю – фінансового, політичного, ідеологічного, психологічного і т.п., включаючи і створення індустрії вільного часу і шоу-бізнесу. Але при всій різноманітності характеристик соціального інституту вільного часу, актуальним залишається визначення його масштабів.

Основні види соціокультурної діяльності на дозвіллі

Виходячи з того, що вільний час включає в себе як дозвілля, так і час, що передбачає більш величну діяльність, соціологи виділяють два блоки занять. До першого відноситься духовна діяльність, за допомогою якої задовольняються безпосередні духовні та фізичні потреби людини, в основному відновлюючого характеру. Сюди входить насивний та активний відпочинок, фізкультура, відвідування видовищних заходів, свята, хобі. Другий блок включає соціально і професійно зумовлену діяльність в ході якої ефективно проходить процес розвитку особистості (художня і технічна творчість, самоосвіта, клубна діяльність, спорт, виховання дітей). Безумовно, сфера споживання, яка співвідноситься з вільним часом, не може бути виключеною з культурного аспекту життя людини. Культура дозвілля

визначається не тільки ідеологічними побажаннями, а й рівнем матеріального добробуту суспільства. Соціологія оперує такими показниками рівня дозвілля, як кількість прочитаної художньої і спеціальної літератури, відвідувань кінотеатрів, театрів, музеїв, художніх виставок за рік, місяць; частота перегляду телепередач, кількість часу, присвяченого хобі, прогулянкам в парку, спорту, побутовим проблемам, сім'ї, друзям і т.д. «Нормальною», наприклад, вважається така частота читання книжок, коли людина прочитує за рік 7–12 примірників, «нормальним» відвідуванням кінотеатрів прийнято вважати 2–3 рази в місяць, частота перегляду телепередач, що відповідає «нормі» – близько 2 годин щоденно.

Однією із проблем, що мають місце у вивченні соціокультурної діяльності на дозвіллі є визначення кількісних характеристик, які відповідали б особливостям, що склалися історично, з урахуванням специфіки різних соціальних груп, культурного розвитку регіонів, а також напрямків і завдань політики держави в цілому, розрахованих на близьку і віддалену перспективу. Так як проблема нормативного підходу до оцінки культурної діяльності поки що не має однозначного вирішення, особливості соціокультурних занять, як правило, визначаються виходячи з середнього ступеня їх розповсюдженості в середовищі, що досліджується (наприклад, серед домогосподарок). В таких випадках ці особливості стають наближеними до культурної практики основних, ведучих соціальних груп об'єкта дослідження. В промисловості це кваліфіковані працівники, в сільському господарстві – фермери і т.д.

Дані соціологічних опитувань свідчать, що за частотою основних форм соціокультурних занять на дозвіллі спеціалісти з вищою освітою більш творчо організують свій відпочинок, ніж робітники. Вони більше читають художньої і технічної літератури, частіше відвідують заклади культури. Робітники в свою чергу більше, ніж спеціалісти з вищою освітою проводять часу біля телевізора, в кінотеатрах, більш активно займаються художньою самодіяльністю.

Отже, дозвілля робітників в значній мірі проходить на масових, загальнодоступних культурних заходах, які не потребують спеціальної естетичної підготовки.

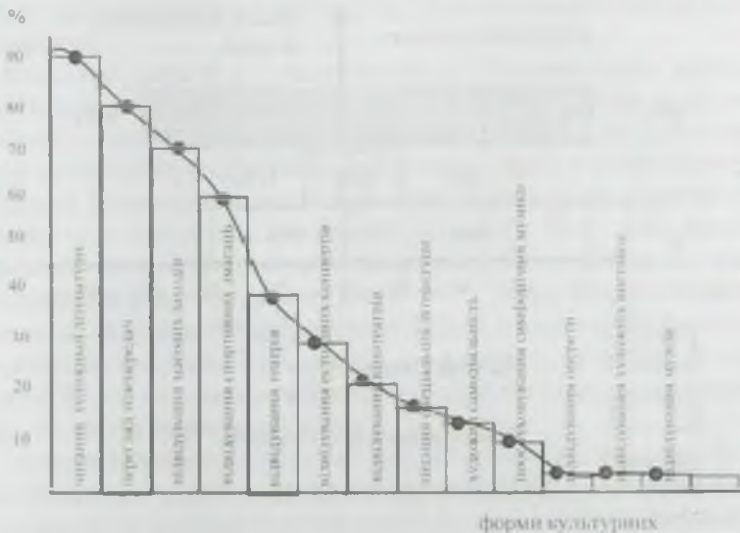
Соціологічні методи надають можливість одержати уявлення не тільки про фактичну соціокультурну поведінку людей у вільний час,

а й про суб'єктивні передумови культурних занять та схильності до них. В цьому відношенні найчастіше виділяють орієнтації на культурні заняття, задоволеність способом проведення поза робочого часу, мотивація діяльності у вільний час. Важливість і необхідність даного напрямку зумовлена насамперед прикладним характером досліджень культури проведення вільного часу. Виявлені орієнтації людей на певний характер дозвілля виступають як основа для дієвої соціальної політики в цій галузі.

Орієнтація на культурні заняття фіксуються, як правило, через суб'єктивні погляди людей. Соціологічні дослідження створюють можливість визначити наступний їх характер (див. мал. 1).

Малюнок 1.

Орієнтація на культурні заняття у вільний час

Дані соціологічних опитувань свідчать про те, що більшість респондентів зорієнтовані (бажати б більше витратити часу) на читання художньої літератури, перегляд телепрограм, відвідування масових заходів, спортивних змагань, театрів та естрадних концертів. Найменш популярними є такі заняття як художня самодіяльність,

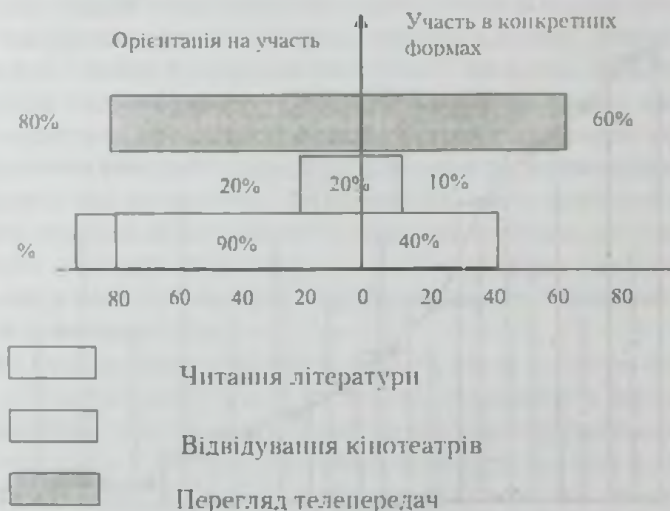
прослуховування симфонічної музики, відвідування оперети, художніх виставок та музеїв.

Якщо проаналізувати наведені дані, то можна зробити висновок, що для залучення більш широких верств населення до відвідування музеїв, художніх виставок, оперет і т.д. необхідно вести більшу роботу з пропаганди цих закладів, зробити їх доступнішими для широкого загалу відносно часу роботи, плати за вхід і т.п.

В той же час, як показують соціологічні опитування, існує розбіжність між орієнтаціями на види соціокультурної діяльності на дозвіллі і реальною участю в них (див. мал. 2).

Малюнок 2.

Орієнтація на участь у конкретних формах соціокультурної діяльності та фактична участь в них

Протиріччя, що мають місце між суб'єктивною готовністю до прийняття участі в певних формах соціокультурної діяльності та фактичною участю в них являють собою внутрішні джерела соціального розвитку даної сфери суспільного життя, тут необхідно підкреслити, що виявити ці протиріччя можна тільки за допомогою соціологічних методів.

Ще одним важливим напрямком соціологічних досліджень культурної діяльності у вільний час є аналіз об'єктивних матеріальних умов в яких вона відбувається. Як правило, сюди відноситься рівень розвитку культурної інфраструктури в регіоні, доступність різних видів культурного обслуговування. Разом із інформацією, отриманою за допомогою соціологічних методів, тут великого значення набуває інформація, яка відображена в документах офіційної статистики. Отже, як і суб'єктивні умови побутової соціокультурної діяльності, об'єктивні матеріальні умови свідчать про потенційні можливості культурних занять у вільний час. Важливою стороною об'єктивних матеріальних умов виступає бюджет сім'ї та його статті, що пов'язані із грошовими витратами на культурні заняття. Іншим важливим показником матеріальних умов, які характеризують в цьому плані об'єктивні можливості людей, є наявність в них предметів культурного призначення. Ці можливості визначаються як рівнем культурного розвитку населення, так і його достатком, матеріальним потенціалом.

Культурні заняття у вільний час та суб'єктивні умови, виражені в орієнтаціях, мотивах і т.д. являють собою різні сторони культурної активності людей, тобто власне соціальну сторону культурного розвитку суспільства, а об'єктивні матеріальні умови – засоби для його реалізації. Не можна говорити про культурну активність різних соціальних груп населення, які характеризуються або тільки високим рівнем участі в соціокультурній діяльності, або ж тільки високими орієнтаціями на неї. В повному розумінні слова культурна активність передбачає поєднання того і другого. Тільки на цій основі може бути розроблена типологія культурної активності на дозвілля. В самій простій формі вона може являти собою перелік культурних занять у вільний час та відношення до них.

Як мінімум існують чотири типи діяльності на дозвілля: 1) характеризується участю в сучасних формах культурного дозвілля та орієнтацією на розширення цієї участі; 2) характеризується участю в сучасних формах культурного дозвілля та відсутністю орієнтацій на її розширення; 3) характеризується неучастю в сучасних формах культурного дозвілля і вираженою орієнтацією на таку участь; 4) характеризується неучастю в сучасних формах культурного дозвілля і відсутністю орієнтацій на участь в них.

Перший тип об'єднує людей, які не тільки приймають участь в сучасних формах культурної діяльності на дозвіллі, а й готові надалі розширювати свою участь в них. Це тип активного культурного дозвілля. За умов створення відповідних об'єктивних матеріальних умов (необхідної і доступної культурної інфраструктури, наявності достатнього об'єму вільного часу, грошей і т.д.) цей тип діяльності на дозвіллі у перспективі буде сприяти соціальному розвитку особистості.

Другий тип, не дивлячись на відносно високі показники залучення до сучасних форм культури, відкриває одну із актуальних проблем. По-перше, серед представників цього типу відсутні орієнтації на подальший культурний розвиток, що свідчить або про незадоволеність формами культурного проведення дозвілля, або ж, навпаки, про повне задоволення від своєї участі в цих формах і, відповідно, відсутність потреби в духовному розвитку. По-друге, даний тип, для якого культурні заняття на дозвіллі поєднується з низькими культурними орієнтаціями, є характерним для так званої ритуальної поведінки в галузі культури, коли важливі форми діяльності не заповнені відповідним змістом – «це престижне», «так модно», і т.д. «Ритуальна участь» в культурній діяльності не реалізує головну функцію культурного дозвілля – розвиток особистості. Представники другого типу, як правило, приймають участь у культурній діяльності з тих, або інших випадкових причин, але кожного разу без внутрішнього спонукання.

Третій тип – неучасть в сучасних формах культурного проведення вільного часу з одного боку, та високий рівень орієнтації на участь у них з другого – свідчить про іншу соціальну проблему. Вона тісно переплітається з рівнем благоустрою побуту, об'ємом праці по дому і є характерною для тієї частини населення, яка витрачає позаробочий час на індивідуальну трудову діяльність, або ж на різноманітні заняття, які є необхідними в побуті – закупку продовольчих товарів, приготування їжі, догляд за житлом, оджею, взуттям, відвідуванням закладів побутового обслуговування, догляд за дітьми, праця у підсобному господарстві.

Нарешті, останній четвертий тип вказує на реальну, так і на потенціальну виключність певної частини громадян із сучасної культури, що являє собою більш складну проблему. Тут можна тільки

припустити, що в кращому випадку ця діяльність на дозвіллі проходить в рамках традиційної народної культури (до індустріальної, селянської), яка неодмінно вступає у протиріччя з основними заняттями людей, які проживають в містах та населених пунктах із розвинутою культурною інфраструктурою. В даному випадку можливим є варіант, коли в рамках цього типу діяльності на дозвіллі просто порожнє проведення часу переопітається з нерозвненими культурними потребами. В гірших випадках четвертий тип діяльності на дозвіллі має антигуманний, анти суспільний характер (пияцтво, азартні гри, правопорушення, аморальна поведінка). Подолання цього типу діяльності на дозвіллі являє собою одне із найактуальніших завдань соціальної політики.

Варіант класифікації та типології діяльності на дозвіллі щойно розглянутий нами є одним із багатьох можливих методів узагальнення і аналізу соціологічної інформації відносно досліджень буденної соціальної діяльності у вільний час.

Можливості математичного моделювання в прогнозуванні соціокультурної діяльності на дозвіллі

Математизація – найдавніший шлях синтезу наукових знань, бо забезпечує на засадах спільності математичних понять спільність наукових принципів, законів, поглядів. Крім цього інтегруюча функція математики стала тим підґрунтям, на якому склалися і розвинулася ціла низка інших синтетичних способів, приміром, аксіоматичний, структурний спосіб моделювання.

Сучасна методологія науки вирізняє три етапи математизації знання:

- математична, найчастіше кількісна обробка емпіричних даних. даний етап математизації має місце в багатьох науках і визначається як етап первісної обробки емпіричного матеріалу;
- деякі об'єкти розглядаються як головні, фундаментальні, а властивості, характеристики і параметри інших об'єктів дослідження пояснюють і виводять із значень які визначають перші (оригінали). Другий етап математизації характеризується руйнуванням старих теоретичних концепцій, спробами ввести нові, глибші й фундаментальніші. На цьому етапі математичного моделювання здійснюється спроба теоретичного

відтворення об'єкта – оригінала, який цікавить дослідника, у формі іншого об'єкта – математичної моделі.

Першим у російській і одним із перших у світовій науці почав застосовувати точні методи для дослідження соціокультурної діяльності популяризатор науки М.О.Рубакин. На його думку, при дослідженні такого феномену соціокультурної діяльності, як читання книг потрібно вивчати як окремих читачів, так і всю читаючу масу шляхом збирання відомостей про кожного читача окремо. Збираючи дані про освіту, суспільний стан, характер виробничої діяльності і піддаючи їх психологічній та статистичній обробці, ми можемо визначити частоту відвідувань бібліотеки окремими категоріями громадян, або ж читачький попит на книги тих чи інших авторів. Припустимо, в якійсь бібліотеці твори Толстого читачам видали 1000 разів, а Андрєєва – 300. Але творів Толстого в цій бібліотеці 50 примірників, а Андрєєва – 15. Таким чином, кожний том кожного письменника обернувся 20 разів. Цю величину можна визначити за міру читаності в даний момент. Проте цієї інформації замало, необхідно з'ясувати читаність книжки не в якійсь момент, а в різні моменти. В цьому випадку треба звести читаність в різні моменти до якоїсь однієї одиниці, наприклад, до числа читачів, що може бути формалізованим і представленим в такому вигляді:

$$Q = \frac{s}{m \times n},$$

де Q – читаність творів даного автора в даній бібліотеці, s – число видач творів даного автора, m – число його томів, n – число абонентів.

Крім математичної статистики у вивченні соціокультурної діяльності доцільно застосовувати й інші методи математики: теорію випадкових (стохастичних) явищ, теорію лінійного і нелінійного програмування, теорію соціальних норм, тощо.

У соціокультурному розвитку певну роль відіграють стабільні процеси, але типовішими є процеси динамічні, яким властиві безперервні зміни.

Мінливість великої кількості показників, що стосується культурних процесів, робить у більшості випадків неможливою орієнтацію під час розробки прогнозу на стабільність того чи іншого роду. Тоді й постає проблема вивчення тенденцій та екстраполяції їх на майбутнє.

Так, наприклад, за допомогою математичного апарату можна спрогнозувати темпи поширення культурних інновацій та зростання числа їх прихильників.

Нехай поширення інновації відбувається внаслідок дії певного постійного джерела пропаганди, що однаковою мірою впливає на кожну людину даної популяції. Тут можна розглянути різні версії способу впливу даного джерела. Якщо, наприклад, приріст числа прихильників пропорційний приросту часу, цю залежність варто представити прямою лінією (лінійна модель).

Для лінійного типу процесу притаманна зміна показника у кожний період на одну й ту саму величину. Такі процеси описують математичною формулою прямої:

$$y = a + bt,$$

де y – досліджуваній показник, a – величина в початковий момент, b – швидкість, що характеризує приріст за одиницю часу, t – час.

Відомо, що наука може оперувати лише ідеальними моделями, які виявляють головну закономірність її ігнорують низку чинників, вважаючи їх за другорядні. Правомірність лінійних моделей у вивченні соціокультурних явищ і процесів визначається, з рештою, вимогами до точності розрахунків. У багатьох випадках ці вимоги не такі вже великі, щоб суттєво ускладнювати математичний апарат.

Проте, очевидно, що в реальній дійсності практично неможливо зустріти такі процеси, які б характеризувались чітко рівномірним зростаючим рівнем. Тому реалістичнішим здається припущення про те, що приріст числа прихильників у часі пропорційний числу супротивників. Інакше кажучи, за одиницю часу нововведення опановує одна й та сама частина супротивників. Тоді, якщо позначити y – число прихильників у даний момент, t – час, n – загальна чисельність даної популяції, k – коефіцієнт пропорційності, що відображає специфіку дії джерела, то дістанемо таке рівняння:

$$\frac{dy}{dt} = k(n - y).$$

Припускаючи, що при $t = 0$ маємо $y = 0$, з'ясуємо, що на початку процесу немає жодного прихильника. Ця математична формула дає можливість відповісти на цілу низку питань, наприклад скільки

потрібно часу, щоб цілу популяцію охопити поширенням соціокультурних інновацій за умов максимальної швидкості дифузії тощо.

Тепер принустимо, що нововведення поширюються завдяки особистим контактам між людьми, котрі входять до складу даної популяції. Уявімо, що кожний прихильник зав'язує b контактів за одиницю часу, при цьому він їх зав'язує випадково, тобто не шукає спеціально й не уникає контактів із противниками інновацій. Тим

самим $\frac{b(n-y)}{n}$ контактів буде з неприхильниками і в результаті

$\frac{wb(n-y)}{n}$, $0 < k < 1$ з них буде переконано. Параметр w відображає

й те, що кожний контакт прихильника з неприхильником завершується агітацією останнього, але не кожна агітація успішна.

У розглянутих моделях не враховано того факту, що поширення інновацій зазвичай вступає в конфлікт зі старим типом мислення і поведінки. Якщо опір з боку противників пасивний, тоді досить ввести в першу модель коефіцієнт пропорційності дії джерела k , що здатний інтерпретувати піддатливість осіб, належних до популяції. В другій моделі тільки деяка частка w контактів аналогічно призводить до збільшення числа прихильників нововведень.

Взагалі застосування математичних моделей в соціокультурному прогнозуванні наражається на деякі труднощі. Це пов'язано з тим, що для їх побудови (аби вони максимально наблизились до дійсності¹) потрібна величезна й достовірна вихідна інформація про часовий розвиток соціокультурних процесів хоча б за 10–20 років. тільки тоді можна скласти динамічні ряди, вивести тенденції – тренди процесів, що моделюються. Оскільки подібна інформація, як правило відсутня, то моделі зазвичай базуються на неповній інформації.

Існують також інші перешкоди, що обмежують можливості використання математичних моделей в процесі вивчення культурного розвитку.

Насамперед соціологічні дані вкрай диференційовані й не завжди піддаються стандартизації. Невербальна поведінка людей різноманітна через велику кількість ситуативних чинників, які ставлять під сумнів порівнювальність однакових вчинків.

Крім цього, засоби отримання даних обмежені, поза як найчастіше неможливо провести експеримент. Тому дослідник найчастіше не має потрібних йому даних для побудови математичної моделі фактів.

Ще одна проблема пов'язана з оцінкою кількісних значень параметрів моделі, даних для одночасної оцінки багатьох параметрів не вистачає, отже невідомо, чи сама модель неправильно побудована, чи її параметрами приписані не ті значення.

І останнє, про що слід сказати, – це проблема екстраполяції одержаних висновків з урахуванням фактора часу. Відомо, що досліджувані соціокультурні сукупності нестабільні, в них нерідко відбуваються радикальні, непередбачувані зміни. Це, звісно, знижує надійність прогнозу навіть у тому випадку, коли відповідна математична модель адекватна дійсності.

ВИСНОВКИ

Отже соціологія вільного часу та дозвілля – це галузь соціологічної науки, яка вивчає особливості поведінки особистості, соціальної групи чи спільноти у час, вільний від праці, навчальної діяльності, задоволення різноманітних фізіологічних потреб (сон, споживання їжі, тощо).

Час – це суттєвий фактор життя людини. Уже від народження вона стикається з часом. Спочатку простий фізіологічний ритм, пов'язаний з режимом споживання їжі та сном, природним чергуванням дня і ночі, пізніше – уявлення про можливу послідовність подій у часі, розуміння минулого, сучасного, майбутнього, формування відношення до культурних традицій та суспільних ідеалів.

Людина використовує час на трьох рівнях – фізичному, біологічному та соціальному. Соціальний час характеризується тривалістю, послідовністю та становленням, він характеризує діяльність людей і соціальні відносини під час суспільних процесів.

Соціальний час охоплює дві основні сфери життя людини і суспільства – виробничу і невиробничу. Виробничий час є узаконеним обов'язком людини, яка повинна працювати, щоб задовольнити свої потреби.

Неробочий час включає в себе особисту або групову сторону життєдіяльності (сім'я, друзі, зв'язки і т.д.). Неробочий час поділяється на час, пов'язаний з домашньою працею і задоволенням фізіологічних потреб у сні, споживанні їжі тощо та вільний час.

Вільний час характеризується трьома параметрами: об'ємом, структурою і змістом.

Об'єм визначається кількістю годин, що складають саме вільний час, структура характеризується тими видами діяльності, які найчастіше зустрічаються в рамках вільного часу і зміст включає в себе ті форми занять, що зумовлені рівнем культури особи, її самосвідомістю, потребами, інтересами, психологічними якостями. В структурі вільного часу сучасної людини виділяють більш ніж 500 видів діяльності, які поділяють на раціональні, тобто ті, що розвивають фізичні і духовні сили людини, та нерациональні, які навпаки «заморожують» ці сили.

Так, як вільний час включає в себе дозвілля і час, що передбачає більш високий вид діяльності, соціологи виділяють два блоки занять на дозвілля. До першого блоку відноситься духовна діяльність, в процесі якої задовольняються безпосередні духовні та фізичні потреби людини, в основному відновлюю чого характеру (відпочинок, фізкультура, свята, хобі і т.д.). Другий блок включає соціально і професійно зумовлену діяльність, самоосвіта, клубна діяльність, спорт, виховання дітей.

У вивченні проблем соціокультурної діяльності на дозвіллі значне місце займає визначення кількісних характеристик, що дає можливість формувати соціокультурну політику на близьку і віддалену перспективи з урахуванням специфіки різних соціальних груп та культурного розвитку регіонів.

В останній час для прогнозування процесів, пов'язаних з організацією соціокультурної діяльності на дозвіллі застосовуються і методи математичного моделювання. Від прогнозування, в свою чергу, залежить оптимізація соціальних рішень. Незважаючи на те, що існують перешкоди, що обмежують можливості використання математичних моделей в процесі вивчення тенденції соціокультурного розвитку на дозвіллі, майбутнє – за можливостями математичного моделювання. Формалізована модель – це органічне відображення предметної сфери в новій мові, і досягти успіху в її побудові можна лише завдяки симбіозу людина-машина, створенню імітаційних моделей, де чергуються і переплітаються знання, досвід та інтуїція фахівця з аналогообчислювальними операціями комп'ютера, причому по завершенні обчислювальних стадій мають залучитись експерти, котрі її приймають остаточне рішення.

Тема 11.

СОЦІОЛОГІЯ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОСТІ

Поняття глобальних проблем сучасності

Термін «глобальні проблеми сучасності» був введений у науковий обіг в кінці 60-х років ХХ ст. Глобальні проблеми – це сукупність таких найгостріших проблем, від вирішення яких залежить подальше існування всього людства. Проблеми, які відносяться до глобальних – це наявність зброї масового ураження, стрімке зростання чисельності населення Земної кулі, виснаження природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища, поглиблення нерівності у розвитку окремих країн, стандартизація життя у масштабах всієї планети. Особливе загострення вказаних проблем спостерігається в останні два десятиліття, тобто в період, що вже отримав свою назву «епоха глобалізації».

Що ж таке глобалізація і яким чином вона загострює ті протиріччя, що ставлять на карту саме існування людства? Вивчення наукових публікацій та документів, які відносяться до даної проблеми, показує різні, а подекуди й суперечливі думки відносно визначення даного феномену. На наш погляд, досить обґрунтоване визначення поняття глобалізації дається в монографії В.П.Ващенко, І.А.Мунтяна та А.П.Урсула «Глобалізація: что это такое?», що вийшла в Москві у 2002 р. В заключному розділі цієї монографії автори викладають своє коментуальне бачення сучасного світу через поняття «глобалізація»:

- а) глобалізація – це характерна риса та ведуча тенденція етапу універсальності постіндустріально-інформаційного суспільства, який веде до залучення людства у новий цивілізаційний етап його розвитку;
- б) глобалізація – це нелінійний, пульсуючий, незворотний у принципі і в цілому і зворотний в окремих своїх виявленнях діалектичний процес зростання цілісності світу на етапі транснаціоналізації життя всього людства;

- п) глобалізація – це комунікативне «стискання» планети, інформаційне взаємопроникнення та взаємозалежність, інтеграція багатьох сторін життя сучасного світу як наслідок бурхливого науково-технічного прогресу;
- г) глобалізація – це процес становлення глобальної економіки, що спирається на сектор транснаціональних економічних агентів;
- д) глобалізація – це формування світового порядку взаємозалежності, постміжнародних і транснаціональних відносин, які все більше перетворюються в механізми вирішення внутрішніх проблем;
- е) глобалізація – це стратегічний проєкт, що реалізується людством у його спробах свідомого і цілеспрямованого впливу на стихійні процеси світового розвитку для створення бажаного та сприятливого для людей майбутнього, переведу їхнього життя на рейки сталого розвитку;
- ж) глобалізація – це, нарешті, камуфляжна форма ідеології глобалізму, яка сновідує об'єктивні тенденції світового розвитку для обґрунтування пріоритетів егоїстичних національних інтересів «грандів» сучасних міжнародних відносин, виправдання політики гегемонізму в світових справах.

Проблеми сучасної глобалізації викликають тривогу серед політиків, вчених, громадськості багатьох країн. В цьому зв'язку наочною є позиція лідерів держав та урядів, що була сформована в комюніке «Групи-8» у 1999 р. «Завдання полягає в тому, – сказано в комюніке, – щоб застосувати величезний потенціал глобалізації і при цьому звести до мінімуму пов'язані з нею ризики, розв'язавши побоювання з приводу недостатнього контролю за її наслідками. Наша діяльність мусить бути направлена на збереження і примноження благ глобалізації та забезпечення того, щоб вони були доступні для людей у всьому світі. Тому ми закликаємо до спільних дій з метою вирішення цього завдання, а також для повної реалізації можливості глобалізації та підвищення добробуту і сприяння соціальному прогресу за умови бережливого ставлення до навколишнього середовища».

Глобалізація – це складний та багатовимірний феномен, вплив якого стрімко зростає. Останнє актуалізує питання про її структуру і сутність. Концентуалізація процесу глобалізації створює основу для

припущення, що даній процес має два рівні – природну, некеровану глобалізацію і глобалізацію штучну, організовану, керовану.

Природна глобалізація являє собою еволюційний процес сприйняття різними соціокультурними традиціями досягнень інших соціокультурних традицій. Це сприйняття відбувається переважно добровільно і залежить від рівня розвитку тієї чи іншої соціокультурної традиції, її бажання засвоєти та застосувати в практиці ті чи інші досягнення других соціокультурних традицій.

Штучна глобалізація – це спроба нав'язати силою чи іншими методами – обманом, переконанням, підкупом і т.д. ті чи інші уявлення про світ. При цьому, так як штучна глобалізація пов'язана з примусовим впровадженням економічних, політичних, ціннісно-світоглядних уявлень, то це є революційним процесом. Але насилля не може продовжуватись без кінця, воно святкує тимчасову перемогу, або ж зразу поспіль зазнає поразки. Тому штучна глобалізація характеризує претензії тієї чи іншої країни, релігії, політичної ідеї і т.д. на те, щоб стати універсальною, загальною абсолютною цінністю. Поява такої претензії об'єктивна, вона відображає послаблення інших країн, релігій, політичних ідей, які не змогли втримати ту рівновагу, що складалася раніше у світі в тій чи іншій області. Порушення рівноваги призводить до активізації рівнонаправлених сил, яка завершується прагненням до штучної глобалізації.

Так, як глобалізація в її сучасному трактуванні складається з двох складових: із її природної частини, що продовжує природний процес взаємопроникнення різних за своєю суттю соціокультурних досягнень, та її штучної складової, пов'язаною з прагненням ведучих індустріально-розвинувтих країн, особливо США, отримати домінуюче становище в світі за допомогою глобалізації, а інструментом в цьому прагненні виступають світові транснаціональні компанії, то процес цей досить складний і суперечливий, його постійно супроводжують як старі, добре вивчені, так і нові, не знаві раніше проблеми.

Глобалізація безпосередньо або опосередковано торкається не тільки статусу національних держав, але її кордонів концепцій суспільного розвитку, ролі інформації, технології та науки у світі, що трансформується.

У цьому світі змінюється роль простору, в ньому одночасно протікають два суперечливі процеси: децентралізація світу, стирання

державних і національних кордонів, а з іншої сторони – процес уніфікації на основі поляризації і централізації влади в руках індустріально-розвинутої частини планети на чолі із США. При цьому централізація світу не означає, що протиріччя між США та іншими індустріально-розвинутими країнами планети, що утворюють центр сучасної цивілізації зникають самі по собі. Сам центр – це складна система, зі своїми внутрішніми суперечками. Цей центр досить рухливий і розвивається за законами складних систем. Важливим джерелом розвитку цієї системи виступають відносини з навколишнім середовищем, що змінюється з часом. Центр являє собою єдине ціле з ряду принципових питань, особливо тих, що торкаються відносин із периферією. Але і в цьому питанні мають місце відмінності серед країн, які входять до центру, оскільки країни центру переслідують не тільки загальні для всього індустріального світу, а свої власні інтереси.

Одночасно різномірною і суперечливою є і «периферія». Країни, що не входять до так званого «золотого мільярду», відрізняються в значній мірі і цей світ є більш нестабільним і нестійким, ніж світ індустріально-розвинутих країн. Протиріччя в середині цього світу зумовлені рівнем економічного та технологічного розвитку, їх коріння сягає глибини історії. Але для того, щоб зрозуміти найважливіші, глибинні процеси, що відбуваються у світі в XX і на початку XXI ст., достатньо звернутись до двох фундаментальних взаємодій, – взаємодії між людством та біосферою і взаємодії в середині самого світового співтовариства. Ці взаємодії у кількісному відношенні по суті являють собою фундаментальні закономірності динаміки саморуйнування сучасного світу, про що говорять дані, наведені в таблицях 1 і 2.

Таблиця 1

*Динаміка взаємодії між людством та біосферою:
залежність індексу сталості розвитку світу від часу*

Рік	1910	1930	1950	1970	1990	2000
Індекс сталості розвитку світу	0,36	0,44	0,54	1,18	1,84	2,1

Індекс сталості розвитку світу являє собою відношення фактичної щільності та міцності антропогенного навантаження на сушу Землі до допустимого, рівного приблизно 70 кВт/км².

Таблиця 2

Динаміка взаємодії в середині світового товариства: залежність індексу соціально-економічної дисгармонії світового співтовариства від часу

Рік	1820	1870	1913	1960	1980	1990	1997
Індекс соціально-економічної дисгармонії світового співтовариства	3	7	11	30	30	45	60

Із даних таблиці 1 виходить, що в 60-х роках фактичне антропогенне навантаження на біосферу Землі перевищило допустиме. Світ перейшов від стану стійкості до стану саморуйнування. В наш час індекс досягнув значення 2,1 і продовжує зростати. Зростання індексу сталості розвитку світу відображає зростання напруги взаємодії біосфери і людства.

Перша фундаментальна закономірність динаміки світу (таблиця 1) є, по суті, аналітичним узагальненням для XX ст. сценарію 1, розробленого американськими вченими подружжям Медоуз, які показали, що супернапруга у взаємодії між людством і біосферою призведе традиційний світ (світ такий, яким він є) до стану колапсу десь в районі 2025 р.

Друга фундаментальна закономірність динаміки єдиного світу відображає напругу у взаємодіях в середині світового співтовариства, мірою якої є індекс соціально-економічної дисгармонії. Ця закономірність представлена в таблиці 2. Цей індекс є також мірою матеріального і духовного розширення людей, тероризму, починаючи із міжнародного, а також наркобізнесу, воєнних та релігійних конфліктів, безробіття, деградації культури та особи.

Кожному значенню індексу дисгармонії світового співтовариства відповідає певний «об'єм тероризму», який умовно можна визначити в доларах, або в других грошових одиницях. Не зменшуючи

відповідно індексу дисгармонії світового співтовариства, який сьогодні наближається до відмітки 100(!), неможливо в принципі усунути міжнародний тероризм. Його можна лише перевести з одного виду в другий.

Зростання індексу дисгармонії в другій половині ХХ ст., в інтервалі 1960–1997 років описується гіперболічною функцією, яка йде у безкінечність в районі 2025 р., тобто в той же час, коли починається колапс традиційного світу, який викликаний напругою у взаємодії людства з біосферою. Саме тому перша чверть ХХІ ст. стане критичним моментом світової історії, коли буде вирішуватись доля всього людства.

Вражаючим збігом в часі завбачених колапсів світу («вибухів історії») демонструється наукова достовірність та глибинний зв'язок у прояві обох видів взаємодії. Визначення глобалістикою (наука про весь світ у комплексі) часу, що залишився для життя нашого традиційного світу у 20–25 років, можна віднести до найважливіших досягнень в області науки про сучасний світ.

Цікаво підкреслити, що індекс соціально-економічної дисгармонії суспільства в середині окремо взятої країни є значно нижчим. За даними, якими оперують вчені, для деяких країн цей індекс становить: Росія – 14,5; США – 8,9; Китай – 8,6; Німеччина – 6,5; Японія – 4,3. Ці дані свідчать, що держави прагнуть пом'якшити свою внутрішню напругу за рахунок зовнішньої.

По суті, у другій половині ХХ ст. значна частина енергії творення людського генія трансформувалась в енергію руйнування – безмістовну боротьбу за світове панування та безмірне накопичення матеріального багатства які відбуваються за рахунок неминучого руйнування біосфери Землі.

Отже фундаментальні закономірності динаміки сучасного світу дають можливість зробити висновки, які є життєво важливими для всього людства.

1. Сучасна Земля цивілізація з тими темпами зростання світової економіки і населення, а також соціально-економічними системами в цілому є некерованою і приреченою.
2. Пануюча на планеті стратегія певиншого економічного зростання багатих країн-споживачів в умовах вже перевагтаженої Землі є абсурдною та самогубною для людства. Таке зростання

має бути принциповим і трансформованим за історично короткий час у гармонійний розвиток всього людства, тобто в процес кардинального зниження темпів економічного зростання вказаних країн у процес самовдосконалення людини її творчих і духовних начал. Розвитку людини немає меж.

Необхідно також розумно стабілізувати чисельність населення Землі.

3. Очевидним є й те, що вже сьогодні необхідно ввести розумне управління Земною цивілізацією, щоб перевести її із протирічного стану в якісно новий стан життєздатного розвитку.

Екологічна криза і проблеми формування ноосферного світогляду

В наш час Земля цивілізація вступила в епоху антропогенно перевантаженої Землі, критичного стану біосфери, наочним доказом чого є екологічна криза.

Екологічна криза – це виснаження природних ресурсів та забруднення навколишнього середовища, порушення природного балансу у рослинному і тваринному світі. Виникнення екологічної кризи – це результат невідповідності логіки живої природи і так званої технологічної цивілізації, в якій багато вчених вбачають головну причину виникнення глобальних проблем сучасності. Ця цивілізація виникла порівняно недавно, десь біля 300 років тому, на порівняно невеликому просторі Західної Європи. Протягом двох століть вона підкорила своєму впливові весь світ. Головна особливість цієї цивілізації полягає в тому, що людина попадає у все більшу залежність від умов виробництва і техніки.

Своєрідним ідеологічним обґрунтуванням технологічної цивілізації є концепція прогресу. В основі цієї концепції лежить припущення, що технічний розвиток являє собою безмежне удосконалення та розвиток техніки, що веде до покращення життя людей. На перший погляд концепція прогресу досить зрозумілою, але деталізувати її надзвичайно важко. Безсумнівно є те, що оцінка «прогресивності» досить суб'єктивна. Наприклад, рівень прогресу можна визначити виходячи із об'єму виробленої за одиницю часу (наприклад, за рік) продукції, або ж за станом навколишнього середовища, що мабуть сьогодні стоїть на першому місці серед тих проблем, які

потребують нетайного вирішення. Справа в тім, що якщо жива природа організована за циклічним принципом, наприклад, труни тварин поїдаються бактеріями, бактерії є основою для росту рослин, рослини виступають у якості їжі для тварин і т.д., то коли людина вторгається у природу, вона ніби розриває існуючий цикл, в результаті чого відбувається катастрофічне накопичення відходів.

Отже, сучасна екологічна ситуація характеризується як дуже серйозна, що ставить на карту майбутнє земної цивілізації. Лімітними стають для людини чисте повітря, прісна вода іонізуюче випромінювання, зростаючі психічні навантаження, багатоманітність токсичних речовин, прогресуюче шумове забруднення, масове застосування антибіотиків та гормональних препаратів роблять досить реальною можливість самоотруєння, порушення біологічної основи спадковості людини.

В наш час багато говорять і пишуть про так звані «хвороби цивілізації». Впровадження нових речовин і матеріалів, широке застосування добавок у їжу, консервантів, фарбників, штучних продуктів харчування, добрив разом із забрудненням навколишнього середовища негативно впливають на здоров'я сучасної людини. Інсектициди, гербіциди, миючі засоби та радіоактивні відходи все частіше вражають все живе на планеті.

Під впливом змін, що відбуваються у навколишньому середовищі суттєво змінюються причини і походження багатьох традиційних для людини недругів, відбувається зміна «лідерів» серед них. На перше місце вийшли серцево-судинні та онкологічні захворювання. З'являються і принципово нові хвороби, батьківщиною багатьох із них стала Японія (хвороби «міна мата» – отруєння ртуттю, «ітай-ітай» – отруєння кадмієм, астма Амагалоки і т.ін.), і тут немає нічого дивного, адже вчені констатують, що вміст свинцю в кістах сучасної людини в 50 разів перевищує вміст свинцю в останках наших далеких пращурів. У материнському молоці, що одержують 40% шведських дітей, вдвічі більше максимальної дози ДДТ, а їхні американські однолітки отримують його у п'ять разів більше.

Потужним екологічним фактором сьогодні стає і так званий «фармакологічний прес». В результаті самолікування стрімко зростає кількість випадків медикаментозного отруєння. Ускладнення, викликані прийомом ліків виникають в 30% хворих у процесі стаціонар-

ного лікування. Зростає також приймання транквілізаторів. Щорічна доза снодійних таблеток в Австрії становить 40 млн, біля 20 млн рецептів на снодійні засоби щорічно виписується в Англії.

Насторожує і та обставина, що коло факторів, так чи інакше травмуючих людський організм невинно розширюється. Так, наприклад, порівняно недавно було звернуто увагу на «шумове забруднення». Шум викликає небезпечні хвороби не менше, чим хімічне забруднення: порушення серцево-судинної та ендокринної систем, гастрит, язву шлунка, перше виснаження, зниження опору організму і скорочує життя так само, як і паління. Помічено, наприклад, що жителі паризького передмістя Орлі, де функціонує аеропорт, приймають ліків у 7 разів більше від інших парижан. В Англії кожен четвертий чоловік і кожна третя жінка хворіють неврозами із-за шуму.

«Шумове забруднення» є одним із серйозних факторів, що впливають негативно і на представників тваринного світу. Наприклад, від шуму пролітаючого реактивного літака гинуть личинки бджіл, а в гніздах птахів тріскається шкарлупа яєць.

Гостро дефіцитними продуктами в останній час стають прісна вода і чисте повітря. За даними Всесвітньої організації здоров'я (ВОЗ), біля 80% всіх випадків захворювань у світі пов'язані із вживанням неякісної забрудненої води. Засоби масової інформації вже давно б'ють тривогу з приводу екологічного стану таких річок, як Рейн, Ганг, Мисісіпі, Амазонка, Сена, По, Дунай, Дністер, Волга, Дніпро і інших.

Не в кращому стані перебувають моря і океани. За свідченням центру гідрологічних досліджень Великобританії у воді Північного моря щорічно надходить 7740 тон свинцю, 5930 – міді, 30900 – цинку, 2880 – хрому, 840 – кадмію, 3650 – нікелю, 44 тони ртуті. Тому не дивно, що у цьому морі зовсім зникли деякі види риб (наприклад, оселеді).

Отже руйнування та забруднення природних біогеоценозів призводить до загибелі багатьох представників тваринного світу. Людина, розширюючи постійно масштаби своїх господарських програм, все частіше втручається в природні анклави, руйнуючи при цьому місця проживання тварин і комах. Фісські екологи встановили, що птахи, комахи і дрібні тварини витісняються із полів внаслідок їх інтенсивної обробки машинами. Ластівки та інші перелітні птахи масово

гнуться із-за того, що традиційні місця їх ночовок зайняті під промисловим будівництвом. За самими скромними підрахунками, щорічно в країнах Середземномор'я гине більш ніж сто мільйонів птахів.

Особливо надзвичайно швидкими темпами гнуть представники флори і фауни Африканського континенту. В Заїрі залишилось всього 12 білих носорогів. Біля мільйона слонів загинули за останні 20 років в районі між Сомалі та Центральною африканською республікою. Треба зауважити, що круїні африканські тварини масово знищуються бракон'єрами – контрабандистами. Щорічно на ринках і аукціонах США та Західної Європи продаються тисячі тон слонової кістки. Останнім часом з'явилась і така форма організованої злочинності, як зоомафія, яка спеціалізується на продажу та контрабанді рідкісних, екзотичних тварин.

Поряд з тваринами, зникають також і представники рослинного світу. Міцні в недалекому минулому біоценози поступаються місцем гнітючим своїм одноманітним виглядом, нестійким монокультурним агроценозам, а то й пустельним ареалам, що нагадують місячний ландшафт.

Одним із найбільш цінних національних здобутків кожного народу є такий природний ресурс, як ґрунти. Видатний російський вчений, засновник ґрунтознавства В.В. Докучаєв научно показав, що ґрунти є не якимось там фізико-хімічним конгломератом, а являють собою складний специфічний світ зі своєю мікрофлорою і мікрофауною. Для утворення гумусного шару в 1 см потрібно 150 років. В той же час люди в процесі сільськогосподарської та ряду інших видів діяльності, досить нерационально використовують цей безцінний ресурс. В результаті із 43% непридатних для сільськогосподарського застосування засушливих земель (пустель) 6,7% такими стали внаслідок низького агрокультурного рівня їхньої обробки.

Особливо гнітюче враження від наступу пустель в Азії та Африці. Спостереження з космосу показують, що 53% території Африки і 34% Азії підпадають під опустелювання. За даними ООН в останні десятиліття біля 150 мільйонів селян були змушені кинути свої наділи, тому що їхня земля втратила плодючість.

Поряд з цим, некомпетентне проведення складних та масштабних меліоративних заходів призводить до масового засолювання та заболочення ґрунтів, провокує і прискорює розвиток всіх видів ґрунтової

ерозії. Панування монокультури, невисока агротехнічна грамотність, недодержання сівобігу веде до накопичення в ґрунті біологічних токсинів, самоотруєння ґрунту, зменшення його продуктивності. Сучасні чорноземи, наприклад, на думку спеціалістів, вже втратили половину запасів гумусу і зараз перетворюються на пилову масу, через яку майже не проникають повітря, вода та коріння рослин. При існуючому дефіциті орних земель, внаслідок засолення та заболочування ґрунтів, люди змушені вдаватися до «кочового» способу життя, тобто залишати ті ділянки землі, що втратили плодючість і переходити на нові, яких чекає та ж доля.

За останні десятиліття все більше ґрунтів йде під розбудову міст, доріг, нафто і газопроводів і т.д. Особливо великими і багатолюдними стають міста. Сьогодні вони займають площу більш, ніж 500 тисяч квадратних кілометрів, що дорівнює території такої країни, як Франція. Міське населення збільшується швидше у два рази, ніж населення Землі в цілому. На 0,3% території Земної кулі сконцентровано 40% населення планети. Тут розміщене майже все промислове виробництво. Жителі міст мають досить високий рівень задоволення соціальних потреб на основі розвинутої духовної та матеріальної культури. Та поряд з цим вони підлягають впливу негативних наслідків науково-технічного прогресу (зростає забруднення атмосфери міст і водних джерел, шум, психологічні травми, проблеми відходів і т.д.), що проявляють себе в містах також у концентрованому вигляді. Досить сказати, що номенклатура забруднення атмосфери міст невинно зростає (окиси сірки, азоту, вуглецю, озонди, вільні органічні радикали, сполуки свинцю і ртуті, бензоліфен і інше).

Атмосфера сучасних великих міст не тільки запрожує здоров'ю людей, її не витримують навіть каміння та метал. Останнє у промислових містах ржавіє у 20 разів інтенсивніше, ніж у сільській місцевості. Древньогречеський обеліск «голка Клеопатри», завезений в Нью Йорк біля ста років тому, за цей час постраждав від ерозії більше, ніж за 2000 років, коли він перебував у Єгипті. Під загрозою руйнування знаходяться історичні пам'ятники та споруди в Римі, Венеції, Мілані, Кельні, Відні, Парижі, Лондоні, Калькутті, Бомбей, Афінах та в багатьох інших містах.

В недалекі часи людство матиме справу із такою проблемою, як нехватка енергетичних ресурсів. За даними ООН за час свого

існування цю спожило 80–85 мільярдів тон різних видів палива, з яких 60 мільярдів було спожито тільки за останні 30 років. А світові потреби в енергетиці певниною зростають. В масштабах планети об'єм енергії, що йде на споживання суспільством збільшується у два рази швидше, ніж населення Землі.

Прогресуючий вплив господарської діяльності досить відчутно проявляється навіть у такому явищі, як клімат. Освоюючи нові території, вирубаючи та вишарпуючи ліси, розорюючи величезні ділянки цілини, постійно розширюючи урбанізовані райони (міста, автостради, аеродроми, трубопроводи і т.ін.), людина змінює характер поверхні Землі її альbedo, порушуючи тим самим тепловий баланс між планетою та атмосферою. Концентрація вуглекислого газу в атмосфері зумовлює так званий парниковий ефект. Значний вплив на клімат здійснюють і інші чинники антропогенного походження: забруднення океанів і морів нафтопродуктами, що веде до порушення вологообігу між атмосферою і океаном, впливові дії на хмари, з метою викликати опади, викиди в атмосферу водяної пари, функціонування зрошувальних систем і т.д.

У 1979 р. спеціалісти виявили значне зменшення концентрації озону в антарктичній атмосфері. З того часу кордони озонної діри над шостим континентом розширились. Сьогодні вона розповсюджується на 5 мільйонів квадратних кілометрів. Кордони цієї діри зсуваються в сторону Австралії, Південної Америки і Африки.

Отже, головним наслідком ХХ ст. і тих революційних процесів, що мали місце в розвитку науки і техніки в цей період було становлення техносфери як штучного середовища життєдіяльності людини. Її специфіка полягає в тому, що це не просто надзвичайно високій рівень розвитку технології та техніки, матеріального виробництва, науки, озброєнь, не просто зумовлений всім цим рівень життя населення держав, які утворили техносферу. Тому особливості техносфери як явища багатогранного можуть бути проаналізовані в декількох варіантах. По-перше, в промисловості розвинутих країн населення не має реальної можливості у випадку соціальної катастрофи повернутися до індустріального способу життя, не ризикуючи при цьому фізичним вимиранням великих мас населення. По-друге економічні центри техносфери (США, Японія, ЄЕС) здатні зберегти своє значення і саме існування лише спираючись на освоєння та викорис-

тання просторо-ресурсного потенціалу цієї планети. І, нарешті, потреба, техносфера кінця XX – початку XXI ст і все, що пов'язане із нею корінним чином змінили природне середовище, в якому проживають люди. При всьому цьому повернення до доіндустріальної глобальної екології вже у принципі неможливе. Тому вчені її говорять не просто про техносферу, а про техноценоз, що поступово витісняє біоценоз – біологічні форми життя на планеті.

У сучасних умовах екологічна ситуація в кожній окремо взятій країні перестає бути внутрішньою справою, вона набуває характеру міждержавних відносин. Промисловість США, наприклад, спалює кисню значно більше, а ніж виробляють його зелені масиви, розташовані на американській території. Американська агенція з захисту навколишнього середовища визнає, що Сполучені Штати несуть повну відповідальність за половину аерозольних розсілювачів, які забруднюють атмосферу. В цілому ж США, країна з п'ятьма процентами світового населення дає 40 процентів світових забруднень. Немічні збитки наносять оточуючому середовищу й інші промислово розвинуті країни. Сірчаний ангідрид з Руського промислового басейну потрадає в Голландію та країни Скандинавії. Франція звинувачує Італію в забрудненні Лазурного берега, а відходи хімічних підприємств Глазго вдихають тепер жителі норвезької столиці Осло. Глобальна катастрофа на Чорнобильській АЕС нанесла матеріальних збитків народному господарству не одній країні, а загублене життя чи здоров'я людей, внаслідок цього, економічні оцінки не піддається.

Таким чином, технологічна цивілізація, що розповсюджує свій вплив у всі куточки земної кулі, породжує проблеми глобального масштабу, найпогіршою з яких на сьогоднішній день є екологічна проблема. Навіть кисень недовзі може стати дефіцитним, адже за останні 30 років транспорт і промисловість забрали цього животного газу більше, ніж його було спожито людством за всю цивілізацію.

Слід зауважити, що проблеми, які в наш час набули глобального характеру вже давно привертають увагу громадськості. Вперше їх дослідження було розпочате в 70-і роки XX ст. Римським клубом. Римський клуб – це міжнародна неурядова організація, яка об'єднує вчених, політичних діячів та широку громад кість різних країн. Заснований цей клуб був у 1968 р. італійським вченим А.Печчі.

З самого початку свого існування цей клуб виступив з попередженням про можливі майбутні катастрофи, яких зазнає технологічна цивілізація. З кінця 70-х на початку 80-х років ХХ ст. члени клубу концентрували увагу на розробці перспектив розвитку сучасного світу, обґрунтували необхідність формування якісно нового типу мислення, щоб зрозуміти і вирішити глобальні проблеми.

Значним кроком вперед у приверненні уваги громадськості до глобальних проблем стала конференція ООН з навколишнього середовища, яка проходила в Ріо-де Жанейро у 1992 р. Виражаючи серйозну заклопотаність рівнем антропогенного перевантаження Землі, конфедерація вперше за всю історію людства призвала всі країни до розробки національної стратегії сталого розвитку.

Рада Землі (орган, утворений для реалізації рішень конференції) відразу ж після її проведення видала таку формулу Ради Землі «Стабільність – це досить проста концепція, суть якої у тому, щоб жити за справедливістю в рамках наших екологічних можливостей». Кардинальною проблемою новітньої історії, вважає Рада, є формування ноосферного світогляду у людей. Ноосферний світогляд – це система поглядів та уявлень про навколишній світ та місце в ньому людини. При цьому слід враховувати наступне:

Перше. Ноосферний світогляд має віддзеркалювати нову епоху, яка починається із небезпеки зіткнення людства з біосферою Землі. Не поклавши цьому край, людство ризикує зникнути не тільки як соціальна істота, а й як біологічний вид *Homo sapiens*.

Друге. Новий світогляд має бути побудований не на основі політичної картини світу, яка є суб'єктивно створеною, змінюваною, і, що головне, не сприймає на практичному рівні ідею збереження Земної цивілізації, а на науках про природу і суспільство, які підпорядковують свої дослідження ідеї збереження Земної цивілізації.

Наука робить такі визначення сучасної доноосферної та майбутньої ноосферної цивілізації.

Земна доноосферна цивілізація – це світ людей, носіїв розуму і духу, який організувався в результаті тривалості еволюції біосфери та людства, на одній із планет Всесвіту – Землі, світ з різноманіттям його етносів, культур, технологій, релігій, соціально-економічних систем, що увібрав в себе всі минулі і сучасні історико-географічні цивілізації, світ, наражений на загрозу катастроф земного і космічного

походження, який на завершальній стадії свого існування переступив антропогенну межу біосфери і став в цьому відношенні приреченим.

Земна ноосферна цивілізація – це керована науково і духовно організована цивілізація, яка функціонує в умовах обмежених для її існування можливостей біосфери, репрезентуючи у Всесвіті унікальну планету розуму і духу, яка можливо буде взаємодіяти із позаземними цивілізаціями.

У сучасному світі існують і протистоять один одному два основних полярних світогляди: індивідуалізм «вибранців» цього світу, заснований на прагненні до панування, необмеженого використання органічних природних ресурсів, – та колективізм, що базується на прагненні до розумних суспільних відносин, урахуванні обмежених ресурсів та інтересів майбутніх поколінь.

Отже в наш час перед людством постала фатальна дилема: або всі країни з часом сприймуть на рівні практичних дій ідею збереження Земної цивілізації і єдиний ноосферний світогляд, або ж незалежно від них Земна цивілізація зникне. Необхідні неймовірні зусилля вчених, політиків, народів, націй і держав, які були б спрямовані на те, щоб історія пішла шляхом ноосферного розвитку, який гарантує не тільки виживання всього людства, а й життя, достоїнне кожної людини.

Демографічна криза як складова глобальних проблем сучасності

Демографічна криза – це неконтрольоване зростання населення Земної кулі. Особливо швидко збільшується населення в Африці де його щорічний приріст становить 2,9% проценти. В Азії та Латинській Америці воно збільшується на 1,8 проценти, в той час як у Європі лише на 0,3 проценти щорічно. З країн Радянського Союзу найбільший темп зростання населення спостерігаються у Середній Азії – 3 проценти кожного року. За таких темпів зростання, населення Землі до 2050 р. становитиме 12 мільярдів (його чисельність на сьогодні складає 5,6 мільярдів).

В наш час образ певинного зростання населення, якщо його екстраполювати на майбутнє, наводить на неутішні прогнози і навіть апокаліптичні сценарії глобального майбутнього людства, що було

продемонстровано на Міжнародній конференції з проблем народонаселення, яка відбулася в Катрі у жовтні 1994 р. Головна проблема, говорилося на конференції, полягає в тому, що в зворотній пропорції до зростання населення різних континентів і країн збільшується розрив між споживанням. Наприклад, в масштабах планети відбувається збільшення загального об'єму виробництва продовольчих товарів.

Разом з тим, ці товари не отримують самі голодні. В 1992 р. сумарне споживання їжі у розвинутих країнах становило 3300 кілокалорій, в цілому в тих країнах, що розвиваються – 2200 кілокалорій, а в країнах Південної та Південно-східної Азії всього 2100 кілокалорій.

Можна сказати, що сьогодні людство переживає демографічний перехід. Цей загальний для всіх країн історичний переворот полягає в тому, що спочатку має місце різке зростання швидкості збільшення популяції країни, яке потім змінюється таким же стрімким її зменшенням, після чого населення стабілізується у своїй чисельності. Результатом такої революції стане новий режим розвитку людства. Демографічний перехід вже подолали індустріально розвинуті країни і тепер, усього через 50 років, він почався в країнах, що розвиваються. Перехід супроводжується зростанням продуктивних сил та переміщенням значних мас населення із сіл в міста, а коли цей процес завершується, відбуваються глибокі зміни у віковому складі населення.

Населення світу можна розглядати як систему, замкнутий об'єкт, що характеризується певним числом людей, властивості якого визначаються внутрішньою взаємодією. Взаємодія і взаємозалежність сучасного людства зумовлена транспортними і торговельними зв'язками, міграційними та інформаційними потоками, що дає можливість розглядати сьогодинішній світ як глобальну систему. Для населення Землі як замкнутої системи, не слід враховувати міграцію, яка робить свій внесок в баланс населення окремо взятої країни чи регіону, адже в масштабі планети емігрувати поки що нікуди. Біологічно всі люди належать до одного виду *Homo sapiens*, в них однакова кількість хромосом – 46, що відрізняє їх від приматів, а всі раси здатні до змішування та соціального обміну. Місцем проживання людства слугують всі зручні для цього частини Землі, але за своєю

чисельністю ми перевищуємо рівнів нам за розміром та харчуванню тварин в сто тисяч разів. Протягом останніх сотень тисяч років людина мало змінилась у біологічному відношенні, її розвиток та самоорганізація відбувались у соціальній сфері шляхом саентифікації, яка проходила завдяки високорозвиненому мозку та свідомості. Тенер, коли діяльність людини набула планетарного масштабу, гостро постає питання відносно її впливу на навколишню природу. Тому сьогодні набуває великого значення розуміння того, які фактори визначають зростання числа людей на нашій планеті. Досягти цього розуміння можна за допомогою математичної моделі. В її основі знаходиться припущення про автономність розвитку, що зображується у масштабній інваріантності цього процесу, коли зростання з великою точністю і на значному відрізку часу описується ступеневим законом:

$$N \frac{C}{T_1 - T} = \frac{200}{2025 - T} \text{ млрд.}$$

де $C = 200$ мільярдів – стала величина (людина*роки), а час T має вираз в роках від Різдва Христового.

Демографічний перехід являє собою суттєву подію в історії людства, з моменту появи наших далеких пращурів 1–2 мільярди років тому. Саме розум, мова та свідомість призвели до виключного, вибухового зростання числа людей на Землі. В наш час тривалість переходу під час якого населення Землі потроїться становить всього 90 років, але за цей період, що складає всього 1/50000 всієї історії людства, відбудуться корінні зміни характеру його розвитку. Гострота переходу зобов'язана синхронізації процесів розвитку, а також тієї власності, що має місце в світовій демографічній системі і є прикладом у прояві глобалізації. Нарешті, на завершальному етапі демографічного переходу корінним чином змінюється співвідношення між молодим та старшим поколінням, відбувається старіння населення планети. Наприклад, в 1990 р. середній вік земляни становив 15 років, в 1995 р. – 25 років, в 2025 р. за підрахунками вічних він досягне 31 а в 2200 р. – 43 років.

Демографічний перехід, як наслідок стиснення історичного часу, необхідно розглядати як важливий рубіж всієї історії людства. Приймаючи закон розвитку як незмінний, необхідно враховувати

що невичерпність ресурсів, перенаселення або розвиток науки та медицини стануть визначальними у зміні алгоритму зростання. Висновок, на який наводить теорія, полягає в загальній незалежності глобального зростання від зовнішніх умов. Цей висновок суперечить традиційним, загальноприйнятим мальтузіанським уявленням. За творенням експертів Міжнародної організації харчування в наш час є достатньо простору і ресурсів на Землі для того, щоб прогодувати 20–25 мільярдів чоловік.

Голод же в багатьох регіонах пов'язаний не з нестачею харчів, а зі способами їх розподілу, які мають соціальне та економічне походження. Якщо в минулому все набувало свого виразу в кількісному зростанні, то в нових умовах, коли відбудеться стабілізація чисельності населення, критерієм розвитку стане його якісна сторона. А це означає, що за зміною вікової структури послідує глибинна перебудова ціннісних орієнтацій у суспільстві, більше навантаження на системи охорони здоров'я, соціального захисту, освіти і науки, буде генеруватись нове відповідальне ставлення до навколишнього середовища. Ці фундаментальні зміни ціннісних установок суспільства безперечно складуть основну проблему нового етапу еволюції суспільства, який настане в майбутньому за умови стабілізації населення нашої планети після завершення демографічного переходу.

З історичної та соціальної точок зору виключне значення має система сталість розвитку людства як у процесі зростання, так і особливо, під час перехідного періоду. Якщо на передодні Першої світової війни Європа розвивалась такими темпами, які більше в майбутньому вже ніколи не будуть перевершеними, то дві світові війни призвели до загальних втрат біля 250 мільйонів або 10 процентів населення світу. В минулому необхідно звернути увагу на втрати від так званого Чорного моря – жахливої пандемії чуми в XIV ст., від якої вимерла одна третина населення Європи. Але незважаючи на все, людство досить швидко додало наслідки втрат.

У наш час можливою є втрата системної сталості при проходженні країнами, що розвиваються через демографічний перехід – перехід, який пройде у два рази швидше, ніж в Європі і який охопить в десять разів більше людей. Саме демографічний фактор без сумніву дуже важливий для більшості країн мусульманського світу. Вибухоподібна поява поколінь несприятливої молоді, її міграція до місць дестабілізує ці

країни, породжує таке явище, як тероризм. Тут слід зауважити, що в культурологічному відношенні фундаментальній Іслам мало сприяє розвитку, що наочно продемонстрували таліби в Афганістані. Тому результуюче «зткнення цивілізацій» пов'язане не стільки з релігійним фактором, скільки з відставанням ісламського світу в соціальному та економічному розвитку.

Концепція «зткнення цивілізацій» була сформульована відомим американським соціологом, директором Інституту стратегічних досліджень при Гарвардському університеті Семюелом Хантінгтоном. Хантінгтон висунув гіпотезу, згідно з якою головним джерелом конфліктів у світі, що створиться у XXI ст. буде зткнення цивілізацій. Це означає, що в міжнародних відносинах превалюватимуть конфлікти не ідеологічного характеру, а насамперед спричинювані культурними відмінностями.

Конфлікт між цивілізаціями буде останньою стадією в еволюції конфлікту в сучасному світі. Виродовж останніх двох століть конфлікти в західному світі були значною мірою між правителями, що прагнули збільшити свою бюрократію, армії, територію свого правління. В ході цих конфліктів вони створювали національні держави, і починаючи з французької революції 1789–1794 рр., головна лінія протистояння пролягала вже скоріше між націями, ніж правителями. По тім унаслідок російської революції 1917 р. і реакції на неї конфлікт націй поступився місцю конфлікту ідеологій, спочатку між комунізмом, фашизмом-нацизмом та ліберальною демократією. Під час «холодної війни» цей останній конфлікт утілювався у боротьбу двох держав, жодна з яких не була національною державою в класичному європейському розумінні. Та значення цього слова і кожна з яких визначила свою ідентичність із погляду своєї ідеології.

Конфлікти між правителями, національними державами й ідеологіями були, переважно, конфліктами всередині західної цивілізації. Це було справедливо і стосовно «холодної війни», хоча вона здійснювалась у світовому масштабі. Під час «холодної війни» світ поділився на країни «першого», «другого» та «третього» світу. З надінням комуністичної системи такий поділ більше не до речі. Набагато розумніше тепер згуртувати країни, виходячи не з їх політичних чи економічних систем, або беручи до уваги їхній рівень економічного розвитку, а з погляду їх культури і цивілізації. Зткнення цивілізацій

вже сьогодні відбувається на двох рівнях. На мікрорівні групи, які мешкають у сусідстві вздовж меж, що розділяють цивілізації, борються, часом несамовито за контроль над суміжною територією і один над одним (наприклад, протистояння Індії та Пакистану у питанні Кашміру). На макрорівні держави, які належать до різних цивілізацій, суперничають за відносну військову й економічну могутність, за контроль над міжнародними організаціями і, конкуруючи, намагаються ствердити свої специфічні та релігійні цінності, що наочно показує себе у протистоянні між США, які уособлюють західний (християнській) світ, та ісламськими країнами.

Зростаюча нерівномірність в розвитку між ними двома цивілізаціями може стати потенційною причиною втрати стійкості і, як наслідок, викликати збройні конфлікти. Оскільки ісламські країни не мають такої сили, яка дала б змогу їм вдатись до адекватних дій відносно воєнних акцій США, Ізраїлю, інших держав, що входять до так званого золотого мільярду, вони застосовують методи тероризму, спрямовуючи основний удар проти мирного населення цих країн, прагнучи пляхом залякування змусити останніх відмовитись від принципових напрямків своєї зовнішньої політики. Міжнародний тероризм на сьогодні перетворився в таку загрозу людству, яка за своїми можливими наслідками наближається до загрози термоядерної війни, яка нависала над світом у 50-ті – 70-ті роки ХХ ст. Ось чому у збереженні стійкості розвитку полягає головна відповідальність світового співтовариства: зберегти мир в епоху корінних змін у співвідношенні між чисельністю населення індустріально розвинутих країн, і країн, що розвиваються, не дати місцевим конфліктам перерости у пожежу, яка б нагадувала ту, що спалахнула в Європі на початку ХХ ст. Без такої глобальної стійкості неможливим стає вирішення будь-яких глобальних проблем, якими б значущими вони не були. Тому під час обговорення глобальних питань безпеки, разом із воєнною, економічною та екологічною безпекою, на останньому місці, демографічний фактор безпеки і стабілізації світу, який повинен враховувати не тільки кількісні параметри зростання населення, а й якісні, що передбачають більш справедливий розподіл світових багатств між багатими і бідними країнами.

ВИСНОВКИ

Вивчення глобальних проблем сучасності та визначенням шляхів їх вирішення займається інваїронментальна соціологія, яка являє собою спеціальну соціологічну теорію, що вивчає закономірності і форми взаємодії суспільства з навколишнім середовищем. Основи інваїронменталізму були закладені в кінці XIX ст.

В цей час виділялись такі теоретичні орієнтації:

- консерватизм – в рамках цього напрямку розроблялись шляхи реорганізації соціальних інститутів з метою забезпечення раціонального і продуктивного природокористування;
- біоцентризм, що розглядав природу як найбільш досконалу, наділену духовністю субстанцію. Представники даного напрямку вважали охорону природи найважливішою ціннісною орієнтацією суспільства;
- екологізм, чні теоретики вважали, що існує нерозривний зв'язок між екосистемами та співтовариством людей. Головне завдання соціальної системи полягає в тому, щоб зупинити порушення екологічних процесів;
- економізм, прихильники якого розглядали природу як матеріал, що існує для задоволення потреб людини, а всі екологічні труднощі можуть бути вирішені самі по собі, тобто стихійно.

В 70-ті роки XX ст. наступає новий етап в розвитку інваїронменталізму. Це було пов'язане з наростанням кризових явищ в різних країнах, а також із розчаруванням відносно можливостей науково-технічної революції. Формулюється такі прикмети інваїронменталізму:

- людина – представник одного з біологічних видів, що проживають на Землі (а не вінець природи у традиційному розумінні);
- у своїй діяльності людина повинна враховувати не тільки соціальні і культурні фактори, а й особливості навколишнього середовища;
- концепція прогресу неафективна, тому що люди проживають в обмеженому біофізичному середовищі.

В рамках інваїронментальної соціології формується нова інваїронментальна етика, яка розглядає можливості розвитку та вдосконалення людини як залежні від якості природних умов. Саме цим зумовлена актуальність проблеми формування ноосферного світогляду.

Тема 12.

СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї

Поняття та завдання соціології сім'ї

Соціологія сім'ї – це галузь соціології, що вивчає закономірності виникнення, розвитку і функціонування сім'ї як соціального феномену, що поєднує в собі риси соціального інституту та малої соціальної групи.

Соціологія сім'ї як спеціальна соціологічна теорія розвивається в двох напрямках. Перший напрямок досліджує історію сім'ї, аналізує соціальні закономірності її походження, еволюції внаслідок розвитку економічного базису суспільства. При цьому враховується, що прогрес форм сім'ї має відносну самостійність. Другий напрямок вивчає стан сучасної сім'ї як соціального інституту (аналіз взаємодії сім'ї і суспільства) і як малу соціальну групу (дослідження внутрішньосімейних відносин).

При дослідженні сім'ї як соціального інституту вивчаються: суспільна свідомість в сфері шлюбно-сімейних відносин, узагальнені характеристики сімейної поведінки окремих груп населення в різних економічних та культурних умовах, вплив суспільних потреб на характер відносин і спосіб життя сім'ї, причини і наслідки недостатньо високої ефективності функціонування інституту сім'ї в тих чи інших умовах, соціальний механізм зміни сімейних норм та цінностей, реалізація інститутом сім'ї своїх основних функцій в різних ідеологічних, політичних, соціально-економічних і культурних умовах, співвідношення зразкових сімейних норм і цінностей і реальної поведінки членів сім'ї.

Дослідження сім'ї як малої соціальної групи орієнтується на вивчення умов формування, етапів розвитку, структури та функцій сучасної сім'ї, взаємовідносин батьків і дітей, на розподіл обов'язків в сім'ї, причини та мотиви розлучень. Під час вивчення структури сім'ї використовуються не тільки такі показники, як кількість членів сім'ї, число поколінь, які проживають разом, але й такі характеристики, як рівень агуртованості, характер сімейної взаємодії, розподіл соціальних ролей та главенства в сім'ї, структура сімейного спілкування.

На відміну від інших галузей соціології, в 70-х — на початку 90-х років соціологія сім'ї розвивалась досить успішно. Пояснюється це тим, що сім'я покликана, з одного боку, забезпечити фізичне і духовне відтворення населення, тобто виконати таку соціальну функцію, яка не під силу ні одному соціальному інституту. А з іншого боку, — сім'я виконує господарсько-побутову та інші соціальні функції, виступає фактором формування і переорієнтації цінностей та установок дорослої людини в процесі її життєдіяльності. Вченими України, Росії, Білорусії вивчається ряд важливих проблем, пов'язаних із репродуктивною поведінкою сім'ї, проблемами, суміщенням професійних ролей працюючих жінок, розподілом влади і обов'язків між членами сім'ї. З цією метою проводяться опитування, вивчаються статистичні матеріали, застосовуються інші методи конкретних соціологічних досліджень.

Соціологія сім'ї та шлюбу як соціологічна теорія одержала значний розвиток за кордоном. Найвідомішими її спеціалістами є І.Найї, Дж.Хілл, У.Гуд (США), Ф.Мішель, А.Жірар, М.Бекембо (Франція). У колишньому Радянському Союзі соціологія шлюбу і сім'ї почала активно розвиватись лише у 70–80-ті роки ХХ ст. Провідними вченими в цій галузі є А.Харчев, М.Мацковський, А.Антопова, В.Сисенко, С.Голод, Л.Чуйко, А.Пономарьов, Н.Лавриненко, Ю.Якубова.

Сім'я як складний соціальний феномен

Сім'я являє собою складний соціальний феномен. Вона є однією з найдавніших природних спільнот, пов'язаних кровним родством. Разом з тим це мала контактна група людей, що взаємодіють між собою. Нарешті сім'я — це особливий соціальний інститут, який регулює відтворення людини за допомогою спеціальної системи ролей, норм та організаційних форм.

Як правило, в сучасних визначеннях сім'ї підкреслюються всі ці характеристики. Наприклад, американський соціолог Н.Смелзер пише: «Сім'єю називається засноване на кровному родстві, шлюбі чи веніковленні об'єднання людей, пов'язаних спільним побутом і власною відповідальністю за виховання дітей». Відомий радянський дослідник сім'ї А.Харчев звертає увагу на зв'язок сім'ї з потребами суспільства. Він розглядає сім'ю «як історично конкретну систему

квандовидності між подружжям, як має соціальну групу, члени якої пов'язані шлюбними кровно-родственними відносинами, спільним побутом, взаємною моральною відповідальністю, і соціальна необхідність якої зумовлена потребами суспільства в фізичному і духовному відтворенні населення».

Отже сім'я, по суті, являє собою систему відносин між чоловіком і жінкою, батьками та дітьми, засновану на шлюбі і родстві, яка має історично визначену організацію. Її основними ознаками є: а) шлюбні або кровно-родственні зв'язки між членами сім'ї; б) спільне проживання в одному приміщенні; в) загальний сімейний бюджет. Юридична сторона, юридичне оформлення тут не виступає як незаперечна умова. Та й інші ознаки не такі вже й важливі: скільки часу треба прожити разом, щоб стати сім'єю – тиждень, чи декілька років, яку частину від особистого бюджету кожного члена сім'ї треба передавати до сімейного бюджету і т.д. Але не просто сім'я, а хороша сім'я являє собою один із найважливіших компонентів людського щастя. В добрій, міцній сім'ї зацікавлене й суспільство. Незважаючи на те, що утворення сім'ї, вступ у шлюб регулюється правом, все ж таки головне місце в ньому займає мораль. Необхідно сказати, що багато сторін шлюбу контролюються тільки совістю вступаючих у нього людей. Вдалим вважається тільки розумний шлюб, звабливий – нерозсудливим.

Шлюб – це історично обумовлена, санкціонована і регульована суспільством форма стосунків між жінкою і чоловіком, що визначає їхні права і обов'язки стосовно одне одного і дітей. Британський соціолог Е.Гідденс визначає шлюб як соціально визнаний і схвалений союз двох дорослих індивідів чоловічої і жіночої статі. Таким чином, шлюб є соціальним інститутом через який суспільство виокремлює й санкціонує статеве життя чоловіків та жінок, встановлює їхні подружні та батьківські права й обов'язки.

Сім'я є складнішим поняттям, ніж шлюб, адже вона поєднує в собі риси соціального інституту і малої соціальної групи. В той же час шлюб – це традиційний засіб формування сім'ї та суспільного контролю за нею, один із засобів, шляхів, способів самозбереження і розвитку суспільства. Своєрідним соціальним орієнтиром для совісті вступаючих у шлюб являються моральні норми, узагальнені у практиці сучасної сім'ї.

- реєстрація шлюбу відповідними державними органами являє собою не тільки юридичний акт, а й форму прийняття моральних обов'язків, що витікають зі шлюбу;
- морально оправданим вважається лише той шлюб, який заключається на основі взаємної любові;
- рішення про вступ до шлюбу належить тільки тим, хто вступає до нього; поради батьків, друзів можуть бути врахованими, але вони не повинні мати вирішального значення;
- треба бути соціально й психологічно підготовленим до вступу в шлюб, що передбачає готовність до продуктивної праці, виховання дітей, самообслуговування.

В сімейних відносинах, в силу їх складності, інтимності та індивідуальності виникає багато протиріч, які можуть бути врегульовані тільки за допомогою моралі. Моральні норми, які регулюють сімейні протиріччя прості, але зміни за змістом і значимістю. Головним з них є взаємна любов та повага між чоловіком і жінкою, недопустимість спроб здійснювати командні функції одним із членів подружжя, піклування та чуїність у відносинах між усіма членами сім'ї, любов до дітей, підготовка їх до трудового життя, тактовність у вирішенні протиріч, що мають місце у сім'ї, взаємодопомога у всіх видах діяльності, в тому числі і в побутовій праці.

Вимога взаємної любові, рівності та взаємодопомоги подружжя — основа, від якої залежить вирішення багатьох великих і малих питань, які pojawiaються щоденно у сім'ї, і які проявляються у зіткненні різних інтересів, поглядів, позицій і т.ін. Рівність між членами подружжя як основа їхньої взаємоповаги і дружби залежить не тільки від впевненості у її справедливості; ця вимога часто піддається випробуванням, особливо у випадках значного розриву в рівнях духовного, політичного та морального розвитку чоловіка і жінки, різних їхнього соціального стану. Ось чому рівність у сім'ї вимагає участі обох членів подружжя в суспільно корисній праці, виконанні домашніх робіт, тому що тільки участь у рівній мірі створює сприятливі умови для такого ж рівного розвитку чоловіка і жінки, для їхньої духовної близькості.

Особливе значення має моральний обов'язок відносно виховання дітей. Виконання цієї функції може бути успішним за умови встановлення в сім'ї атмосфери дружби, взаємоповаги, розумної

вимогливості до дітей, повага до праці. Крім цього в сім'ї закладаються генетичні, біологічні основи здоров'я, а також звички, навички, установки відносно свого здоров'я. Займається людина фізкультурною чи ні, любить перебувати у вільний час в лісі, на природі чи не любить, веде рухливий спосіб життя, чи малорухливий – все це звичайно починається у сім'ї.

Споживання людьми матеріальних благ і духовних цінностей також в значній мірі формується у сім'ї. Саме тут виховуються смаки, потреби, нахили молодого покоління. Саме від сім'ї залежить наскільки молода людина вміє залишатися самим собою. Професійні якості спеціаліста, а значить ефективність виконання ним своїх функцій також залежить від сім'ї. Тут закладаються звички, традиції, відношення до представників старшого покоління: милосердя чи бездушність, тепла доброта чи холодний розрахунок. Все це відноситься до соціальної значимості сім'ї. Але сім'я також має і персональну значимість. Для більшості людей сім'я – це нормальне, необхідне середовище проживання та існування людини. За даними зарубіжних дослідників смертність серед людей, які не перебувають у шлюбі значно переважає смертність серед людей, які мають сім'ю. При чому це відноситься практично до всіх причин смертності: і в результаті самогубств, і з причини зловживання алкоголем, чи смертність від хвороб, що вимагають тривалого лікування. Особливо це стосується до чоловіків. Так, чоловіки віком від 25 до 65 років, які розлучились вдвічі частіше вдаються до самогубств, ніж сімейні. Вони ж у 3,3 рази частіше вмирають від цирозу печінки та раку і 5,4 рази частіше – від діабету та туберкульозу.

Звісно, благотворно впливає на людину лише здорова, благополучна сім'я, створення якої, як правило, вимагає значних зусиль і певних особистісних якостей. Неблагополучна ж сім'я навпаки, швидше погіршує її стан. Немало неврозів, інших психічних захворювань, аномалій мають свої джерела саме в сім'ї, у взаємовідносинах, що склалися між подружжям.

Функції сім'ї

Сім'я як соціальний інститут виконує певні соціальні функції. Соціологія вбачає функції сім'ї у виявленні активності, життєдіяльності сім'ї та її членів. Іншими словами, йдеться про роль сім'ї у

суспільстві. На сучасному етапі виділяють такі основні функції сім'ї: репродуктивну, виховну, економічну і побутову, первинного соціального контролю, духовно-емоційну, організації та проведення дозвілля, сексуальну.

Репродуктивна функція сім'ї полягає у забезпеченні біологічного відтворення суспільства і задоволенні потреби людини у дітях. Функція відтворення населення включає фізичне (народження дітей) і духовне відтворення людини в сім'ї. Якщо в минулому головними стимулами народження дітей були економічні фактори, то сьогодні вони в значній мірі поступилися духовним: глибинна моральна і психологічна потреба в своїй дитині, бажання відтворити себе в дітях, повторити з ними свій життєвий шлях, надія та виєзненість у духовному родстві з дітьми і онуками в майбутньому.

З репродуктивною функцією тісно пов'язана виховна функція сім'ї. Сім'я забезпечує спадковість у розвитку культури, приймає участь у збереженні та передачі молодому поколінню духовних цінностей і трудових навичок. Сім'я забезпечує первинну соціалізацію дитини, вводить її у складний світ соціальних зв'язків, прищеплює звички, навички, форми погляди, моральні установки. Поряд з цим, сім'я виконує рекреативну, тобто відновлюючу функцію або функцію емоційної стабілізації та психологічної терапії. В сім'ї ми отримуємо допомогу, підтримку, скидаємо ту напругу, яку набули в процесі соціальних контактів.

Економічна і побутова функції сім'ї дають змогу підтримувати фізичне здоров'я членів суспільства, економічно підтримувати неповнолітніх і непрацездатних, доглядати дітей, надавати їй отримувати господарчо-побутові послуги. Виражається економічна і побутова функція сім'ї у веденні домашнього та особистого підсобного господарства, садівництва й городництва, в обслуговуванні й самообслуговуванні членів сім'ї у підтримуванні необхідного санітарного стану і гієни в житлі, дотриманні сімейного бюджету.

Важливою функцією сім'ї є первинний соціальний контроль. Сім'я здійснює первинну моральну регламентацію поведінки людини в різних сферах життєдіяльності, а також відповідальності її зобов'язань у стосунках між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, старшим і середнім поколінням, формуючи і підтримуючи моральні і правові санкції за нецелеспрямовану поведінку і порушення моральних взаємин між членами сім'ї.

Духовно-емоційна функція забезпечує розвиток особистісних якостей членів сім'ї, сприяє її духовному взаємозбагаченню, здійснює емоційну стабілізацію індивідів і їх психологічну терапію, психологічний захист, надає емоційну підтримку.

Функція організації та проведення дозвілля має на меті допомогти членам сім'ї більш плідно реалізувати свої здібності і таланти, в розумному споживанні духовних цінностей, у забезпеченні активного відпочинку.

Важливою є сексуальна функція сім'ї. Її суспільна роль полягає у реалізації сексуального контролю щодо особи, індивідуальна – у задоволенні сексуальних потреб людини.

Розглянуті функції сучасної сім'ї є узагальненими і не вичерпують переліку функцій сім'ї. Існування їх зовсім не означає виконання кожною конкретною сім'єю кожної функції. До того ж інститут сім'ї постійно змінюється, що зумовлено розвитком суспільства і, отже, зміною суспільних потреб. На систему конкретних цінностей, норм, санкцій та їх взаємозв'язок із сімейною поведінкою на різних стадіях розвитку сім'ї істотно впливають соціально-економічні, ідеологічні, історичні чинники.

Сукупність норм та санкцій інституту шлюбу регулює стосунки між чоловіком і дружиною. Одні норми (обов'язки, права) мають юридичний характер і регламентуються законодавством. В Україні на даний момент така регламентація здійснюється на основі Кодексу про шлюб і сім'ю. У більшості зарубіжних держав правові проблеми шлюбу регулюються цивільним законодавством, де юридично закріплені питання про володіння майном, матеріальні обов'язки подружжя один щодо одного і щодо дітей, про мінімальний (нерідко і максимальний) вік вступу в шлюб, комплекс норм, пов'язаних із розлученням, тощо. Інші норми регулюються мораллю, звичаями, традиціями. До них належать норми залицяння, шлюбного вибору, дошлюбної поведінки, розподілу компетенції між чоловіком і дружиною, виховання дітей, сімейний відпочинок, тощо. Певна регуляція здійснюється й у взаєминах з родичами та друзями.

Особливості сучасної демографічної ситуації в українському суспільстві (насамперед низький рівень народжуваності і перевищення кількості померлих над народженими) вимагають аналізу концентральних засад щодо планування сім'ї як соціального явища

і створення науково обґрунтованої концепції, яка б могла стати теоретичною базою для вироблення її реалізації суспільних заходів у забезпеченні права особи, сім'ї на вільний і відповідальний вибір кількості дітей і часу їх народження. В цьому сенсі цікавою є еволюція соціологічних концепцій планування сім'ї з кінця XIX ст., тобто в часу, коли активно формувалася сучасний нуклеарний тип сім'ї.

Наприкінці XIX ст. у Європі був поширений мальтузіанський підхід до проблеми регулювання народжуваності. Теорія Томаса Мальтуса (1766–1834) ґрунтувалась на припущенні, що населення має внутрішню тенденцію до необмеженого розмноження і що саме зростання населення породжує голод, безробіття, соціальну нерівність, тощо. Уповільнення темпів зростання і зменшення чисельності населення Мальтус розглядав як найважливіший засіб встановлення загального благополуччя. Він вважав, що існує два види перешкод зростанню населення: руйнівний (голод, війни, епідемії) та запобіжний (утримання від народження дітей). Сам автор цієї концепції, хоча й був через неї відлучений від церкви, надзвичайно негативно ставився до абортів і контрацепції, вважаючи, що шлях до зниження народжуваності у пізньому вступі у шлюб і сексуальному утриманні у шлюбі.

Мальтузіанська концепція регулювання народжуваності знайшла своє продовження в XX ст. в теорії «неомальтузіанства». Її автори брали до уваги негативне ставлення християнської церкви до штучних абортів, але замість утримування в сексуальних стосунках (точка зору церкви) запропонували широкую рекламу і поширення знань про контрацептивні методи.

Теоретичну позицію неомальтузіанства охоче сприйняли найрізноманітніші соціальні групи. Суть її полягала у припущенні, що кожна людина і кожна сім'я намагаються полатити свій достаток шляхом обмеження кількості дітей, і якщо доступ до засобів регулювання народжуваності буде забезпечений, вона знижуватиметься. Така точка зору визначала демографічну політику в країнах Західної Європи аж до 60–70-х років XX ст. Деякі фахівці вважають, що в основі заборони абортів в СРСР у 1936 р. була саме неомальтузіанська теза про зростання народжуваності у разі обмеження запобіжних заходів. Як свідчить вітчизняний і міжнародний досвід, заборона на протизаплідні засоби та аборти не так уже й помітно позначається на

тенденції народжуваності, адже такий захід не позбавляє сім'ю можливостей обмежувати народжуваність, бо залишає в її розпорядженні найшкідливіші методи контрацепції і нелегальний аборт. Необмежене використання протизаплідних засобів і абортів не сприяють зниженню народжуваності, адже вони не впливають на індивідуальну потребу в дітях, яка, як правило, залишається стабільною протягом життя одного покоління. Таким чином, регулювання доступності засобів запобігання вагітності і дітонародженню позначається у більшій мірі не на народжуваності, а на здоров'ї населення.

Соціологи звертають увагу і на низьку контрацептивну культуру населення України. Це було однією з причин того, що на початку 90-х років ХХ ст. із 10 запліднень 8 були випадковими. У 1991 р. на 12 мільйонів жінок віком 15-49 років припадав понад один мільйон абортів.

Тривалий час теоретичною основою державної політики щодо сім'ї слугувала концепція перешкод. Її суть ґрунтувалася на думці, що кожній людині і, відповідно, кожній сім'ї властива потреба у великій кількості дітей. Обмеження народжуваності існує завдяки зовнішнім чинникам, які перешкоджають задоволенню ці потреби. Якщо їх усунути, народжуваність зростає. З теоретичної точки зору ця концепція є досить примітивною, але на рівні побутової свідомості виявилася прийнятною. В ній існує приховане припущення, що перешкоди до високої народжуваності є тимчасовими і відірвуть самі одночасно із підвищенням рівня добробуту.

Соціологічні дослідження свідчать, що поліпшення умов життя – особлива цінність. Але поліпшення матеріальних умов життя не завжди підвищує можливості для реалізації потреби у дітях. Діяльність щодо поліпшення добробуту здійснюється, як правило, поза сім'єю. Вона передбачає досягнення низьки цілей, які не мають прямого відношення до сім'ї, наприклад, підвищення рівня освіти чи кваліфікації. До того ж підвищення рівня добробуту сім'ї істотно змінює її стиль життя і створює нові можливості для розвитку позасімейних орієнтацій. Отже, поліпшення умов життя відкриває перед сім'єю нові перспективи і стимулює активність, спрямовану на реалізацію потреб даної сім'ї. Якщо серед них є потреба в дітях, то вона реалізується. За відсутності такої потреби поліпшення матеріальних умов буде використано для задоволення інших запитів, що частіше за все

її відбувається. Відносно цього слід зауважити, що низьким рівнем народжуваності саме і відрізняються країни з високим рівнем життя. Німеччина, Франція, Швеція. Таким чином, економічний добробут не підкріплений значним підвищенням щільності дітей у свідомості особистостей, які утворили сім'ю, часто не дає очікуваного результату.

Структура і види сім'ї

Структура сім'ї та її внутрішня організація залежать від багатьох факторів. Насамперед вона визначається характером і особливістю шлюбу. Кожне конкретно-історичне суспільство висуває свої вимоги відносно характеру взаємовідносин між подружжям, способів піклування за непрацездатними членами суспільства, участі людей у суспільно-корисній праці, організації побуту, безпеки членів сім'ї.

В первісному суспільстві невисокий рівень розвитку продуктивних сил вимагав об'єднання в праці всіх членів суспільства та рівного розподілу отриманого продукту. Окрема сім'я тут ще не виділялась із роду, який виступав в ролі первинної господарської одиниці. Відтворення населення, виховання дітей, піклування про непрацездатних здійснювались всередині роду. Цьому періоду відповідали груповий та парний шлюб. З розвитком засобів виробництва, продуктивних сил в цілому до такого рівня, коли одна людина, чи невелика група людей могли вже прогодувати себе самостійно, виникли умови для виділення моногамної сім'ї, яка складається із чоловіка та дружини, що проживають в сталому шлюбі, і їхнього потомства.

В рабовласницьку епоху головною метою шлюбного союзу стає збільшення багатства та забезпечення умов для його наслідування. Жінка була віддана під безумовну владу чоловіка. Навіть у народженні дітей роль жінки принижувалась. Наприклад, у Стародавньому Римі чоловік міг після того як він прожив з дружиною один рік зробити її своєю рабинею або продати в рабство. Батьківська сім'я захищала жінку, тому для того, щоб зберегти свої права і свободу вона повинна була хоча б один раз на рік покинути будинок чоловіка і провести мінімум один день в батьківській оселі. Надалі ходина в батьківській сім'ю було замінене шануванням жінки і матері в будинку чоловіка. Поступово цей день перетворився у велике сімейне свято, яке відмічали у березні. Сімейні відносини, в яких керівне становище посів чоловік отримали назву патріархату, на відміну від

матриархату де правила жінка. Під впливом різних умов життя у своєму історичному розвитку патріархат «пережив» різні форми. В країнах Арабського Сходу він набув форму полігнії, за якої чоловік одночасно перебуває в шлюбних взаєминах відразу з декількома жінками. В окремих випадках полігнія реалізовувалась у вигляді сім'ї гаремного типу. В Європі та більшості країн світу патріархальна сім'я поступово розвивалась в сторону закріплення моногамії.

Спочатку патріархальна сім'я була досить чисельною. Вона включала в себе родичів та потомків одного батька разом з їхніми жінками, дітьми, родичами, а також рабів. Латинське слово «фамілія» в стародавні часи означало сукупність рабів, які належали одному власникові. Така сім'я нараховувала декілька сотень людей.

Патріархальна сім'я була досить стійким і крупним виробничим об'єднанням. Тому вона проіснувала досить тривалий час.

Відокремлення трудової діяльності від сім'ї як один із результатів індустріалізації виробництва в епоху капіталізму спонукало появу нуклеарної сім'ї. Така сім'я складається тільки із самих необхідних для утворення сім'ї людей – чоловіка і дружини. До її складу може входити скільки завгодно дітей, але в останні десятиліття стало фактом зменшення їх кількості і навіть утворення бездітних нуклеарних сімей. Вперше назву «нуклеарна» застосував для визначення типу сім'ї американський соціолог Дж. Мардок.

Нуклеарна сім'я виявилась краще пристосованою для сучасного індустріального суспільства, що зумовлене рядом обставин. По-перше, відокремлення сім'ї від трудової діяльності та включення її членів у суспільне виробництво вимагає пересування людей із однієї місцевості до іншої. По-друге, члени сім'ї одержують можливість мати різні професії, займати різне соціальне становище, отримувати винагороду за свою працю, що породжує відмінності в способі життя, формах проведення дозвілля, методах досягнення мети та задоволення власних потреб. По-третє, розвиток системи соціального забезпечення і сфери послуг, а також соціальних служб, які забезпечують безпеку і захист громадян, виплата пенсій і тому подібне, знижують потребу хворих та старих людей у пошуках підтримки у сім'ї. По-четверте, суспільне виробництво все більше висуває на передній план особисті заслуги людини, в результаті чого від неї вимагається вміння і можливість до самостійної реалізації здібностей, не розраховуючи при цьому на допомогу родичів.

Нуклеарна сім'я може бути повною і неповною, бездітною, малодітною та багатодітною. Повною нуклеарною сім'єю називають таку сім'ю, в якій є чоловік, дружина і їхні діти. Неповна – це та сім'я, в якій є тільки один із батьків та його діти. Бездітною вважають сім'ю, коли подружжя пара прожила більше п'яти років у шлюбі і при цьому у них немає дітей. До малодітних належать сім'ї, що мають тільки одну дитину. Багатодітні – це сім'ї, в яких є чотири і більше дітей.

Значне місце в класифікації типів сім'ї займає структура сім'ї. Під структурою сім'ї розуміють систему родства, а також сукупність духовних, моральних, психологічних відносин, внутрішньосімейні установки і відносини влади та авторитету.

За структурою влади виділяють сім'ї авторитарні і демократичні. Авторитарна сім'я характеризується суворим, незаперечним підкоренням жінки чоловікові, або навпаки, а також дітей батькам. Демократична сім'я заснована взаємоповазі членів сім'ї, на розподілі сімейних ролей згідно з потребами конкретної ситуації, з особистісними якостями та здібностями один одного, на рівноправній участі кожного з них у справах сімейного життя, на принципах спільності у прийнятті важливих рішень. В авторитарній сім'ї чоловік або дружина являються монополярним главою, деспотичним господарем. У демократичній сім'ї «офіційного» глави немає, а є лідер, авторитетна особа. При цьому чоловік може бути лідером за одних обставин, а дружина – за інших, в деяких життєвих ситуаціях лідерами можуть ставати і діти.

Участь у виробництві обох членів подружжя, їхній відносно рівний внесок в спільне господарство, юридична рівність членів сім'ї разом з розвитком демократичних засад сприяють становленню егалітарних відносин в сім'ї. Сучасна нуклеарна сім'я стає егалітарною (від лат. *egalitare* – правлячий), тобто сім'єю з рівною часткою прав та відповідальності всіх її дорослих членів.

Рольова взаємодія у сім'ї

Сім'я являє собою чітку систему відносин між людьми, які утворюють її. Взаємодія між членами сім'ї суттєво відрізняється від взаємодії колег по роботі, зустрічних на вулиці і т.д. Тут вона має більш тісний характер, члени сім'ї мають певне значення один для одного, відіграють іншу роль в житті один одного.

В нуклеарних сім'ях головними сімейними ролями є ролі чоловіка і дружини, батька та матері, братів і сестер. В розширеній сім'ї до цих ролей додаються ролі дідуся та бабусі, свекра і свекрухи, тещя та тещі, зятя і невістки, онуків і т.д.

Особливим є зв'язок між матір'ю та дитиною і це зрозуміло, адже мати народжує свою дитину, виходує її, вона забезпечує первинний догляд і початкову соціалізацію дитини. Значно складніше пояснити характер відносин між батьком та дитиною. Всі дослідники згодні з тим, що роль батька в соціалізації і вихованні дітей досить велика, а в невовірній сім'ї ніякі зусилля матері не можуть замінити відсутність батьківського впливу.

В нуклеарній сім'ї значно ускладнюється проблема виховання дітей. Це пов'язано з тим, що по-перше, у великій сім'ї в вихованні дітей приймають участь всі члени сім'ї. Материнські обов'язки у такій сім'ї розділяли сестри матері та батька, батьківські – брати батька і матері, помітну роль у вихованні відігравали бабусі та дідуся, брати і сестри. Тепер весь цей вплив зведений до мінімуму. А малодітність навіть усуває виховний вплив старших братів і сестер, оскільки їх немає взагалі. Виховну функцію тут у переважній більшості виконують тільки батьки.

По-друге, сімейна праця батьків змушує їх передавати догляд за дітьми та їхнім вихованням навіть у ранньому віці суспільним закладам: яслам, дитячим садам, школі. В цьому відношенні нуклеарна сім'я стає досить відкритою, вплив суспільства виявляється більш вагомим.

По-третє, виділення трудової діяльності за межі сім'ї ускладнює проблему трудового виховання. Раніше діти виховувались у праці на прикладах та під наглядом старших членів сім'ї. Вони знали, що їхня праця є необхідною для сім'ї. Суспільна форма трудового виховання поки що не зуміла заповнити ту нішу, що утворилася в сфері трудового виховання.

По-четверте, відносна ізоляція нуклеарної сім'ї від старших родичів ускладнює процес засвоєння молодим поколінням соціальних цінностей, життєвської мудрості і духовного багатства, що були накопичені попереднім поколінням.

По-п'яте, відсутність сімейної професійної орієнтації, неможливість у спадковому порядку передати дітям свою спеціальність роблять сам процес виховання більш універсальним і в той же час більш

суперечливим. Батьки не можуть однозначно визначити, які навички та конкретні вміння знадобляться їхнім дітям у майбутній діяльності.

По-шосте, віддаляється включення підростаючого покоління у широке соціальне життя, у трудову діяльність. Тривалий період життя зводиться до підготовки до трудової і соціальної діяльності. Той вираз, що отримує суспільство у всебічному розвитку особистості (одинадцять років навчання в середній школі, потім у професійно-технічному училищі чи вищому навчальному закладі) зменшується запізненням у соціальному розвитку молодого покоління, що проявляється в розвитку серед частини молоді соціально-психологічного інфантилізму, штучному стримуванні енергії молоді, яка інколи знаходить вихід для себе в асоціальній поведінці.

Ці недоліки у вихованні ще в більшій мірі посилюються тим, що між установками та методами сімейного виховання з одного боку і конкретними діями та методикою вихователів суспільних закладів з іншого боку, можливими є протиріччя.

Зміни в економічному становищі сім'ї, її структури і функції, що відбулися у суспільстві, даються взнаки і в характері та структурі внутрішньосімейних зв'язків. Серед всіх сфер діяльності, які раніше забезпечували стабільність сім'ї, головне навантаження тепер переноситься на морально-психологічну сферу.

Нуклеарна сім'я відрізняється спрощеною структурою, обмеженою кількістю внутрішньосімейних відносин, які побудовані на принципах егалітарності. В той же час в ній накопичуються і свої власні проблеми, зростає психологічне навантаження, господарсько побутові обов'язки поділяються тільки між подружжям, відносини стають все більш інтенсивними та емоційними. Тому для затвердження здорового морально-психологічного клімату у нуклеарній сім'ї необхідна висока культура її членів, наявність почуття такту. Чоловікам і жінкам доводиться опановувати нетрадиційні ролі.

Негативні явища в шлюбно-сімейних відносинах та шляхи їх подолання

У 20-ті роки ХХ ст. американські соціологи дійшли висновку про зниження ролі сім'ї у життєдіяльності суспільства, який ґрунтувався насамперед на підставі зниження дітонародження і зростання злочинності. У 60-ті роки, коли значно збільшилась кількість розлучень,

стали говорити про сім'ю як соціального інституту. Все це давало підстави для висновків про дезорганізацію сім'ї. Щоб знайти причини цієї дезорганізації, з'ясувати наскільки сім'я, як соціальний інститут вичерпала свої можливості, необхідно розглянути об'єктивні та суб'єктивні чинники, що зумовлюють кризу сучасної сім'ї.

В умовах індустріального способу виробництва благополуччя людини стало залежати не від сім'ї, а від індивідуальних досягнень особи в інших соціальних інститутах. За попередніх умов людині було важко прожити поза сім'єю. Це стосувалося не тільки матеріальної, а й інших сфер життя, наприклад, сексуальної. У доіндустріальній період люди здебільшого мешкали у порівняно невеликих поселеннях, де позащлюбні сексуальні контакти легко виявлялись й осуджувались.

Паралельний процес поліпшення санітарно-гігієнічних умов життя і розвитку охорони здоров'я значно знизив смертність, радикально трансформував структуру захворювань, які спричиняли смерть. З цього часу потреба в постійно високій народжуваності і багатодітності, які б компенсували високу смертність, стала не такою актуальною для самозбереження людства. Пом'якшилося ставлення до дошлюбних і позашлюбних стосунків, процедури розлучень. В індивідуальних уподобаннях про сім'ю починає переважати орієнтація на сексуальне партнерство, товаришування, на домашню кооперацію співіснування. Бажання стати матір'ю (батьком) відійшло на задній план, народження однієї дитини стало даниною одруженню, побутовому конформізму. Одночасно розростаються позасімейні орієнтації, розширюються можливості для мінімізації кількості дітей у сім'ї аж до бездітності. Сім'я сприймається як зосередження безлічі справ, які вимагають сил, часу та нервів. Все частіше це призводить до її розпаду або формування неповної сім'ї з одним із батьків, адже у зазначених випадках мінімізуються затрати життєвої енергії індивідів. Однією з головних причин недостатньої міцності сім'ї є нерівність чоловіків і жінок у побуті. Як правило, жінка несе подвійне навантаження – на роботі і в сім'ї. Дослідження свідчать, що трудове навантаження жителями міста у простих сім'ях з дітьми становить 77 годин на тиждень, в тому числі вдома – 36 годин. Отже середня тривалість робочого дня жінки-матері, включаючи і вихідні дні, досягає приблизно 11 годин, а це в свою чергу виступає одним із фак-

торів, що веде до розпаду сімей. Дані офіційної статистики говорять, що кількість розлучень збільшилась з 67 тисяч у 50-х роках ХХ ст. до 930 тисяч в кінці 80-х років, а з розрахунку на сто зареєстрованих шлюбів вона складає в 1950 р. – 3, в 1960 – 10, в 1970 – 27, в 1980 – 34, в 1990 – 38. Спеціальні дослідження показують, що одна третина всіх розлучень припадає на сім'ї, які фактично проіснували менше року, ще одна третина сімей розпадаються протягом другого-п'ятого року життя. Звідси висновок: розлучення – це в основному проблема молодих сімей.

Однак неодноразові прогнози про зникнення сім'ї як соціального інституту не підтверджуються, вона все ж таки існує і буде існувати, бо альтернативи їй як універсальній формі задоволення особистих потреб і вирішення різних соціальних проблем людством не знайдено. Тому суспільство повинно турбуватися про захист і розвиток сім'ї. В сучасних умовах захист сім'ї мусить бути зведений до рівня державної політики. Серйозним чинником у збереженні та зміцненні сім'ї може бути повернення їй функцій, які вона втратила, особливо виробничої. При цьому відродження виробничої функції сім'ї може відбутися на якісно іншій, ніж раніше, матеріально-технічній базі. Наприклад, широке застосування персональних комп'ютерів може перетворити кожний дім на своєрідний інформаційний центр, обладнаний дисплеями, засобами автоматичного зв'язку, іншою технікою, що забезпечить можливість виконувати вдома різні види робіт. Американські соціологи підрахували, що вдома можна виконувати 15 тисяч різних видів робіт. Вже сьогодні в Сполучених Штатах сім'ю як виробничий осередок широко використовує приватний капітал. Так, керівництво одного з найбільших банків США «Сіті бенк» активно схвалює шлюби між співробітниками банку, вважаючи, що подружжя пари працюють продуктивніше. Підприємці часто встановлюють обладнання вдома у своїх службовців, даючи їм змогу виконувати роботу, не покидаючи оселі. Цю категорію працівників складають програмісти, друкарки, наукові працівники, адвокати, дизайнери.

На роботу в домашніх умовах переходить багато керівників середньої ланки. В Сполучених Штатах чимало компаній створюють поблизу проживання своїх співробітників електронні центри, з якими може швидко з'єднатися працівник, який виконує свою роботу

вдома, і отримати потрібну інформацію. Це дає змогу фірмам одержувати додатковий прибуток. Позитивно позначаються на виробничій та сімейному стилі життя і гнучкі графіки роботи, ненормований робочий день, тощо.

Західні соціологи вважають, що поширення надомної праці може зумовити певні зміни у способі життя сучасної людини, системі розподілу праці, своєрідну гуманізацію сім'ї та сімейних стосунків. Ідеалом може стати сім'я, де будуть краще сприймати досвід старших поколінь, сімейні традиції. Повернення виробничої функції може сприяти, крім економічного ефекту, вирішенню багатьох соціальних проблем – об'єднанню сім'ї у трудовій діяльності, залученню дітей до праці на конкретному прикладі батьків, розвитку розширеної сім'ї, прищепленню членам сім'ї таких позитивних якостей, як доброта, прагнення допомогти одне одному і т.п.

Не менш важливим напрямком зміцнення сім'ї можуть стати державні заходи, спрямовані на стимулювання народжуваності. Причому демографічна політика повинна бути спрямованою на забезпечення не тільки народжуваності, а й захисту материнства та дитинства, на збереження здорової сім'ї. Гострими на сьогоднішній день соціальними проблемами сім'ї є те, що біля 40 процентів наших жінок – безплідні, а 50 процентів із тих хто може мати дитину не здатні її виносити. За десять років (з 1990 по 2000 р.) в Україні народилося 300 000 дітей з дитячим церебральним паралічем, 40 000 з серцево-судинними захворюваннями. За даними міністерства охорони здоров'я з кожних 100 дітей, які народжуються сьогодні в Україні, 25 мають вроджені дефекти або спадкову патологію. МОЗ сухою мовою цифр констатує, і це не є державною таємницею, що збереження існуючого становища може привести до того, що через 50–60 років до 70 процентів населення України віком до 40 років будуть представляти люди з фізичними та психічними вадами.

В цьому відношенні важливими є посилення виховного впливу суспільства, насамперед на молодь. Адже ні для кого не є секретом те, що причини вище згаданих явищ криються у розповсюдженні ранніх шлюбів, зловживанні алкоголем, палінні дівчат, наркотиках. Все це вимагає ефективного і комплексного вирішення проблем молоді які пов'язані із «життєвим стартом» – набуттям освіти, початком трудової діяльності, формуванням сім'ї, професійним ростом

і просуванням по службі. Мета і доцільність демографічної політики на цій стадії формування сім'ї полягає в тому, щоб пропорційно по-сидувати народження дітей і особисте життя батьків, враховуючи соціальні якості та гармонійний розвиток особистості батьків і дітей. Зміцнення здоров'я людей, збільшення тривалості життя мають бути в центрі демографічної політики держави.

Отже, для оптимізації шлюбно-сімейних відносин суспільству необхідно вирішувати низку соціальних питань. Але багато залежить і від індивідів. Соціологи вважають, що стабільність шлюбу, сім'ї значною мірою залежить від волі людини до досягнення щастя, успіху в шлюбі, вироблення особистісної установки на терпимість до партнера, членів сім'ї. Важливу роль відіграє організація взаємодії у сім'ї, заснована на врахуванні можливостей членів сім'ї. Вагомим чинником зміцнення шлюбних взаємин є спільна, значима для обох діяльність.

ВИСНОВКИ

Таким чином, сім'я являє собою складний соціальний феномен, який є об'єктом дослідження спеціальної соціологічної теорії – соціології сім'ї. Соціологія сім'ї вивчає такі сторони шлюбно-сімейних відносин, як формування, розвиток і функціонування сім'ї. В цьому зв'язку можна виділити два основних напрямки які складають предмет соціології сім'ї: а) дослідження історії сім'ї; б) аналіз сучасної сім'ї.

Складний характер сім'ї як соціального утворення вимагає різних методологічних підходів до її соціологічного аналізу. Як невелика контактна група сім'я вивчається насамперед на мікрорівні. Особлива увага при цьому звертається на особливості міжособистісної взаємодії у сім'ї, організацію сімейного життя та групової поведінки у сім'ї. Сучасний напрямок, що отримав назву символічного інтеракціонізму розглядає сім'ю як систему соціальних ролей.

Як соціальний інститут сім'я вивчається на макрорівні, в цьому плані аналізуються, насамперед, її соціальні функції. Прибічники функціоналістського напрямку в соціології розглядають функції сім'ї як природний вияв і реалізацію потреб суспільства. Представники конфліктологічного підходу звертають увагу на складний та суперечливий характер сімейних відносин, на рольові і інші конфлікти між членами сім'ї, на конфлікти, що виникають на основі суперечностей

сімейних відносин. Складність феномена сім'ї робить необхідним дослідження різних підходів.

Головним призначенням сім'ї є забезпечення соціальної та культурної безперервності розвитку суспільства.

Як соціальної інститут сім'я виконує насамперед репродуктивну функцію, тобто функцію дітонародження і відтворення населення. Крім цього сім'я виконує економічну, матеріально-виробничу, господарсько-побутову функцію, а також функцію накопичення матеріальних благ і передачу їх по спадковості.

З репродуктивною функцією тісно переплітається виховна функція сім'ї. Сім'я забезпечує спадковість у розвитку культури, вона приймає участь у збереженні і передачі молодому поколінню духовних цінностей та трудових навичок. Також сім'я забезпечує первинну соціалізацію дитини, вводить її у складний світ соціальних зв'язків, формує погляди. Сім'я виконує і рекреативну, тобто відновлювальну функцію або функцію емоційної стабілізації та психологічної терапії. В сім'ї ми отримуємо допомогу, підтримку, скидаємо ту напругу, що виникає в процесі соціальних контактів. Характерною для сім'ї є і комунікативна функція, оскільки сім'я задовольняє потребу людини у спілкуванні на основі взаєморозуміння і взаємопідтримки. Сім'я виконує регулятивну функцію. Вона виконує функцію моральної регламентації поведінки членів сім'ї, у спілкуванні одне з одним та іншими людьми, функцію регулювання сексуальної поведінки. Почуття належності до сім'ї коректує поведінку на роботі і в спілкуванні з іншими людьми. Іноді дослідники сім'ї називають і феліцитологічну функцію (від латинського слова *felicite*, що значить щастя).

Всі соціальні функції задовольняють і особисті потреби людини. Наприклад, функція відтворення задовольняє потребу в дітях, в багьківстві. Економічна та господарсько-побутова задовольняє потреби в господарсько-побутових послугах і матеріальній допомозі. Функція соціалізації проявляється в таких індивідуальних функціях, як духовне взаємозбагачення членів сім'ї. Функція дозвілля задовольняє потреби в спільному проведенні дозвілля. Функція емоційної стабілізації та психологічної терапії забезпечує психологічний захист, емоційну підтримку в сім'ї.

На реалізації функцій впливають особливості періодів життєдіяльності сім'ї. Виділяють такі періоди: перший – від застючення

шлюб до народження першої дитини, другий період закінчується вступом останньої дитини до школи, третій – досягненням останньою дитиною соціальної зрілості і останній, четвертий період починається створенням останньою дитиною своєї власної сім'ї.

В залежності від структури сім'ї виділяють такі її типи: 1) моногамні і полігамні сім'ї; 2) ендогамні і екзогамні сім'ї; 3) егалітарні і авторитарні сім'ї; 4) патріархальні і матриархальні сім'ї.

Особливості сім'ї також залежать від її складу. Дослідники виділяють розширену сім'ю, що включає різні покоління, нуклеарну (окрему, просту) сім'ю, яку утворюють подружжя з дітьми і неповну сім'ю, в якій відсутній один із членів подружньої пари.

При соціологічному аналізі сім'ї велике значення має врахування вікових особливостей чоловіка і жінки. Виділяють молодіжну сім'ю, коли вік подружньої пари не перевищує 30 років, сім'ю середнього подружнього віку та подружню пару похилого віку. Вікові рамки відбиваються на характері сімейних відносин. Поряд з цим суттєвий вплив на характер сімейних відносин має кількість дітей. За цим критерієм сім'ї ділять на бездітні, малодітні та багатодітні.

В сучасних умовах спостерігається загострення соціальних проблем сім'ї. Пов'язано це зі зменшенням народжуваності, Старінням населення, нестабільністю шлюбу, зростаючим числом вільних союзів, позашлюбною народжуваністю дітей і т.д. Разом з тим для сучасної сім'ї є характерними і позитивні зрушення: розширення свободи вибору для чоловіка і жінки, затвердження принципу їхньої рівності одне відносно одного, створення більших можливостей для контактів між поколіннями і взагалі більша орієнтація на сім'ю. Тому держава повинна створювати всі умови для розвитку і зміцнення сім'ї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. – М.: Прогресс, 1972. – 392 с.
2. Волков Ю.Г., Мостовая И.В. Социология. Учебник для вузов. – М.: Гордарика, 1998. – 432 с.
3. Гудденс Э. Социология: учебник 90-х годов. – Челябинск, 1991. – 276 с.
4. Громов И.А., Моцкевич А.Ю., Семенов В.А. Западная теоретическая социология. – СПб: Ольга, 1992. – 286 с.
5. Дворецкая Г.В., Махнарымов В.П. Социология труда. – Киев: Высшая школа, 1990. – 352 с.
6. Дикарева А.А., Мирская М.И. Социология труда. – М.: Высшая школа, 1989. – 304 с.
7. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). Київ: Либідь, 1993. – 336 с.
8. Заборовський Г.Е., Орлов Г.П. Введение в социологию. – Екатеринбург, 1992. – 240 с.
9. История социологии. – Минск, 1993. – 319 с.
10. История социологии в Западной Европе и США. – М.: Наука, 1993. – 424 с.
11. Как провести социологическое исследование. / Под редакцией М.К. Горникова, Ф.Э. Шереги. – М.: Политиздат, 1990. – 288 с.
12. Капитанов Э.А. Социология XX века (История и технология) – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с.
13. Камаров М.С. Социальная стратификация и социальная структура. // Социс - 1992. – № 7. – с. 62-72.
14. Кот М., Хмелько В., Заборовський В. Соціальна структура і особистість за умов радикальних соціальних змін: порівняльний аналіз Польщі й України. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1-2. – 121-137 с.
15. Кот М., Хмелько В., Заборовський В. Соціальна структура і особистість за умов радикальних соціальних змін: порівняльний аналіз Польщі й України. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – 56-74 с.

16. Косадини В.В. Методология социального прогнозирования. – М.: Высшая школа, 1981. – 312 с.
17. Кравченко А.И. Социология. – Екатеринбург, 1999.
18. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура // Соц. исс. – 1992. – № 2. – 118-124 с.
19. Монсон П. Современная западная социология: Теории, тенденции, перспективы. – СПб: Нотабене, – 1992. – 775 с.
20. Печев В.Я. Социология образования. – М.: Издательство московского университета, – 1992. – 200 с.
21. Поэль Э. Массовые опросы. Введение в методику домоскопии. – М.: Авакстра, – 1993. – 272 с.
22. Основы экономического и социального прогнозирования: Учебник для вузов. – М.: Высшая школа, – 1985. – 200 с.
23. Папина Н.В. Технология социального исследования. Курс лекций. – К.: Наукова думка, – 1996. – 232 с.
24. Понциотто В.И., Максименко В.С. Количественные методы в социальных исследованиях. – К.: Наукова думка, – 1982. – 272 с.
25. Рабочая книга социолога. 2-е издание, переработанное и дополненное. – М.: Наука, – 1983. – 476 с.
26. Рудика А.О., Тангер В.В. Курс історії теоретичної соціології. – К.: Наукова думка, – 1995. – 223 с.
27. Руденко І.П. Соціологія Курс лекцій. Навчальний посібник для вузів. – Харків, – 1996. – 210 с.
28. Смелзер Н. Социология. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.
29. Социология. Под редакцией Г.В.Осипова. – М.: Мысль, – 1990. – 446 с.
30. Социология. Наука об обществе. Учебное пособие. Под общей редакцией В.П.Андрущенко и Н.П. Горлача. – Харьков, 1996. – 688 с.
31. Социология труда: Учебник. Под редакцией Н.И.Дряхлова, А.И.Кириченко, В.В.Щербини. – М.: Издательство Московского университета, 1993. – 368 с.
32. Социология труда: Учебник для высших учебных заведений. Под редакцией Г.В.Осипова, А.В.Кобышн и др. – М.: Наука. – 1995. – 438 с.
33. Социология. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. За редакцією В.Г.Городищенка. – Київ: Академія, – 1999. – 384 с.

34. Социологический справочник. Под редакцией В.П.Воловича. – Киев: Издательство полит. литературы, 1990. – 382 с.
35. Тощенко Ж.Г. Социология. Общий курс (учебное пособие) – М.: Прометей, – 1998. – 511 с.
36. Томпсон Дж., Пристли Дж. Социология. – Львов: Іншіатива, 1998. – 498 с.
37. Филитов Ф.Р. Социология образования. – М.: Наука, – 1991. – 203 с.
38. Фролов С.С. Социология: учебник для высших учебных заведений. 2-е издание. – М.: Лотос, – 1996. – 360 с.
39. Шаленко В.Н. Программа социологического исследования. – М.: Издательство МГУ. – 1987. – 96 с.
40. Ядов В.А. Социологическое исследование: методология, программа, методы. – Самара. – 1995. – 331 с.
41. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснения, понимание социальной реальности. – М.: Добросовест. Книжный дом «Университет», – 1998. – 596 с.
42. Яковенко Ю.П., Полюшко В.И. Почтовый опрос в социологическом исследовании. К.: Наукова думка, – 1988. – 140 с.
43. Якуба Е.А. Социология: учебное пособие для студентов. – Харьков: Константа, – 1996. – 192 с.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Тема 1. Соціологія як наука.....	5
Науковий статус соціології, об'єкт та предмет соціологічної науки	5
Принципи об'єктивності, історизму та системний підхід як методи соціального пізнання. Закони соціології.....	11
Структура і функції соціологічної науки	16
Висновки	20
Тема 2. Основні етапи розвитку соціологічної думки, соціологія XX ст.....	21
Історичні передумови виникнення соціології, розвиток емпіричних соціологічних досліджень	21
Соціально-філософські проблеми суспільства і соціального пізнання у працях Демокрита, Платона і Аристотеля. Соціальне знання епохи середньовіччя	24
Огюст Конт і його погляди на соціологію. Соціологічні школи кінця XIX – початку XX ст.....	31
Класичний період у розвитку світової соціології (К.Маркс, Е.Дюркгейм, М.Вебер)	40
Соціологія XX ст. Індустріалізм 20-30 років, «технологізація» та «індустріалізація» соціологічного знання. Соціоінженерія	46
Психодраматичні дослідження Дж. Морено. Теорії індустріального суспільства та теорії конвергенції	48
Висновки	53
Тема 3. Методологія та методика конкретних соціологічних досліджень (КСД).....	55
Поняття програми конкретного соціологічного дослідження. Методологічна та методична функції програми	55
Теоретична частина програми та її зміст	58
Процедурно-методична частина програми КСД та її зміст ...	67
Висновки	75

Тема 4. Методи збору, обробки та статистичного групування одержаних соціологічних даних	77
Опитування як метод пізнання соціальних явищ і процесів ..	77
Метод спостереження в соціології.....	92
Метод аналізу документів	98
Метод експерименту	102
Методи обробки та статистичного групування одержаних соціологічних даних	108
Висновки	122
Тема 5. Соціологічний аналіз суспільства як системи	125
Поняття «система», «структура», «функція».	
Соціальна система та її особливості.	125
Основні компоненти суспільства як системи	127
Економічна, соціальна, політична і духовна підсистема суспільства, їхній взаємозв'язок та взаємозалежність	141
Підходи до дослідження соціальних систем	147
Висновки	157
Тема 6. Соціальна структура та її динаміка	158
Соціальна структура суспільства та її елементи	158
Соціально-класова та професійно-кваліфікаційна структури ..	159
Соціально-етнічна структура суспільства та її особливості в Україні.....	169
Соціально-територіальна структура	174
Соціально-демографічна структура	178
Соціальна мобільність та маргіальність	184
Висновки	186
Тема 7. Соціологія праці	189
Об'єкт, предмет і функції соціології праці	189
Соціологічні виміри праці. Поняття про матеріальне і духовне виробництво.....	191
Основні категорії соціології праці та їх характеристика	194
Основні рівні мотивації трудової діяльності.	
Роль соціології у вирішенні проблеми виробничих і соціально-психологічних відносин у колективах.....	199
Соціальне управління виробництвом і його методи	205
Висновки	212

Тема 8. Соціологія науки	215
Поняття та витoki соціології науки.....	215
Структура її динаміка науки як соціального інституту.....	220
Наука як форма суспільної діяльності.	
Роль і функції науки в сучасному суспільстві.....	231
Мотивація діяльності вчених та її суспільна оцінка.....	238
Висновки.....	244
Тема 9. Соціологія освіти	246
Поняття соціології освіти та її соціальні функції.....	246
Освіта як механізм передачі суспільного досвіду	
від одного покоління до іншого.....	249
Соціологічні дослідження проблем освіти.....	258
Висновки.....	263
Тема 10. Соціологія вільного часу та дозвілля	264
Загальне поняття вільного часу.	
Значення вільного часу в сучасному світі.....	264
Специфіка і структура вільного часу.	
Суспільно-необхідний та вільний час.....	267
Основні види соціокультурної діяльності на дозвіллі.....	269
Можливості математичного моделювання в прогнозуванні	
соціокультурної діяльності на дозвіллі.....	270
Висновки.....	279
Тема 11. Соціологія глобальних проблем сучасності	281
Поняття глобальних проблем сучасності.....	281
Екологічна криза і проблеми формування	
ноосферного світогляду.....	287
Демографічна криза як складова глобальних проблем	
сучасності.....	295
Висновки.....	301
Тема 12. Соціологія сім'ї	302
Поняття та завдання соціології сім'ї.....	302
Сім'я як складний соціальний феномен.....	303
Функції сім'ї.....	306
Структура і види сім'ї.....	311
Рольова взаємодія у сім'ї.....	313
Негативні явища в шлюбно-сімейних відносинах	
та шляхи їх подолання.....	315
Висновки.....	319
Література	322

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

А.О. Барвінський

СОЦІОЛОГІЯ

**Курс лекцій для студентів вищих
навчальних закладів**

Керівник видавничих проєктів *Б.А. Сладкевич*
Редагування *Л.А. Лисенко*
Комп'ютерна верстка *Є.А. Ткаченко*
Дизайн обкладинки *Б.В. Борисов*

Підп. до друку 20.10.2004. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура «PetersburgС». Друк офсетний.
Ум.друк.арк.20,5. Наклад №1 - 500 прим.

Видавництво «Центр навчальної літератури»,
вул. Електриків, 23, м. Київ, 04176
тел./факс 416-01-34, тел. 416-04-47, 416-20-63, 451-65-95
e-mail: office@uabook.com, meteor@uabook.com
офіційний сайт: www.cul.com.ua

Свідоцтво ДК №1014 від 16.08.2002